

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata
I. évfolyam 1. szám 2008/1.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Ormos Mária akadémikus, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Horváth Gyula DSc, főigazgató – MTA Regionális Kutatások Központja
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Szávai Ferenc DSc – Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Rédei Mária – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

Folyóiratunk első számának megjelenését
a Hazai Térségfejlesztő Zrt. anyagi támogatása tette lehetővé.

TARTALOMJEGYZÉK

A főszerkesztő lapindító gondolatai	5
--	----------

NAPJAINK KÖZÉP-EURÓPÁJA

Rédei Mária–Kincses Áron: A szomszédból érkező migránsok hatása a hazai gazdasági és társadalmi különbségekre	7
Ormos Mária: Magyarország Közép-Európában, Európában és a világban	17
Botos Katalin: Egy közép-európai kisállam nyomorúsága, avagy: hogyan lettünk az elsőkből utolsók	22
Szávai Ferenc: A föderális Európa múltja jelene és jövője, a multinacionális államok felbomlásának problémája	38

A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Csüllög Gábor: Régiók a Kárpát-medencében – múlt vagy jövő?	54
Kókai Sándor: A Bánát helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában a XX. század elején	60
Maruzsa Zoltán: A Vajdaság mint történeti régió	71
Nagy Miklós Mihály: A török hódoltság mint földrajzi régió	80
Nagy Mariann: Nemzetiségi régiók, agrárregiók a 19/20. század fordulóján	86
Tóth Imre: Identitás és regionalizmus. A regionális identitás egy esete (?) – Nyugat-Magyarország	99

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Kugler József: A régiótörténetírás néhány kérdése a Kárpát-medence régiói sorozat kapcsán	106
Gulyás László: A szlovákiai magyar kisebbség újabb etnoregionalista kísérlete: a Bósza-tervezet 2008	110

RECENZÍÓK

Krámlí Mihály: A császári és királyi haditengerészet és Magyarország. Magyarország szerepe a közös haditengerészet fejlesztésében. Doktori mestermunkák. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány. Pécs, 2004. Ismerteti: <i>Szávai Ferenc</i>	115
Gulyás László: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest 2005. Ismerteti: <i>Győrbíró-Szabó András</i>	117

A főszerkesztő lapindító gondolatai

*„Megmondanád kérlek, hogy merre kell mennem? – kérdezte Alice a Macskától
Ez attól függ hova akarsz eljutni – válaszolta a Macska.
Tulajdonképpen mindegy, hogy hova érkezem – mondta Alice.
Akkor mindegy, hogy merre indulsz – válaszolta a Macska.”*

Alice Csodaországban

Úgy vélem, hogy mindenfajta új dolog elindítása a jövőkép meghatározásával kezdődik, és a fenti idézet – bár egy meséből való – világosan mutatja, hogy mire kell a jövőkép. Arra, hogy jelenlegi cselekedeteinknek, döntéseinknek irányt adjon. Hiszen ha nem tudjuk, hova akarunk eljutni, akkor hogyan tudnánk választani a lehetséges utak közül? A legtöbb esetben az események azért következnek be, mert előre elképzelünk valamit, és teszünk is azért, hogy az megvalósulhasson.

Így joggal merül fel a kérdés: Mit is képzelt el most induló folyóiratunk szerkesztősége?

A válasz – mely tulajdonképpen a szerkesztőség jövőképe – több elemből épül fel:

- Egy olyan folyóiratot szeretnénk elindítani és működtetni, mely, Közép-Európa történetével, földrajzával, gazdaságával és regionális folyamataival foglalkozik.
- Egy olyan folyóiratot szeretnénk elindítani és működtetni, melyben történészek, geográfusok, regionalisták és közgazdászok a multidiszciplinaritás jegyében közölnek tanulmányokat a nagy közös témáról, Közép-Európáról.

Első számunk három rovatból épül fel, további számainkat a fenti három rovat köré kívánjuk tematikusan felépíteni, bár jó ötlet esetén nem zárkozunk el új rovatok indításától. Ennek megfelelően következő számaink előkészítése az alábbi fázisban van:

- **„NAPJAINK KÖZÉP-EURÓPÁJA”** rovat számára Szónoky Ancsin Gabriella és Rédei Mária Közép-Európa demográfiai folyamatairól,
- **„A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE”** rovat számára Szávai Ferenc a Habsburg államalakulat felbomlásának pénzügyi következményeiről, míg Nagy Mariann a Habsburg Monarchia felbomlásának Közép-Európa agrárgazdaságára gyakorolt hatásairól,
- **„Regionális Tudományi Közlemények”** rovat számára Veres Lajos a klaszteresedésről, illetve a régiók menedzselésének kérdéséről készít előtanulmányokat.

Természetesen szerkesztőségünk nem zártkörű klubként működik, azaz várjuk történész, geográfus, regionalista és közgazdász kollégáink ötleteit és tanulmányait folyóiratunk számára.

Szeged, 2008. február

Gulyás László
főszerkesztő

RÉDEI MÁRIA*–KINCSES ÁRON:**
**A szomszédból érkező migránsok hatása a hazai gazdasági
 és társadalmi különbségekre**

Cikkünk célja az, hogy bemutassa az ezredforduló után tartózkodási céllal érkező külföldiek különbözőségét, területi jellemzőit, és a gazdaságra gyakorolt hatásukat a már itt élőkhöz képest. Ennek érdekében létszámukat, életkori összetételüket, adózott jövedelmüket és térbeli elhelyezkedésüket vizsgáltuk kistérségi szinten a 2001 és 2006 közötti időszakban.

A „Miben különböznek a külföldiek lakónépességünktől” kérdésre azért tartottuk fontosnak válaszolni, mert ezzel összefüggésbe hozható az érkezésükkel gyakorolt területi hatás. Az volt a hipotézisünk, hogy az érkezők fiatalabbak, képzetesebbek, tudatosan keresik a gazdaság feltörekvő térségeit, és nemcsak humán, de gazdasági többletet is jelentenek. Igazoltuk a bevándorlással, hogy gazdasági aktivitás, kor, képzettség tekintetében Magyarország többlettértekhez jutott. Ez a többlet területi szinten mértékadó Budapesten, Pest megyében, Komárom-Esztergom és Csongrád megyékben markánsabban jelen van, mint országosan.

1. Bevezetés

A nemzetközi vándorlók tevékenyen részt vesznek a világ demográfiai, gazdasági struktúrájának gyors ütemű átalakításában. A migráció látható formáját jelenti számos gazdasági, szociális erőternek. A vándorlás sok esetben a térszerkezetben meglévő potenciálkülönbségekkel hozható összefüggésbe. Az Európai Unióban zajló integráció része a tőke, a munkaerő, az áru és a szolgáltatás szabad áramlása. Ebben a folyamatban azt látjuk, hogy a munkaerő liberalizált mozgása lassan valósul meg.

A globális, kontinenseken átívelő világméretű migrációban Magyarország geopolitikai helyzeténél fogva közvetítő módon vesz részt. Hazánk célország a Kárpát-medence népessége számára, következésként a kistávolságú nemzetközi vándorlás a jellemző. A szomszédos országok súlya kiemelt, ami összefügg a határokon túlnyúló nyelvi, kulturális kapcsolatokkal. A határokon átnyúló mobilitás hatása hazánkban a rendszerváltás óta számottevő mértékben alakította a lakosság számát, fiatalító effektusával, szellemi tőke növelésével az összetételét, valamint a koncentráltabb külföldi lakóhelyválasztás következtében a területi elhelyezkedését. A nyelvi közösség ebben erős motivációt jelent.

A migrációval foglalkozó cikkek többsége leíró jellegű volt. Mi a kutatásunk súlypontját a migráció eseményét követő hatásokra helyezzük. Dolgozatunkban a szomszédos országok Magyarországot érintő nemzetközi migrációjával, a Kárpát-medence országaiból hazánkban tartózkodó külföldi állampolgárok területi elhelyezkedésével és a helyi gazdaságra gyakorolt hatásukkal foglalkozunk. A vizsgálat elemei a korcsoportok, iskolai végzettségek, adófizetők száma szerint, idősorosan (2001-től 2006-ig) kistérségi, illetve megyei szinten kerülnek elemzésre. Hipotézisünk szerint, *a hazánkban élő, környező országok külföldi állampolgárai demográfiai súlyuknál nagyobb mértékben befolyásolják a gazdasági hatások regionális alakulását, továbbá magyarországi elhelyezkedésük függ a küldő országtól.*

* Dr. habil. egyetemi docens, CSc – ELTE TTK FFI Regionálistudományi Tanszék

** Phd-hallgató – ELTE TTK

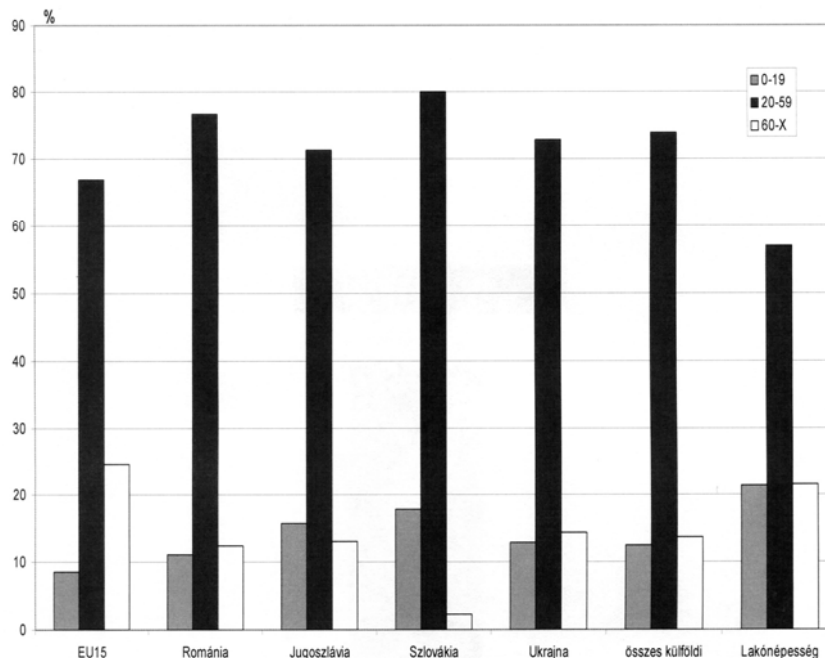
A kutatásunkban a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgár alatt a tartózkodási, letelepedési vagy bevándorlási engedéllyel rendelkező külföldi állampolgárokat értjük, akik a vonatkozó év január 1-jén Magyarországon tartózkodtak. Vizsgálati módszereink között szerepel egy olyan, a térbeli koncentráció mérésére alkalmas eljárás, mely az elméleti termodinamikában használatos (Dede–Demény 1994.).

2. A nemzetközi vándorlás területi hatásai

Egyetértve azzal, hogy a nemzetközi migrációban a nemzeti szabályozás megóvja a tömeges beáramlást, biztonsági elem és részben képes a hazai keresletnek megfelelő munkaerő támogatására. De a nemzeti szabályozáson túl, a migráció egy konkrét földrajzi helyen történő letelepedést jelent, ennek beilleszkedési managementjében a térségi szereplőnek van meghatározó rendeltetése. Feltételeztük, hogy a külföldi állampolgárok számukat meghaladó mértékben befolyásolják a társadalmi-gazdasági változásokat. Ez a hatás függ a külföldiek lakónépességtől való összetételbeli eltérésétől, a számuktól, területi koncentrációjától. A kistérségi hatások erősségét az is bizonyítja, hogy a kistérségi, megyei szinten eltérő a külföldiek befolyása, mint az országos szinten. A fenti három hatást részletesebben vizsgáljuk a szomszédos országokból Magyarországon tartózkodó külföldiek adatai alapján.

a) Összetételbeli eltérések

Az összetételbeli hatások vizsgálatát a korcsoport, iskolai végzettség, és az adófizetők száma szerint végezzük el a KSH adatai alapján. A nemzetközi migráció a fogadó ország népességszámának növelésére közvetlen hatást gyakorol. Mivel a vándorlás korszecifikus folyamat, ezért fiatalító hatás jelentkezik a befogadói térségben élő populációra (Rédei 2007.). Az 1. számú ábra azt mutatja be, hogy az autochton népességhez képest az érkezők, kiemelten a szomszédos országokból érkezők, fiatalabb összetételűek.

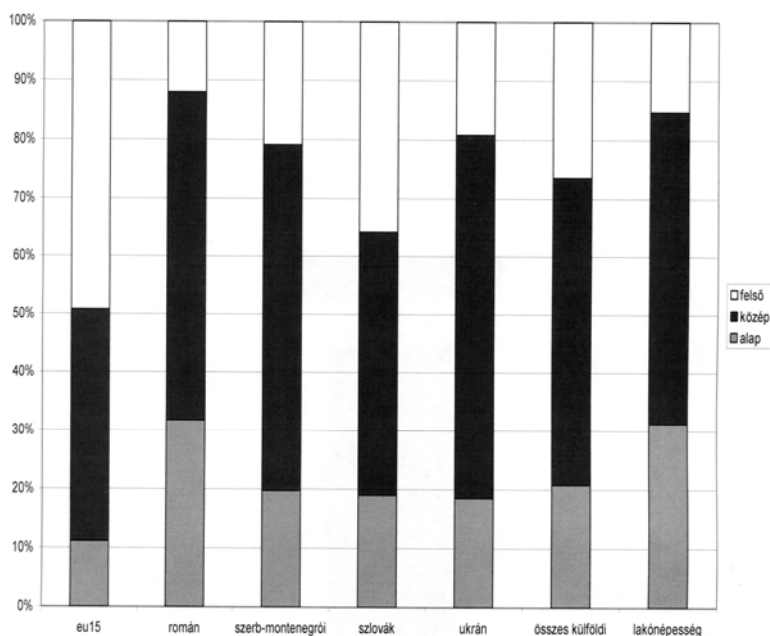

1. ábra. A lakónépesség állampolgárságok szerinti korösszetétele, 2007. január 1.

A környező országból érkezettek átlagosan fiatalabbak, mint a lakónépesség. Ez legmarkánsabban Szlovákia és Románia esetében figyelhető meg. A 0–14 éves korosztály aránya viszont mindenhol alacsonyabb a lakónépességénél. Legalacsonyabb az EU15 országok esetén (8,5%), ahol ellenben a 60 évnél öregebbek megoszlása a legmagasabb. A 20–49 éves külföldiek aránya Budapesten csaknem eléri a lakosság 7%-át. A másik két kiugró megye Csongrád, ahol a fenti arány közel 4%, és Pest megye 3%-kal. Budapesten az összes vizsgált állampolgárság esetében magas aránnyal találkozunk, Csongrádban inkább a román és szerb-montenegrói állampolgárok okozzák a magas értéket, míg Pest megyében az EU15 és román állampolgárok. Budapesten 3% fölött van a 20 évnél fiatalabb külföldi állampolgárok aránya. Az EU15 14 év alatti állampolgárainak 63%-a, a 15–19 évesek 40%-a él itt. Az összes 15 év alatti külföldi fele a fővárosban él.

A lakónépesség iskolai végzettségére vonatkozó adatainál a 2005-ös mikrocenzus eredményeivel számoltunk. Az adófizetőkkel kapcsolatban a 2005-ös adóév számai álltak rendelkezésünkre, az összes többi adatunk 2007. január 1-jei állapotra vonatkoznak.

A felsőfokú végzettségűek 3,2%-a külföldi, Csongrád (3,4%), Somogy (3,6%), Szabolcs-Szatmár-Bereg (3,6%), Nógrád (3,6%) Pest (3,6%) megyékben és Budapesten (4,5%) még nagyobb ez az arány. Szembetűnő, hogy a román állampolgárok kivételével minden környező országból érkezettek átlagosan magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint a lakónépesség. Ez leginkább az EU15 országok esetén szembetűnő, itt országosan a 18 éven felüliek majdnem fele felsőfokú végzettségű, míg Budapesten 67%, Győr-Moson-Sopron megyében pedig 65%. Ezt állapította meg Illés Sándor is (Gellérné L. É.–Illés 2005.): „A fejlett nyugati államok polgárai magasabb iskolai végzettségűek az engedéllyel munkát vállalók átlagánál és a tercier szektort részesíti előnyben magyarországi munkavállalásukkor.” Az ukrán állampolgárok nagy része (62,2%) középfokú végzettségű, egyedül Tolna megyében magas a felsőfokúak aránya (49,9%), Nógrád megyében ennek ellenpólusaként 81%-ot tesznek ki az alacsony végzettségűek. A szerb-montenegrói állampolgárok esetében Budapesten a legmagasabb a felsőfokúak aránya (38%, ez az arány a lakónépességénél 28%).

2. ábra. A 18-X éves magyarországi lakónépesség állampolgárság és iskolai végzettség szerint, 2005

A szlovákoknál szembeötlő a középfokú végzettségűek magas száma Komárom-Esztergom megyében (70%), valamint Budapesten (43,1%) és Fejér (49,7%) megyében magas a felsőfokú végzettségűek aránya. A diszkrepancia indexek (értéke 1 ha az érkezők iskolai végzettsége azonos a helyben élőkkel, ha egynél nagyobb, akkor a migránsok között nagyobb arányban található olyan iskolai végzettségű, mint az autochton populációban) a kontroll népességnek a felsőfokú iskolai végzettségű, EU15 állampolgárokkal való összehasonlítása során a legmagasabbak. A mutató értéke Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 6,3, Győr-Moson-Sopron és Bács-Kiskun megyékben 4,4, a többi megyében pedig 1,9 és 3,6 között van. Ugyanez az index a Magyarországon tartózkodó összes felsőfokú végzettségű külföldre 1,7, középfokúra 1,0, míg az alafokúra 0,7. *Ez is mutatja, hogy Magyarország számottevő szellemi tőkéhez jutott a nemzetközi migráció által.* Ez nem minden országban van így. A közép- és felsőfokú végzettségű migránsokra az Egyesült Államokban, Németországban és Franciaországban az index 1-nél kisebb, az alafokú végzettségűekre pedig 2 és 3 között van. Itt a lakónépességhez képest átlagosan gyengébb iskolázottság jellemzi a külföldieket.

A *külföldi adófizetők aránya* megyei szinten Budapesten, Komárom-Esztergom és Pest megyében jelentős. Budapesten minden állampolgárság szerint jelentős a számuk, Pest megyében a románok súlya a meghatározó, míg Komárom-Esztergom megyében a szlovákoké. A 2005-ös évben 8340 szlovákiai adófizető volt, ebből 4646 ebben a megyében. Ez annál is érdekesebb, mivel 2006. január 1-jén 3597 szlovák állampolgár tartózkodott Magyarországon. Így ezeknek az adófizetőknek nagy része ingázó munkavállaló, akiknek nincs magyarországi tartózkodási helyük. Ez is rámutat arra, hogy a migráció hatásai nagyban függenek a megfigyelési szempontoktól. A 1. táblázat adataiból látható, hogy azokban a megyékben magas a külföldi adófizetők aránya, ahol az egy adófizetőre jutó adóalap is nagy.

1. táblázat. Az adófizetők adatai, 2005.

megye	Adófizetők száma	1 adófizetőre jutó adóalap	külföldi adófizetők						külföldi/ összes (%)
			EU15	Románia	Szlovákia	Ukraina	Szerbia és Montenegró	Összesen	
Budapest	744 555	2 023 517	2160	13865	1036	2730	837	30409	4,08
Baranya	162 884	1 280 084	93	249	19	60	106	1227	0,75
Bács-K	220 327	1 167 609	89	615	14	115	290	1755	0,80
Békés	158 987	1 129 109	39	627	12	55	78	1186	0,75
Borsod-A-Z	266 986	1 336 201	78	225	163	135	12	1225	0,46
Csongrád	179 398	1 266 877	70	1186	19	77	870	3174	1,77
Fejér	198 961	1 458 270	97	950	121	85	99	1967	0,99
Győr-M-S	204 634	1 404 099	259	798	1356	131	55	3119	1,52
Hajdú	217 287	1 248 726	54	712	24	198	26	1612	0,74
Heves	132 200	1 347 219	79	511	26	102	9	1101	0,83
Komárom-E	143 957	1 437 881	60	900	4646	90	16	6247	4,34
Nógrád	85 832	1 262 036	24	163	249	29	0	632	0,74
Pest	468 026	1 588 620	301	5852	505	839	138	9425	2,01
Somogy	132 235	1 187 155	79	276	8	42	53	840	0,64
Szabolcs-Sz-B	204 452	1 170 681	46	357	17	748	2	1981	0,97
Jász-N-Sz	164 230	1 248 951	52	308	53	86	15	874	0,53
Tolna	102 427	1 266 218	52	266	4	31	48	786	0,77
Vas	127 665	1 338 272	134	319	21	40	24	761	0,60
Veszprém	170 092	1 301 978	106	581	35	70	19	1119	0,66
Zala	133 265	1 284 721	151	370	12	143	72	1004	0,75
Összesen	4 218 400	1 449 911	4023	29130	8340	5806	2769	70444	1,67

Forrás: KSH

Loglineáris modellezést használtunk annak megvizsgálására, hogy statisztikailag kimutatható hatással van-e a nemzetközi vándorlás Magyarország társadalmi-gazdasági viszonyaira kistérségi szinten, és ha igen, akkor ennek a hatásnak melyek a jellemzői. Azt találtuk, hogy a külföldiek és a magyarok interakciója kistérségek és iskolai végzettség, kor-

csoportok, adófizetők aránya, személyi jövedelemadó szerint jelentősen eltérnek egymástól. A vizsgálatainkból leszűrhető, hogy a *külföldieknek más a demográfiai struktúrája, más preferenciák vezetnek őket a lakhelyválasztás során*, és más az interakciójuk ezek között, mint a magyar népességnek. A demográfiai súlyuknál nagyobb mértékben befolyásolják a külföldiek a regionális társadalmi-gazdasági folyamatokat, általában a felsőfokú végzettségűek számát és a jobb gazdasági mutatókkal rendelkező térségeket.

b) A Magyarországon tartózkodó külföldiek száma, területi elhelyezkedése

Hazánkban a nemzetközi vándorok 60–70%-a a környező, Kárpát-medencei országokból érkezik. Legtöbbször Romániából (37–40%), Ukrajnából (8–10%), Szerbia és Montenegróból (8–12%) jöttek, amit a 2. táblázat is mutat:

2. táblázat. A szomszédos országokból Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok

Ország	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
	január 1.						
Ausztria	694	785	750	780	544	1 494	2 225
Horvátország	917	931	800	902	837	778	813
Szerbia és Montenegró	12 664	11 975	11 693	12 367	13 643	12 111	12 638
Románia	41 561	44 977	47 281	55 676	67 529	66 183	66 951
Szlovákia	1 576	2 213	1 536	2 472	1 225	3 597	4 276
Ukrajna	8 947	9 835	9 853	13 096	13 933	15 337	15 866
Szlovénia	82	88	65	81	34	79	115
Együtt	66 441	70 804	71 978	85 374	97 745	99 579	102 884
Összesen	110 028	116 429	115 888	130 109	142 153	154 430	166 030

Forrás: KSH

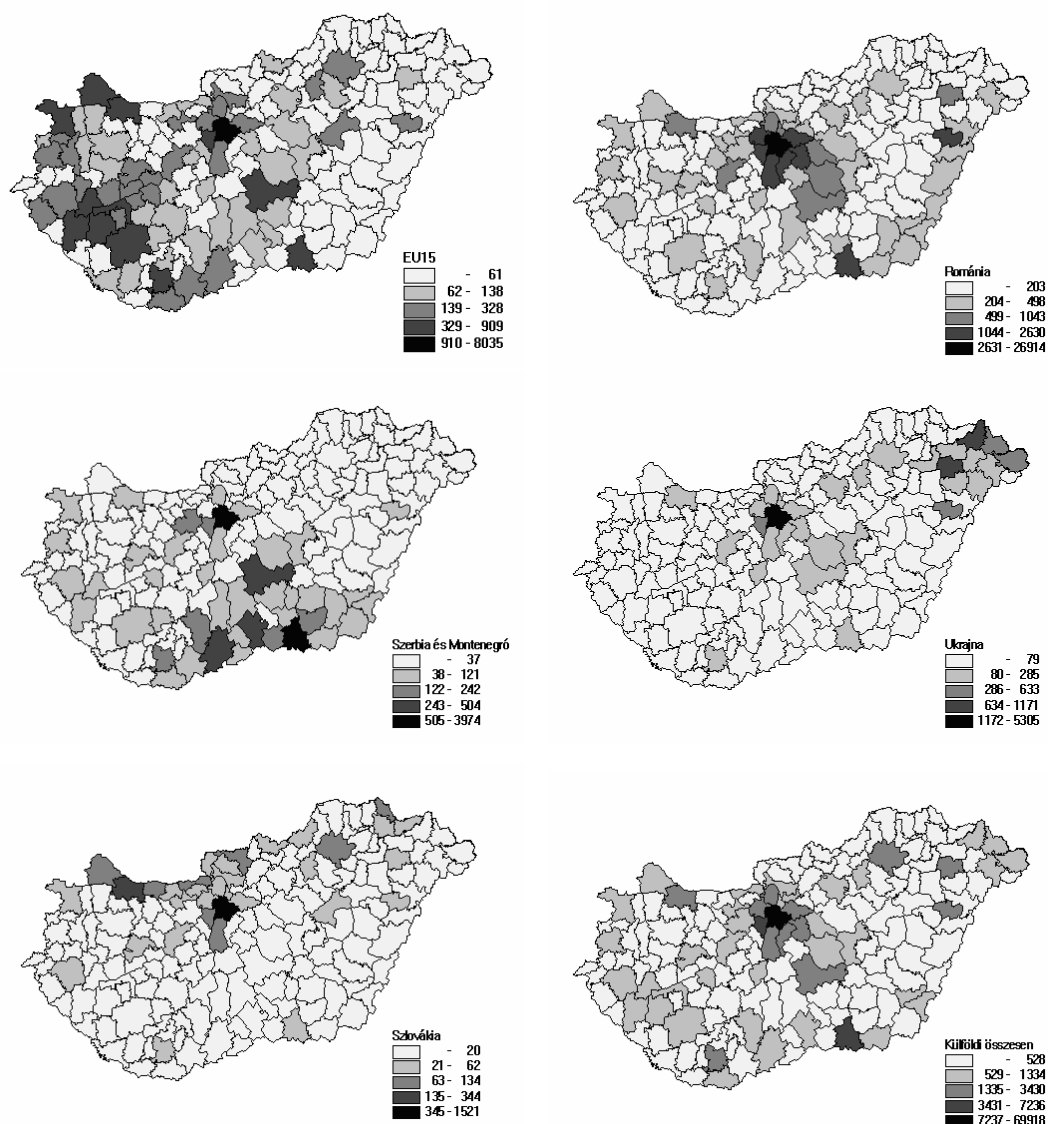
A külföldiek száma hat év alatt másfélszeresére növekedett. Ugyanez az adat a szomszédos országokat tekintve 5%-kal magasabb, ami azt jelenti, hogy az összes külföldi népességhez viszonyított hányaduk növekszik. Míg a magyarországi természetes fogyás 35–40 000 főre tehető évenként, a nemzetközi vándorlásból származó többlet körülbelül 8–12 000 fő. 2007. január 1-jén 1000 lakosból már 16 külföldi, és ebből 10 a környező országok állampolgára. Érdekes még megemlíteni, hogy 1993 óta több mint 106 000 külföldi szerzett magyar állampolgárságot, akiknek a 90%-a Magyarországgal határos országból jött. A külföldön születettek aránya jelenleg 1000 lakosra 34 fő, melynek döntő többsége a szomszédos országokból származik. Összehasonlításképpen ez az arány az USA-ban 10% felett van, Ausztrália és Új-Zéland esetében a 20%-hoz közelít, míg Európa egészére vonatkoztatva 7,7%. Tehát hazánkban a migrációs hatás korántsem akkora, mint a nagy befogadó országok esetén.

Kistérségi szinten a 2007. január 1-jén Magyarországon tartózkodó külföldieket mutatják ábráink főbb állampolgárságok szerint külön-külön (Ausztria helyett az EU15 országokat ábrázoltuk az osztrákok többiekhez képesti kis súlya miatt, valamint Szlovéniát és Horvátországot alacsony számaik miatt kihagytuk az elemzésünkéből).

A nemzetközi migránsok területi elhelyezkedésére jellemző globális szabályszerűséget találtuk Magyarországon is. *A külföldiek domináns része Budapest és vonzáskörzetébe került, kisebb hányada a határmenti kistérségekben él.* Az EU15 országok Budapest és vonzáskörzete mellett a nyugati országrészt, főként Győr-Moson-Sopron és Somogy megyét részesítik előnyben. A román állampolgárok elhelyezkedése a leginkább megosztott, a román határ mentén, a fővárosban, és a Nyugat-Magyarországon élnek jelentős számban. A szerb-montenegróiak a közös határunk és Budapest által meghatározott ék alakban tömörülnek. A szlovákok az észak-

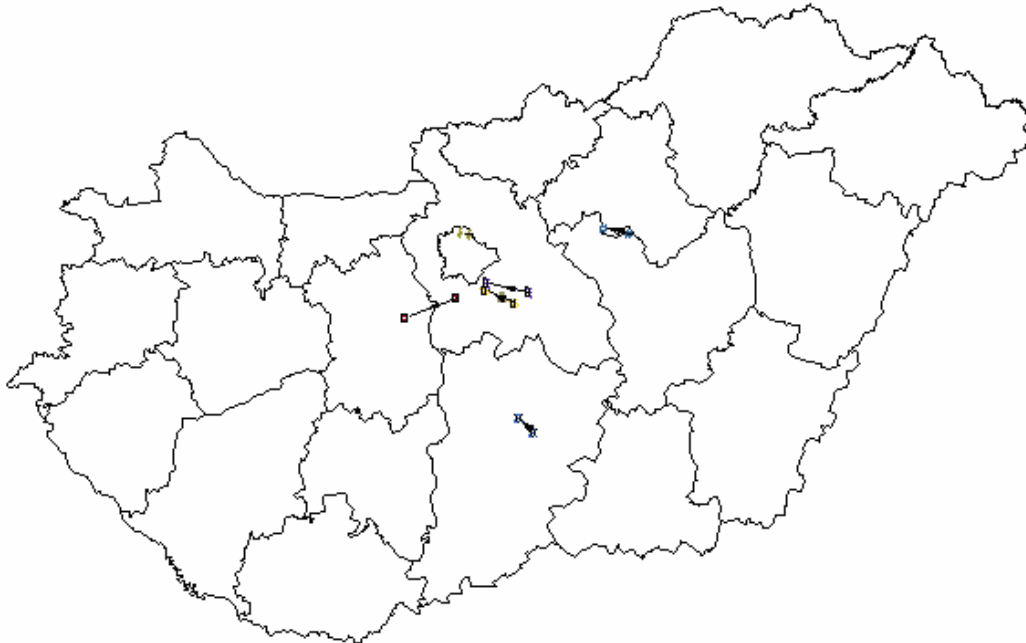
magyarországi régióban, és Budapest környékén koncentrálódnak, míg az ukránok számára is Budapest mellett a küldő országukhoz közeli kistérségek a legvonzóbbak. Összefoglalva elmondható, hogy a szomszédos országokból Magyarországon tartózkodó külföldiek számára egyöntetűen Budapest, és Pest megye vonzó célpontot jelent, emellett előnyben részesítik az állampolgárságuknak megfelelő országhoz közelebb eső kistérségeket.

Felhívánk a figyelmet az összes külföldit bemutató kistérségi elhelyezkedési térképre, miszerint ott mutatnak letelepedési érdeklődést, ahol szükséges a „humán erőforrás injekció”, mint a Dél-Dunántúl, Északkelet-Magyarország.

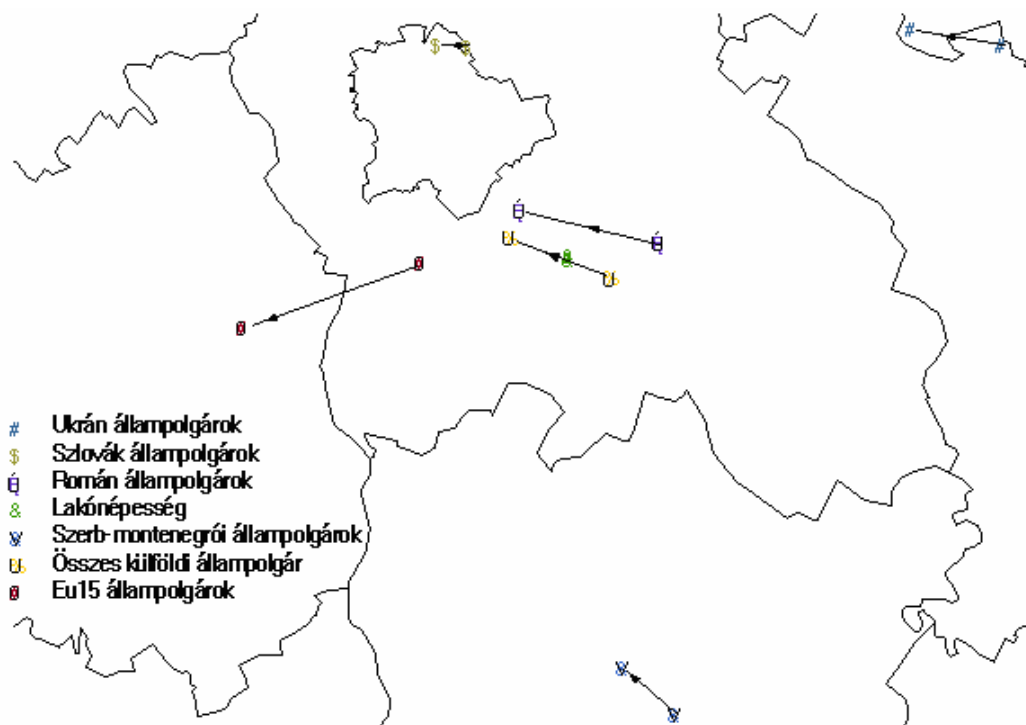

3. ábra. Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok főbb állampolgárságok szerint, 2007. január 1.

A fenti megállapításainkat támasztja alá a következő ábra is, ahol az állampolgárság szerinti súlypontokat ábrázoltuk, a következő térképek szerint:

4. ábra. Magyarország állampolgárság szerinti súlypontja 1995, 2007. január 1, I.

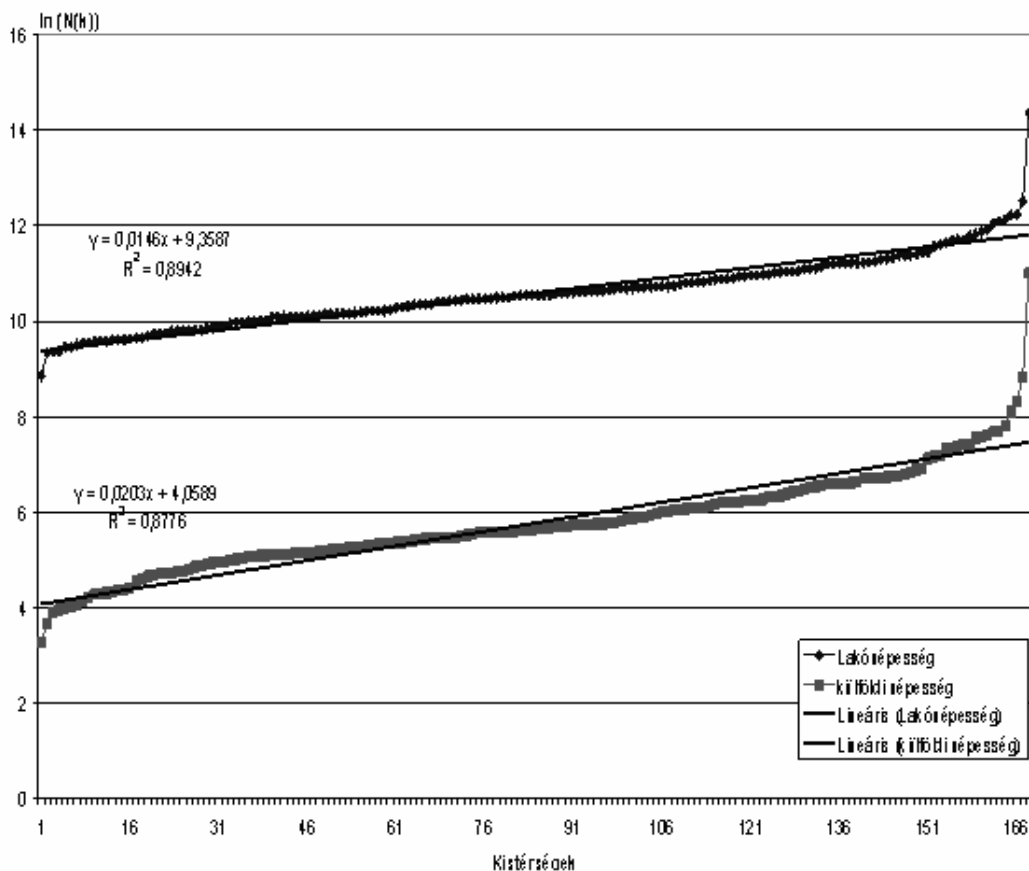

5. ábra. Magyarország állampolgárság szerinti súlypontja 1995, 2007. január 1, II.

Ezeket a térképen egyszerre figyelhetjük meg az állampolgárságok szerinti súlypontok eltolódását az 1995 és 2007. január 1-je közötti időszakban. Erőtéljes Budapest vonzó hatása. Emellett minden feltüntetett külföldi állampolgárságú csoport súlypontja a saját küldő országa irányába helyezkedik el. A pontok nyugati irányban mozdultak el a vizsgált időszakban. Ez jelzi, hogy *a külföldiek, akik többnyire kelet felől érkeztek, kezdik súlypontjukat nyugatabbra tolni, illetve jobban „belakni” Magyarországot.*

c) A külföldiek magyarországi koncentrációja

A koncentráció számszerűsítéséhez az egyes kistérségben lévő külföldiek számosságát vizsgáljuk. A külföldi állampolgárok kistérségei szerinti száma hozzávetőlegesen mértani sorozat szerint csökken. (Hasonló mondható el Magyarország lakónépességéről és az egyes külföldi állampolgárok kistérségi elhelyezkedéséről is.) Így, ha sorba rendezzük a kistérségeket a bennük élő külföldiek száma szerint (előre a legkisebbet, legvégére a legnagyobbat), és ábrázoljuk e számok logaritmusát, akkor a függvényünk képe hozzávetőleg egyenes lesz:

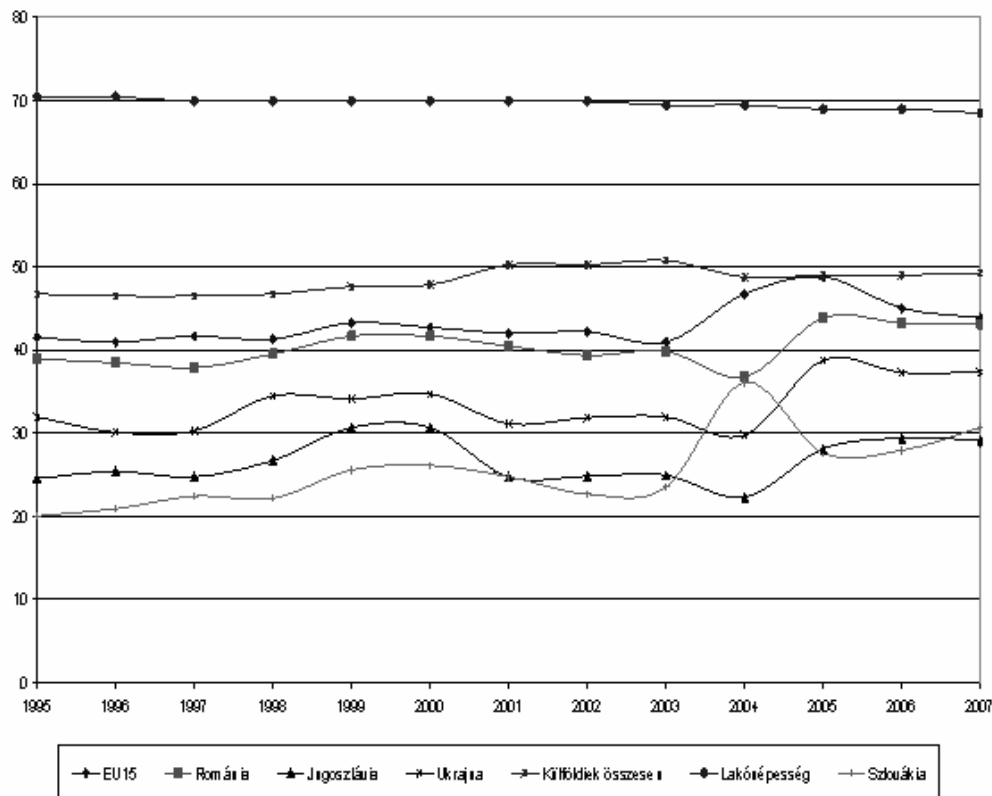
6. ábra. A 2007. január 1-jei külföldi népesség, és a lakónépesség logaritmusának kistérségi adatai

A függvény x tengelyén a kistérségek szerepelnek, míg az y tengelyen a hozzájuk tartozó megfelelő népességszám logaritmusai. Az ábrához a legkisebb négyzetek módszerével illesztettünk egyenest. Budapest (168-as kistérség) ebből a trendből kissé kilóg, pontosabban a 2–3 legnagyobb és ugyanennyi legkisebb értékkel rendelkező kistérség tér el leginkább a trendtől. Az összes kistérséget felhasználva az elemzéshez $R^2 = 0,87\text{--}0,89$, ami

alátámasztja azt, hogy a függvényünk képe jó közelítéssel egyenesnek tekinthető. Egyenesünk meredekségéből lehet a koncentrációra következtetni. Amennyiben egyenesünk párhuzamos lenne az x-tengellyel, ez azt jelentené, hogy minden kistérségben ugyanannyian tartózkodnak. Minél meredekebb az illesztett egyenesünk, annál nagyobbak az eltérések. Az elméleti termodinamikai metódust alkalmazva egyenseink reciprokok meredekségeit jelöljük τ -val. Ez az érték mutatja meg, hogy mennyire egyenletesen oszlik el a kistérségek között a lakosság. Minél nagyobb a mérőszámunk, annál egyenletesebb az eloszlás, minél kisebb, annál nagyobb koncentrációk figyelhetők meg.

Hasonlítsuk össze 1995-től 2007-ig a Magyarországon tartózkodó román, ukrán, szerb-montenegrói, EU15-országok, szlovákok, valamint az egész külföldi népesség és lakónépesség fenti paraméterét! Ekkor minden egyes csoport, minden egyes évében a kistérségi szintű adatok ismeretében a fenti egyenes meredekségének reciprokait kellett meghatározni.

Látható, hogy *a lakónépesség sokkal egyenletesebben oszlik el a kistérségekben mint a külföldiek*, bár az utóbbi 13 évben folyamatos, kismértékű koncentrálódás figyelhető meg. A külföldiek letelepedési helyének megválasztása tudatosnak tűnik, itt erőteljesebb centralizáció valósul meg. Az idősorban az EU-csatlakozás évében észrevehető némi *trendszerű koncentráció-átrendeződés*. A külföldieket tekintve leginkább a szlovákok és a szerb-montenegrói állampolgárok koncentrálódnak, majd az ukránok, románok, végül az EU15-ök. A τ paraméter értéke majdnem duplája az EU15 esetében, mint a déli szomszédunkénál. Ez is azt támasztja alá, hogy *a magasabb iskolai végzettségűek jobban kihasználják a rendelkezésükre álló teret*. Összességében leszögezhetjük, az érkező külföldiek tudatosabban választanak maguknak lakóhelyet, mint a már itt élő magyarok.

7. ábra. Az állampolgárságok szerinti koncentrációk (τ)

3. Összefoglalás

A szomszédos országok nemzetközi migrációs hatása egyre nagyobb Magyarországon. *Az országos hatásokat jelentősen felülmúlja a regionális hatás.* A külföldiek eltérő demográfiai mutatókkal rendelkeznek, melyek között érdemes megemlíteni a 20–59 évesek magas arányát, a magasabb iskolai végzettséget és az arányaiban magasabb adófizetők számát is. A külföldiek területi hatását fokozza magas koncentrációjuk, tudatos lakóhelyválasztásuk is. A fenti területi hatás leginkább Budapesten, Pest megyében, Komárom-Esztergom és Csongrád megyében érzékelhető.

A nemzetközi migráció nemzeti szintű szabályozása országos szempontokat vesz alapul, ahol elsődleges a biztonság kérdése. A második befogadási prioritás az ún. haszonelvű befogadás. A migrációs folyamat irányítása többletértékkel jár a fogadó ország számára is, ezért törekedni kell elemzésekkel alátámasztott területi befogadási stratégia megalapozására (Rédei 2005.). A stratégiaalkotásban és annak végrehajtásában részt vevő szereplők száma bővül, ami önmagában is fokozott egyeztetést kíván. Mivel mindenki egy konkrét földrajzi helyen fog letelepedni, és ezzel a letelepedéssel élete jobb vagy rosszabb lesz, a regionális szintet döntőnek tartjuk. Mindez tehát fontos a folyamatok területi magyarázata és a minél differenciáltabb csoportra szabott területi teendők szempontjából is.

Felhasznált irodalom

- Dede Mikós–Demény András (1994): Kísérleti fizika II. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Gellérné Lukács Éva–Illés Sándor (2005): Migrációs politikák és jogharmonizáció. KSH NKI, Kutatási Jelentés 79. Budapest, 121. p.
Rédei Mária (2005): A nemzetközi migráció folyamatának irányítása. Statisztikai Szemle 83. 7. pp. 662–680.
Rédei Mária (2007): Mozgásban a világ-a nemzetközi migráció földrajza. Eötvös Kiadó, Budapest.

ORMOS MÁRIA: Magyarország Közép-Európában, Európában és a világban

A 19. század folyamán sokak szemében kérdéses volt a kis nemzeteknek még a létjogosultsága is. A kultúra, a tudomány, az államszervezési képesség, a gazdasági eredményesség szempontjait véve figyelembe, a gondolkodók és a politikusok jó része arra a következtetésre jutott, hogy mivel jelentős önálló eredményt a kis népek nem mutattak fel, az emberiség jövője szempontjából valójában feleslegesek. E tendencia, amely megfigyelhető volt az akkoriban alakuló baloldalon csakúgy, mint a jobb- és a szélsőjobb szárnyon, kapcsolatban állt a kapitalizmus megszilárdulásával és terjeszkedő tendenciájával, amely már ekkortájt meghaladta működési rendjében az egyébként magasztalt nemzeti szempontot és a nemzeti területeket. Reprezentánsai csakúgy, mint bírálói e helyett már nagytérben gondolkodtak. Az egyik oldalon a birodalmi ambíciók, a másikon a „világforradalom” gondolata vert gyökeret. Úgy tűnt, hogy a világ mozgásának nagy vonalai is ezt a tendenciát kínálják fel. Kirajzolódtak a nagy gyarmatbirodalmak, Oroszország javában növelte saját zárt birodalmát, a németek készülődtek rá, hogy létrehozzák messze a német egység keretein túl fekvő befolyási övezetüket, Lenin pedig egy olyan új világrendet vizionált, amely, ha azonnal nem is az egész világra, de Európára és Ázsiára hamarosan kiterjed.

A magyar kiegyezés, az 1867-es kompromisszum sem történhetett másként, mint a beilleszkedés révén egy, az etnikai területnél jóval nagyobb birodalom kereteibe. A dualizmus a korábbinál sokkal szélesebb belső mozgásteret biztosított a hazai gazdaság, kultúra és tudomány számára, ám nem felelt meg a korszakban ismert állami szuverenitás fogalmának, mivel az önálló döntéshozatal joga nem terjedt ki a pénzügyekre, a vámszabályozásra, a külpolitikára és a hadügyekre. A Baltikum, a Duna-medence és a Balkán egy részének kis nemzetei még kevesebb jogosultsággal rendelkeztek, és képviselőik hiába fontolgatták az összefogás lehetőségét annak érdekében, hogy e helyzeten változtassanak, minduntalan elbuktak a hatalmasokkal szemben. Ehhez hozzásegített, hogy többnyire maguk is saját kisebb-nagyobb birodalmaikat szerették volna kiépíteni a többi érdekelt rovására. A kis nemzetek valóban nem sokat számítottak e korszakban.

Az első rést ezeken az állapotokon az első világháború utolsó évében és a békekonferencia döntéshozatala sodrában ütötték a győztes nagyhatalmak. A kiinduló pontot Wilson elnök álláspontja képezte a nemzeti önrendelkezésről, amely azonban még a konferencia más szereplőinek hatására eltorzult formájában sem érvényesülhetett volna, ha más érdekek nem támasztják alá. Az utóbbiakkal ezúttal nem szükséges foglalkozni, mivel témánk szempontjából annak van a legnagyobb jelentősége, hogy a végeredmény mégis csak a kisnemzeti princípium elvi és részleges gyakorlati elfogadása lett. A gyakorlatban azért tekinthető az elv működése részlegesnek, mert Ausztriát és Magyarországot kivéve az övezetben egyetlen valóban nemzeti állam sem keletkezett, miközben e két állam etnikai bázisát viszont megcsonkították. A nemzeti elv tehát a térség egyetlen államát illetően sem érvényesült.

Mindenesetre Magyarország – évszázadok óta első ízben – szuverén nemzetállammá vált, ezzel az előnnyel azonban több okból kifolyólag nem tudott megfelelően élni. A területi, etnikai, gazdasági problémákat mellőzve, elsősorban azért volt lehetetlen élni az előnnyel, mert a magyar államot az 1920-as években kizárólag ellenséges politikát folytató, a magyar politikai osztállyal szemben bizalmatlan országok vették körül, és az ellenséges attitűdöt a francia politika is támogatta, amely ebben az időben meghatározó szerepkörbe jutott. A teljes izoláltságon csak itt-ott keletkezett rés, amelyekkel a magyar politika többnyire elég jól élt, de sosem jutott el odáig, hogy szavát a nemzetközi fórumokon komolyan vegyék, és megfontolás tárgyává tegyék. A helyzet az 1930-as években tovább

romlott, mivel a magyar állam gazdasági és politikai kitörési pontokat keresve elsősorban Olaszország és Németország felé orientálódott, és mint utóbb kiderült: rossz lóra tett.

Ez a politika különösen veszélyessé vált Hitler uralomra jutását követően, mivel a nemzeti-szocializmus, minden más katasztrofális tendenciája mellett, ismételten magába foglalta a birodalmi ambíciót, ami a közép-európai kisállamiság megszüntetésére (is) irányult. Mivel Hitler gondolkodásában nem fért meg az unió vagy a föderáció elve, hanem a teljes betagolást és alárendelést akarta megvalósítani az etnikai bázis felbomlasztása, és a nemzeti vezetésre alkalmas rétegek kiirtása árán, mindazok, akik a nemzetiszocialista állammal való együttműködéstől várták helyzetük javulását, valójában a saját halálos ítéletüket készültek aláírni.

Ezt a sorsot a szövetséges és társult hatalmak győzelme következtében az érintett nemzettek elkerülték ugyan, de szinte azonnal részeivé váltak egy másik elnyomó rendszernek, amely formailag elismerte ugyan az országok önállóságát és részben korábbi állami kereteket is, de a tényleges szuverenitástól, sőt a legfontosabb kérdésekben az autonóm döntéshozatali jogtól is megfosztotta őket. A Baltikum, Lengyelország, a Duna-medence és a Balkán nagy része, sőt ezúttal Németország keleti fele is, egy nagy birodalomnak kiszolgáltatott vazallus rendszert alkotott. Ez az állapot kitartott több, mint negyven évig, de a kötelékek az 1980-as években már szakadozni kezdtek, hogy végül a szovjet rendszer hatodik vezető személyisége, Mihail Gorbacsov elengedje a gyeplőt. Ebben a gazdasági és katonapolitikai kényszerhelyzet, az amerikai politika, valamint Gorbacsov saját koncepciója mellett kétségtelenül szerepet játszottak azok a törekvések és mozgalmak, amelyek magában a térségben, elsősorban Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon jelentkeztek.

1989 és 1991 között a legtöbb térségbeli kis állam számára elérkezett a szabadulás órája, amely azonban egyúttal olyan nehézségeket tartogatott számukra, amelyek súlyát eredetileg sehol sem tudták felmérni. Elméletileg felmerült az a gondolat, hogy a problémákat erőik egyesítésével próbálják megoldani, az erre irányuló kísérletek azonban nem vezettek érdemleges eredményekre. A legfőbb akadályt vélhetően az képezte, hogy miként a múltban, ezek az országok továbbra sem kínáltak egymásnak alapot a szoros gazdasági együttműködésre. E helyett konkurensként állnak szemben egymással. Tőkehiánnyal küszködve egymás orra előtt igyekeznek megszerezni a lehetséges befektetőket, és ha termékeiket értékesíteni szeretnék, a világ minden táján kénytelenek a piacot keresni, és megtalálni. Ez a szituáció a világkapitalizmus jelenlegi állapotából fakad, és semmilyen politika nem tud változtatni rajta.

Mi több, mivel mindegyik újonnan felszabadult ország súlyos gazdasági és társadalmi problémákkal küzd, és mivel mindegyik politikai erő igyekszik a baljós jelek ellenére megszilárdítani szavazó bázisát, egyesek pótszerek után kutatnak, és a pótszerek körében a legkönnyebb megtalálni a régi jó nacionalizmust. Ez azonban óhatatlanul, olykor még a szereplők szándékai ellenére is odavezet, hogy a közeledés és az együttműködés politikai és kulturális lehetőségei is veszendőbe mennek. A nacionalista tendencia olykor kormányzati szinten is megjelenik, máskor, mint Magyarországon, kisebb-nagyobb pártok és szervezetek élnek vele, szintén nem veszélytelenül. Kizárólag az új-nacionalizmus szellemében értelmezhető, ha a jelenlegi szlovák vezetés a szlovák autonómiát elvető cseh Beneš elnök kisebbségellenes politikáját látszik támogatni, és figyelmen kívül hagyja a szlovák Milan Hodža jóval tágabb keblű és egyúttal racionálisabb javaslatait. Hodža, ha megéli, egy ilyesfajta politikát biztosan nem támogatott volna.

Aligha vitatható, hogy a közép-európai egység csaknem két évszázad óta repkedő kék madara ma sincs elérhetőbb közelségben, mint volt bármikor. A magyar állam aligha tehet mást, mintha e nehézségek ellenére a békés szomszédsági viszonyt ápolja, és felhasznál minden lehetséges adódó alkalmat, hogy azt elmélyítse. A magyar értelmiség is tehetne azonban valamit. Jó lenne, ha tankönyveinkben megjelenne szomszédaink története és irodalma, ha valamivel több fordítás látna napvilágot a lengyel, cseh, horvát, szerb, román

szerzőktől, ha a sajtó „bezzegelés” helyett ismertetné a szomszédos államok tényleges helyzetét és a náluk alkalmazott mechanizmusokat, és ha egyáltalán igyekeznénk azon, hogy minél többen megtanulják az egyik vagy a másik, esetleg több szomszédunk nyelvét. A jelenlegi gazdasági kérdésekről, a szociálpolitikáról vagy az egészségügyről el lehet beszélgetni angolul, a térségünkben megszületett kulturális értékek összekötő szálairól azonban aligha. Ha nincs, aki tolmácsolja a szélesebb közönség számára mindazt, ami a kultúrában tegnap született és ma születik, úgy legfeljebb akkor szerzünk majd róla tudomást, ha egy nagy angol-amerikai vagy német kiadó közre bocsátotta.

A közép- és kelet-európai országok, beleértve ebbe tehát a Baltikumot, Lengyelországot és a Balkán jó részét is, egy ideje és jelenleg is arra vannak ítélve, hogy boldogulásuk útját egyenként keressék. A Közép-Európára vonatkozó negatív képtől eltérően azonban a lehetséges út megtalálására van remény, mi több, erre jóval nagyobb esély nyílik, mint az elmúlt évszázadokban valaha is nyílt. E pozitív értelmű átrendeződésnek két fő összetevője van. Az egyik neve Európai Unió, a másik pedig a világ egészének nyitottá válása, amit mondializálódásnak vagy globalizálódásnak neveznek. A hosszú időn át mások által kijelölt utakon vándorló országok számára nem könnyű feladat megtalálni és ésszerűen kihasználni az ebből adódó lehetőségeket, de nem lehetetlen.

Az Európai Unió létrejötté arra vall, hogy a történelmi múlt olykor olyan leckében részesíti elszenvetőit, hogy azok képessé válnak a tanulságok összegzésére. Rövidre zárva, a lecke abban állt, hogy amennyiben az európai államok tovább folytatják egymással szemben gyilkos politikájukat, úgy egy harmadik összetűzésben valamennyien felőrlődnek. A második világháború által hátrahagyott porból és hamuból a nyugat-európai országok úgy emelkedtek ki, hogy letettek minden korábbi rekriminációjukról, keresni kezdték a megbékülés módját és azokat a pontokat, amelyeken az együttműködés a legkecsegtetőbbnek tűnt. Apránként bővítették a kereteket és óvatosan eljutottak odáig, hogy kereskedelmi és pénzügyi szempontból az unió már úgy működik, mint egy jól szervezett és bürokratikus erős birodalom. Az EU mégsem birodalom a szó hagyományos értelmében, mivel önkéntesen keletkezett, nincs egy országhoz köthető vezérlőpultja, és az állami jogosítványok jelentős részét a tagállamok kezében hagyja. Ugyanakkor nem is föderáció, mivel a föderalisták régi követelményeit a közös kormányzatra, külpolitikára és az ugyancsak közös védelemre nézve mindmáig nem honorálta.

Az EU-hoz hasonló formátum a világtörténetben még nem létezett. Egyedi jellege nem csak abból következik, hogy a hozzá való társulás önkéntes és hogy nincs egyetlen országhoz köthető irányító centruma, de abból is, hogy tagjai egyenlő jogokat élveznek, és hogy az Unió sokat tesz azért, hogy a jogi egyenlőséget a gazdasági kiegyensúlyozottság támaszthassa alá. Ami az egyenlő jogokat illeti, az persze nem jelenti, hogy a tagok súlya is egyenlő. Észtország szava minden bizonnyal nem nyom annyit a latban, mint – mondjuk – Franciaországé, de az észt vagy a magyar képviselőnek nem kell az előszobában várakoznia, míg sorsa felől mások döntenek, ahogyan az korábban számtalanszor történt. (Néha még akkor is, ha a javára döntöttek.) Ellenkezőleg, elmondhatja a véleményét, tehet javaslatokat, lobbizhat, támogatókat kereshet, egy szóval: a kis államok képviselői szereplőkké váltak a nagypolitika színpadán. Magyar kormányfővel vagy miniszterrel megelőzően nem esett meg, hogy részese lehetett volna nemzetközi jelentőségű tárgyalásoknak, hacsak a tárgyalás nem éppen a saját országára vonatkozott.

E világtörténelmi fordulat jelentősége óriási, de talán még ennél is nagyobb súllyal esik a latba az anyagi támogatás, amelyet a gazdagabb országok a szegényebbeknek nyújtottak és nyújtanak abból a célból, hogy felzárkózhassanak az élbolyhoz, és hogy az európai gazdaság összessége kiegyenlítetté váljon. Voltak ugyan a múltban olyan nagy és kis birodalmak, amelyek titokban és erőszakkal kivontak az egyik tartományból erőforrásokat azért, hogy egy másikba bepumpálhassák, de tudjuk, hogy ez végül sehol sem vezetett jóra. Ezút-

tal a felzárkóztatás nem titkoltan és nem kényszer hatására történik, hanem nyíltan és önkéntesen, még ha egyik-másik úgynevezett „befizető” ország berzenkedik is olykor ez ellen, és igyekszik a terheit minimalizálni.

Magyarország, miként e rendszer többi élvező alanya, története során soha sem kapott más-tól vagy másoktól egy huncut vasat se. Ezzel szemben Magyarországra többször is kiróttak – jóvátétel, vagy a károk helyreállítása címén – olyan abnormálisan magas összegeket, amelyeknek a teljesítésére az egyébként is tönkrement gazdaság teljességgel képtelen volt. Ennek a gyakorlatnak vége. Ezt a gyökeres fordulatot nem írja felül az sem, hogy a 2004-ben és 2007 elején felvett új tagországok már nem kapnak akkora támogatást, mint kaptak a korábban belépő, ugyancsak elmaradással küzdő országok. Magyarország Európában szívesen látott családtag, és nem alkalmatlan vendég vagy szegény rokon többé. A közbeszédben nem „utolsó csatlós”, nem is a szovjet rendszer „szatellit” állama, és nem fenyegeti egyetlen hatalom sem. Aktuálisan csak a saját esetleges tehetetlensége fenyegetheti abban az esetben, ha a felkínálkozó esélyeket nem tudja felhasználni. Ha a megnövekedett nemzetközi politikai presztízs, a fenyegetettség megszűntét és a megnyílt anyagi lehetőségek tárházát összevonjuk, nem lehet kétséges, hogy a magyar jövő biztonságát és esélyeit az EU tartogatja.

Az EU-tagsággal kapcsolatban nem kevesen kényszerről vagy kényszerhelyzetről beszélnek. Ez azért lehetséges, mert az országok többségében másféle megoldási lehetőség láthatóan nem mutatkozik, ha pedig nincs választási lehetőség, a helyzet kétségkívül kényszerként jelenik meg. A magam részéről azt gondolom, hogy a kényszer azonban nem abszolút, hanem párban jár az ésszerűséggel. Mivel az EU-hoz való csatlakozást sem maga az EU szervezete, sem valamely tagállama nem erőltette rá egyetlen jelenlegi tagra sem, minden egyes ország vezetésének és lakosságának a racionalitás alapján kellett a kérdéstről döntenie. Hasonló a helyzet az euró bevezetése kérdésében is. Bizonyos esetekben választani lehet ésszerű alapon is a kívül maradást. Ha egy ország gazdasága stabil és virágzó, a kapcsolatrendszerre tágas, és megvan az esélye a további fejlődésre, megalapozottan választhatja az önállóságot. E kérdéssel kapcsolatban szinte mindenütt felmerültek azonban irracionális érvek is, többnyire a nemzeti szuverenitás féltése talaján. Egyesek szerint ugyanis a felemelkedésnek megvan az önálló nemzeti útja akkor is, ha az ország szegény, tőkehiányos, és ezért társadalma ezer sebből vérzik.

A világ kinyílása és a gazdaság egységbe rendeződése, másként a globalizáció többek között azt jelenti, hogy az EU-hoz csatlakozó új országok hosszú izoláltságukat követően egy merőben más világban találták magukat, mint amelyet kénytelenek voltak évtizedeken át tartó bezártságuk kezdetén elhagyni. Megváltozott a világ gazdasági szerkezete, és megváltozott a kapitalizmus természete. Ez gyakorlati alkalmazkodási problémák mellett egyúttal azt is jelenti, hogy a korábbi politikaelméleti keretekbe sem lehet egyszerűen viszszaállítani, hanem szinte minden régebbi megállapítást felül kell vizsgálni.

Ami a világrendszer szerkezetét illeti, először is arra kellett rádöbenni, hogy a két pólussal rendelkező világ tartósságáról szóló okfejtések megalapozatlanok voltak. Az egyik pólus – minden ellenkező prognózis ellenére – megroppant. Ettől kezdve az elemzők jó ideig egy pólusú világról szóltak, és ehhez a modellhez kötötték a globalizálódás fogalmát. Úgy tűnt, hogy a zenekart, mint karmester az USA vezényli, és az előadás lényegében véve egyszólamú. Nem sok időnek kellett azonban eltelnie ahhoz, hogy éppen az Európai Unió megjelenjen második pólusként, és bár esélyes győztesnek nem lehet tekinteni, mindenképpen versenytárs. Hamarosan az is kiderült, hogy Ázsia egy tekintélyes része mind nagyobb erővel és mind sikeresebben araszol előre, és azon van, hogy további pólust vagy pólusokat alakítson ki. Hozzá tartozik a képhez, hogy az orosz pólus összeroppanása sem teljes, nem csak azért, mert egy akkora potenciális erőt, amelyet képvisel, nem lehet egy mozdulattal eltüntetni sem a térképről, sem a világrendszerből, de konkrétan és hétköznapi értelemben azért sem, mert energiaforrásai nélkül

a belátható jövőben az európai pólus nem működőképes, az pedig egyelőre kérdéses, hogy vajon az ázsiai pólus vagy pólusok boldogulhatnak-e nélküle.

A kapitalizmus mára kialakult jellemével tengernyi írás foglalkozik. A legfontosabb, és nem igen vitatott megállapítása ennek az irodalomnak, hogy a nagytőke nemzeti jellege, meghatározott országhoz, államhoz való kötöttsége és kötődése lényegében véve megszűnt. E körülmény miatt az állami szerepkörök részben beszűkültek, részben viszont kiszélesedtek. Kisebb a hatás, amelyet a mai állam a nagy gazdasági mozgásokra és a multinacionális tőkére gyakorolhat, ezzel szemben kitágult a tér, amelyet szemmel kell tartania, és amelyben működnie kell ahhoz, hogy az ország gazdaságára nézve mégis pozitív irányban fejtsen ki tevékenységet. Ez természetesen nem kizárólag a közvetlen pénzügyi, gazdasági és külkereskedelmi problémákra áll, de a teljes külföldi politikai mozgásra.

Mindez magától értetődően maga után vonja a klasszikus politikai elméletek felülvizsgálatának szükségességét is. Csak röviden utalok arra, hogy megváltozott a szuverenitás fogalma, a nemzetállamot kikezdte az idő vasfoga, a parlamentáris demokrácia számos új, kiegészítő alrendszert fogadott magába. Megemlítek azonban még egy, pillanatnyilag meglehetősen zavaró momentumot, amely szintén elméleti revízióra hív fel. Az európai politikaelméleti rendszerekben hagyományosan szervesen összekötötték a kapitalizmus kifejlődését a parlamentáris demokrácia kiépülésével. Most viszont azt látjuk, hogy a kapitalizmust rohamtempóban ki lehet alakítani kifejezetten diktatórikus, illetve többé, kevésbé leplezett tekintélyuralmi rendszerek keretében is. A két jelenség kapcsolata tehát nem feltétlen.

Ez a lapidáris és egyúttal megkérdőjelezhetetlen megállapítás azonban visszamenően is felvet kérdéseket. Méghozzá nem is keveset. Ezek közül most csak egyet említek meg. Vajon egyáltalán hol és mikor fejlődött ki a kapitalizmus demokratikus keretek között? Végbement bárhol az alapozás és a fejlődés első néhány etapja az erőszak különféle formái nélkül? A kérdésfeltevés és a lehetséges válasz messzemenő következtetésekkel járhat, többek között még arra nézve is, hogy vajon mi a góca a Közép-Európában jelentkező súlyos zavaroknak. Ebből a kérdésfelvetésből természetesen nem lehet egyenesen arra az eredményre jutni, hogy amennyiben ezek az országok a demokrácia játékszabályai szerint akarják kiépíteni a kapitalizmust, illetve bekapcsolódni a nagy tőkés világrendszerbe, akkor eleve bukásra vannak ítélve. Ez a következtetés azért lenne megalapozatlan, mert a felzárkózás demokratikus környezetben, és e környezet által támogatva megy végbe. Arra a következtetésre azonban talán el lehet jutni, hogy e pótlólagos feladatot alaposan meg kell vizsgálni ahhoz, hogy a megfelelő demokratikus módszereket egyáltalán meg lehessen találni.

Magyarország geopolitikai értelemben ugyanazon a helyen található, ahol a honfoglalás óta mindig is volt. Ennek ellenére mégis teljesen más térben találja magát, mint amelyben valaha is tartózkodott. Közép-Európa ugyan, miként a távolabbi múltban, a közelmúltban sem mutatkozott reális regionális egységnek, de legalább a szomszédság megélése barátságossá vagy a múlthoz képest barátságosabbá vált az esetek nagy többségében. Az ország benne van egy biztonságot és egyben konkrét pénzügyi segítséget is jelentő nagy európai és euroatlanti rendszerben, és mind jobban bekapcsolódik a világrendszerbe. Minden jelenleg tapasztalható gazdasági, társadalmi, kulturális, oktatási, egészségügyi stb. problémája ellenére a jövő történetírása az 1989-cel kezdődő éveket nagy valószínűséggel nem a magyar kudarcok körébe sorolja majd be, hanem sikertörténetként fogja aposztrofálni. A lehetőségekkel természetesen különbözőképpen lehet élni, illetve el is lehet őket mulasztani. Mivel a globális világ nem az egyenlő erők klubja, hanem éles harc folyik a pozíciókért, a történetnek messze nincs vége.

BOTOS KATALIN:
Egy közép-európai kisállam nyomorúsága,
avagy: hogyan lettünk az elsőből utolsók

Az Európai Központi Bank 2006-os éves jelentése bemutatja a 21. századba átlépett közép-kelet-európai országok főbb gazdasági mutatóit. Már-már mazochista elszántság kell ahhoz, hogy magyar polgár az adatokat olvassa.

A négy visegrádi ország közül, de a balti államokat is megvizsgálva, Magyarországon a *legkisebb a gazdasági növekedés* (2006-ban 3,9%, míg a többiek 5–12% között szóródik). Ezzel szemben itt a *legnagyobb az államháztartás hiánya* (2005-ben 7,8 a GDP %-ban mért adat, s a 2006-os konvergenciaprogram szerint ez még nőtt is: 10,1%). Az észtek több mint 2% többletet értek el, s a többiek is csak 2,5–3,4% közötti mínusszal zártak. Jóval kisebbel tehát, mint Magyarország. Mivel a túlköltekezés már jó néhány éve folytatódik, nincs mit csodálkozni azon, hogy az *adósságállomány terén is vezetünk*. Az EKB adatai szerint a 2006-os (konvergenciaprogram szerinti) adat 67,% volt a GDP-hez képest, szemben az észtek 3,4%-ával vagy a csehek 30,6%-ával. Legközelebb hozzánk a lengyelek vannak, de azok is fényévnyi távolságra: 42% az adósságállományuk a GDP-hez képest. A litvánoké 18,4%, a letteké 12,1%. A szlovákok 33,1%-on állnak.

Ha bő fél évtizeddel ezelőtt, 2001–2002-ben vettünk le a polcra egy kelet-európai átalakulásról szóló könyvet, tanulmányt, abban Magyarország az éltanulók között szerepelt. Adósságállományunk ugyan akkor sem volt alacsony, de növekedési mutatóink kedvezőek voltak, s számos tekintetben jobb minősítést kaptunk, mint versenytársaink.¹ Ezek a munkák rámutattak, hogy Magyarország már a rendszerváltás előtt már hozzáfogott bizonyos reformokhoz, s így természetes módon lett a nyugati piaci szereplők első számú partnere, hiszen a többi országban csak sokkal később kezdődtek meg a változások.

Visszapillantás: a rendszerváltás előzményei

Magyarország minden téren a többi gazdaság előtt járt a rendszerváltást megelőzően a reformok és piaci intézmények terén. Olyan átfogó és mélyreható változást, mint amilyen az új gazdasági mechanizmus volt a hatvanas években, a KGST-ben sehol nem vezettek be. Noha a közép-európai országokban, a cseheknél – akkor csehszlovákoknál – és a lengyeleknél voltak hasonló irányba mutató mechanizmusreformok, kétségtelen, hogy e téren Magyarország ment a legmesszebbre. Annyira messzire azonban mégse, hogy a *devizapolitikán és a tulajdon* fogalmán változtatott volna. Ez a két terület sokáig tabutéma maradt. Még a reform során bevezetett ésszerűbb arányú árfolyamok mellett is maradt a kötött devizagazdálkodás, a voluntarista árfolyam-politika, aminek aztán – éppen a többi területen sikeres reformok miatt – katasztrofális következményei lettek. Ide vezethető ugyanis vissza a hatalmas eladósodás eredete, amelynek terheit közvetve máig érezzük a vállunkon. A magángazdálkodási vállalkozások a hatvanas években, a háztáji gazdaságok, majd a 80-as években a Gmk-k, Vgmk-k formájában elterjedtek, de fennmaradt az állami tulajdon elsőlegességének elve. Legfeljebb úgy lehetett tömegesen vállalkozni, ha a „kötelező gyakorlat” is elvégezted, vagyis az állami tulajdonon vagy a szövetkezetben „letudtad” a magad penzumát. Ez dupla műszakot jelentett a társadalom nagy része számára, ami nyilvánvalóan ugyancsak súlyos nyomot hagyott a magyar lakosság egészségi állapotán.

Magyarország azonban csak „fél reformot” hajtott végre, s ez ma úgy tűnik, rosszabb

helyzetbe hozott bennünket, mint ha nem csináltunk volna semmit. Hogy a felemás reform a gondjaink oka, arra már 1989-ben rámutatott a jelen cikk szerzője.²

Ezért, bár Magyarország életszínvonalára némi irigységgel tekintettek a közép-európai országok („a legjobb barakk a lágerben”), s a lengyelek azt mondták, „a Nyugat Délen van”, a Kádár-rendszer nem adta ezt ingyen. Legalább három nagyon súlyos, *speciális problémát* hagyott örökül ránk: a devizaadósságokat, az egészségi állapot súlyos leromlását, s ezzel a társadalombiztosítás átlagosnál nagyobb terheit és a környezetszennyezést, ezen belül a mezőgazdasági nagyüzemek környezetromboló technológiáinak következményeit. Ezekhez a sajátos magyar terhekhez természetesen társultak a szocializmus *általános negatívumai*, a technikai elmaradás és a torz gazdaságszerkezet. Az előző hármat azért emelem ki, mert a magyar helyzetre különösen jellemző volt.

A számlákat a rendszerváltás után nyújtották be. Az 1990-et megelőző évtizedben még tovább lehetett görgetni őket.

Az adósságválságot 1981-ben sikerült menedzselni az IMF-tagság segítségével, igaz, az ára az IMF- megszorításokat kikényszerítő politikája miatt egy évtizedes stagnálás volt. Pontosabban: nem az IMF miatt tettük, hiszen az alapvető ok maga az eladósodás volt, az IMF „csak” kikényszerítette a visszafogásokat. Senki nem mondta a hitelezőknek, hogy ti is felelősek vagytok, hogy túlhiteleztétek a szuverén adósokat.

Ami a lakosság romló egészségi állapotát illeti, a társadalombiztosítás terhei is a rendszerváltás után ugrottak meg. Nemcsak azért, mert a túlhajszoltsághoz most már az egzisztenciális félelem is társult, fogékonyabbá téve a betegségekre a társadalom tagjait, de azért is, mert a munkanélküliség réme elől sokan a nyugdíjrendszerbe menekültek. Egy-két éven belül félmillió fővel gyarapodott a nyugdíjasok száma, ami súlyosan megterhelte az államháztartást – természetesen a tényleges munkanélküliek körülbelül ekkora aránya mellett, ami szintén jelentős közkiadásokat jelentett. A társadalombiztosítás az összeomló termelés miatt a többi volt szocialista országban is nagy gondot okozott. Közép-Európában kevés országban maradt talpon a nagy ellátó rendszer. Ez a dicséretes magyar tb-menedzsmentnek és a kormányzati válságkezelésnek volt tulajdonítható, de az államháztartás hiánya természetesen tükrözte ennek költségét.

A környezetszennyezés a többi országban is nagy károkat okozott. A cseh ipartelepek lerobbanása például meglehetősen nagy infrastrukturális és rejtett környezeti adósságokat jelzett.³ Nálunk a környezeti károkozásnak egy sajátos formája az ipari károk mellett a nagyüzemi mezőgazdálkodás intenzív műtrágyázási gyakorlata volt. A nagyüzemek szétesésével ez a probléma nagyjából megoldódott, de vele együtt a sikerágazat is megszűnt. (Bár az agrárium még napjainkig nettó devizatermelő az ágazat, ami kivételes fontosságot kölcsönöz neki, de a mezőgazdasági termelés részaránya, a foglalkoztatás és kivitel volumene alaposan visszaesett.)

Mindezek következtében a magyar társadalom és gazdaság, bár a többi KGST-országnál felkészültebben lépett be a piacgazdaság szakaszába, hiszen mechanizmuselmeket már átvett tőle – a kétszintű bankrendszer létrejötte, adóreform, közös vállalatokról szóló törvény, a társasági törvény létrehozása, a tőzsde előkészítése – súlyosabb *terheket hozott magával*.⁴ Ez nem azt jelentette, hogy a lakosság életszínvonala rosszabb lett volna a többiekénél, ellenkezőleg. A hatvanas-hetvenes évekre elért életszínvonalat minden erővel tartani igyekezett a Kádár–Grósz–Németh-kormány. Ha kellett, az eladósodás tovább görgetése árán is. Utóbbi még hangulatjavító intézkedéseket is tett: az utolsó pillanatban – 1989-ben – felszabadította a devizabetéteket. Ki is rohant fél Magyarország Bécsbe, a vágyott nyugati tartós fogyasztási cikkeket beszerezni, elköltve ezzel az országban lévő devizát – külföldön. Annál nehezebb volt aztán elfogadni, hogy a változások nem életszínvonal-emelkedést, hanem visszaesést jelentettek az átmenet során.

Annak, hogy a többi ország reformlépéseinél korábban megkezdjük a piacgazdaságra való áttérést, társadalmi szempontból volt egy súlyos következménye: a nómenklátúra még hamarabb lépéseket tett a hatalmi pozíciók vagyoni pozícióvá alakítására, mint máshol. Ez is komoly társadalmi feszültségek forrása lett a későbbiekben.

A rendszerváltás küszöbén

Valamennyi rendszerváltó országot sokkolta az átalakulás, amelynek jó-rossz statisztikai mérőszáma a termelés visszaesése. Ez Közép-Európa gazdaságaiban alacsonyabb – átlagosan 28% – volt, mint a balti államokban, ahol 43%-ot is elért.⁵ A többi átalakuló országban több mint felére esett vissza a termelés (54%-os volt a csökkenés). A mélyponthoz a közép-európai országok 1992-ben, a balti államok 1994-ben, míg a többiek 1995-ben érték el. A konkrét rendszerváltozás különböző időpontokban ment végbe az átalakuló országokban: 1990-ben, 91-ben vagy 92-ben következett be. Többségükben már a változás éve előtt csökkenő volt a gazdasági növekedés trendje. A közép-európai gazdaságok is a ciklus más-más pontján „váltak”, és különböző fejlettségi szintről indultak. Lengyelország nagyon alacsony szinten állt. Az akkori reform-kommunista kormányzat ekkor már próbálkozott a magyar reforméhoz hasonló mechanizmusok bevezetésével – de végül is ezek már kevésnek bizonyultak. A rendszerváltás küszöbére, 1989-re a lengyel vezetés teljességgel elvesztette a kontrollt a fogyasztói árak felett, az árindex 259,5%-ra szökött fel. Hasonló jelentős áremelkedés a szovjet gazdaságban volt (144%-os fogyasztói árindexszel). Itt a bérkiáramlás ezt nem is kompenzálta, míg a lengyeleknél igen. Így ott nem volt reálbércsökkenés, viszont jelentős hiányok alakultak ki. A magyar fogyasztói áremelkedés az 1989. évben 18,8% volt.

Valójában a régiót többféle válság terelte a rendszerváltozás irányába. A csökkenő kibocsátás, a növekvő hiányok, a bérinfláció, sőt, hiperinfláció, a nagy költségvetési deficit és a külső eladósodás a leginkább a szovjet gazdaságot sújtotta. Magyarországon elsősorban a gazdaság visszaesése és a külső adósság jelentett problémát.⁶

A rendszerváltással kapcsolatos radikális változtatások hatására Lengyelország gyors növekedésnek indult. Magyarország, mely a 80-as években átlagosan csupán 1%-os növekedést produkált, a ciklus felső pontján volt, mivel az előző kormányzat jelentős eladósodás árán stimulálta a gazdaságot. Radikális mechanizmusváltásra (sokterápiára) itt nem volt szükség, ám a liberalizációs lépések hatása itt is igen jelentős volt.⁷ A visszaesés mértéke mindenesetre Magyarországon volt a legkisebb, viszont meglehetősen hosszán elhúzódott a fellendülés beindulása. Majd tíz esztendő kellett ahhoz, hogy magunkat utolérjünk, s visszakapaszkodjunk arra a szintre, amelyen már gyakorlatilag egy évtizede stagnáltunk. 1998-ban az 1989 évihez viszonyítva még csak Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia volt magasabb szinten. A lengyelek viszonylag gyorsan utolérték magukat. A Szovjetunió szétesésével és Csehszlovákia felbomlásával 25-re emelkedett rendszerváltó ország közül egyedülként, 100% feletti szintet értek el a rendszerváltozás utáni 8. évben. 1998-ban vagy a konkrét rendszerváltás után a hatodik évben a közép-európai országok átlagosan a korábbi teljesítmény 90%-át, a balti államok pedig 70%-át érték el korábbi szintjüknek. (A többi átalakuló ország körülbelül 60%-át.)⁸

Értelemszerűen az átállás megterhelte az egyéni háztartásokat és a közösségi költségvetéseket is. Az életszínvonal a becslések szerint kevésbé esett vissza, mint azt a kibocsátási adatok drámai csökkenése sugallná. Ebben nagy szerepet játszik a szürke és fekete gazdaság léte. Nem csoda, hogy ennek visszaszorítása a későbbiekben egyre nehezebb, hiszen a túlélés eszközt látták benne az emberek, s ez bocsánatos bűné tette a jogszabályok kijátszását.

Az államháztartás már 1989-ben jelentős mínuszokkal küzdött csaknem minden volt KGST-országban. A Szovjetunió hiánya volt arányaiban a legnagyobb, a GDP-hez képest 8,6%. Nem csoda, hogy összeroppant a gazdaság.⁹ A kényszerű katonai verseny meghozta az USA győzelmét versenytársa fölött. A lengyel és a magyar deficit 3% körüli volt. Tragikomikus, hogy a román költségvetés viszont 7,5% többlettel zárt, összefüggésben azzal, hogy Ceausescu minden áron vissza akarta fizetni a külföldi adósságokat. És decemberben a rettegett párt- és államvezetőt, statáriális eljárással végezték ki saját elégedetlen biztonsági emberei...

A rendszerváltozás után azonban minden ország államháztartása megérezte, hogy összeomlottak a korábban a KGST piacra termelő vállalatok. Jelentős munkanélküliség jött létre, s ezek az emberek nem betettek a költségvetés kasszájába pénzt adók formájában, hanem kivettek onnan segélyeket, támogatásokat. Az átmenet utáni visszaesés ezért minden országban megnövelte a deficiteket s az inflációt is.

Annak függvényében, hogy hogyan igazították ehhez hozzá az árfolyamokat az inflációkülönbségekhez, avagy miként próbálták meg a valuta felülértékelten tartásával az inflációt fékezni, a fizetési mérlegekben jelentkezett a hatás. A *currency-boardokat*, valutatanácsokat működtető balti országok voltak sikeresek az infláció leszorításában.¹⁰ A magyar forint esetében a valuta enyhe felülértékeltsége nem éppen kedvezett az exportnak, az importnak annál inkább. Az infláció felszökött így is 35%-ra, majd fokozatosan csökkent. Mégis, az első két évben aktív kereskedelmi mérleget értünk el, de ennek oka inkább a gazdaság összehúzódása, a készletek felélése volt, mint a tudatos és jól strukturált exportpolitika.

Ne felejtsük el, nem lehet ezeket az éveket a nyugati közgazdasági szaknyelv segítségével értékelni, mert nagyon sajátos folyamatok mentek végbe a gazdaság akadozó működése közepette. Maga az átállás egy folyamat volt, amelyben új értelmet nyertek a szavak, mint infláció, tőke, árfolyam. Az addig használt kifejezések egy egész más tartalmat takartak. Az infláció állami árszabályozás eredményeként bekövetkező áremelkedést, a tőke csupán állami tulajdonú termelőeszközt, az árfolyam voluntarista módon, az állam által deklarált viszonyt jelentett. Ahhoz, hogy ezek a kifejezések a piaczgazdaságban végbemenő folyamatokra utaljanak, amelyek eredményeként az árak és árfolyamok *alakulnak*, a tőke *tulajdonost cserélhet* – s ez által visszahatnak a gazdaságra –, mindenekelőtt végbe kellett menjen a *privatizáció*. Amíg nem volt világos, hogy ki lesz a stratégiai döntéseket meghozni képes új tulajdonos, addig nemigen történtek érdemi változások, így aligha lett volna sikeres egy leértékeléssel ösztönző exportpolitika sem, ámbátor az import kordában tartásában segíthetett volna, nyilvánvalóan inflációt gerjesztő árhatás árán.

Nem kérhetünk számon ezért a komplex exportösztönzési politikát a kormányzatokon, hiszen azt se tudták, ki ennek alanya. A privatizáció lassan indult be, s nem volt világos az se, mi a szándéka az esetleges külföldi vevőnek – lehetett elsődlegesen a hazai piac megvétele is – (ami nem volt ritka jelenség Magyarországon). Arról nem is beszélve, hogy az államkassza amúgy is deficitel küszködött. Az átalakulással megkezdődő beruházások hazánkban, a harmadik-negyedik évben hozták magukkal a fizetési mérleghiányok jelentős növekedését, ami drasztikus leértékeléshez, majd azt követően a csúszó árfolyam-politika bevezetéséhez vezetett. Ez a magyar inflációt újra fellökte a 28% közelébe, de amit majd pénzügypolitika a további években szívós munkával egy számjegyre csökkentett.

A rendszerváltás kikényszerítői közül táborszerte fontos szerepet játszott a *külföldi eladósodás*. Ami Magyarországot illeti, szinte *első helyen áll*.

Ha csak az adósság adatokat nézzük, a számok önmagukban keveset mondanak. Nézzük az 1989-es adatokat!

	Bruttó külföldi adósság Mrd USA dollár	
	1985	1989
Bulgária	4,1	10,7
Csehszlovákia	4,6	7,9
NDK	13,6	33,4
Magyarország	14,0	20,6
Lengyelország	29,3	40,8
Románia	6,6	0,7
Szovjetunió	31,4	58,5

Forrás: A. Ashlund: Building Capitalism, Cambridge University Press 2002, 49.o.

Azt láthatjuk ezekből a számokból is, amire a költségvetési szufficit kapcsán utaltunk: Románia valóban visszafizette – iszonyú megszorítások árán – külföldi tartozásait. Az is érzékelhető, hogy mindenütt – különösen az NDK-ban – dinamikus az évtized közepéhez képest az adósságnövekedés. Abszolút értékben a Szovjetunió vezetett a külföldi adósságok terén, s Lengyelország volt a második. *Nem mutatja azonban, hogy az egy főre jutó adósságot tekintve Magyarország állt az első helyen.*

Az sem érzékelhető, hogy a külkereskedelmi devizabevételekhez ez az érték mekkora teher. Az exporthoz viszonyított bruttó adósságok mértéke tekintetében ugyan a lengyelek megelőzték minket, náluk volt a legmagasabb az érték, 474%, de a második helyet itt is mi foglaltuk el: a magyar adat 278,9%. A mutató jelzi, hogy a szovjet, sőt még a nagyon alacsony csehszlovák adósság is nagyobb volt, mint az éves export értéke. A nem túl nagy bolgár adósság is az export 200%-a fölött volt. Azaz, az adósságok visszafizethetőségét az exporttal kitermelhető deviza egyre kevésbé tudta garantálni. Jelzik a számok, hogy ahol az adósság kisebb, ott kisebb volt a világ gazdaságba való integrálódás mértéke is, azért olyan magas a relatív eladósodás a forgalomhoz képest.

Azt meg végképp nem látjuk a bruttó adósságadatokról, hogy milyen kevés tartalékkal rendelkeztek az egyes gazdaságok. „Az ország, amelyet a legjobban ismerek” – hogy a brüsszeli bizottság biztosainak szófordulatát használjam –, például jó, ha háromnapos importra elegendő devizatartalékkal nézett szembe importfizetési kötelezettségeivel s az aggodalmaskodó hitelezők rohamával.

Magyarország a leghatározottabban a pénzügyi összeomlás küszöbén volt. A választást megnyert erőknél nyilatkozatban kellett biztosítani a hitelezőket fizetési készségéről, hogy az államcsődöt elkerüljük. Meglehet, hogy ha ekkor az ország felvállalja az adósságok visszafizetésének megtagadását, s az azzal együtt járó sokkal súlyosabb gazdasági visszaesést, kicsikarhatott volna némi adósságelengedést. Ezt azonban egyetlen felelős kormányzati tényező sem merte vagy akarta megtenni, mivel óriási belpolitikai felfordulást eredményezett volna, s a további finanszírozást is drágította volna. Az indulatok kormányzásának felelősségét ki vállalta volna?

A lengyel kormányzat sikerebben oldotta meg a kérdést. Az erős lengyel lobby hatására a jelentős amerikai kormányhiteleket elengedte az USA a politikai átállás sikere érdekében. A magyar adósságok azonban értékpapír formában magánkövetelések voltak, ennek letárgyalása igen bonyolult feladatnak tűnt.¹¹

A rendszerváltozás gazdaságpolitikájának formálásakor a közös feladat, amellyel az egyes országok egyaránt szembenéztek, a *privatizáció* volt. Itt különböző megoldásokat alkalmaztak. A magyar döntést alapvetően befolyásolta az adósságvisszafizetés kényszere. Devizabevételre volt szüksége az országnak, ezért a készpénzes értékesítést választotta, szemben a csehszlovákok által követett gyakorlattal, a voucher-s privatizációval. Az utóbbi

Magyarországon csak a kárpótlási jegyekben öntött valamelyest formát. Mivel alacsony volt a megtakarítás a magyar gazdaságban, a készpénzes vevők nyilván elsősorban külföldről jelenhettek meg, s így devizát hoztak. Más kérdés, hogy a későbbiekben a készpénzes privatizáció ideológiáját kiterjesztették a versenyszférán túl a közjavakra is. Ennek alapvető oka már nem a megőrzésként, hanem a rendszerváltozás alatt felhalmozódott adósságok finanszírozási kényszere volt.

A transzformáció első évtizede

A viharos kelet-európai 90-es években kettős feladat volt a régió országai előtt: végrehajtani a transzformációt és csatlakozni Európa szerencsésebb nyugati feléhez.

A két dolog természetesen összefüggött egymással, hiszen a piacgazdaságra való áttérés nélkül a csatlakozás lehetetlen lett volna. Magyarország a csatlakozást teljesen természetesnek tekintette, mondván, hogy a jaltai paktummal mesterségesen lett ez az országcsoporthoz tartozás Európáról. Élen is járt csatlakozási szándékának kinyilvánításával. A kiutazó delegációt azonban nem fogadták túlzott figyelemmel. Nyugat-Európa az évtized elején elsősorban azzal volt elfoglalva, hogy az egymás közötti gazdasági kapcsolatok elmélyítésével hogyan lehetne versenyképesebb az Egyesült Államokkal, amely katonapolitikai versenytárs nélkül maradván, elhúzott nyugati partnerei előtt. Míg a világ három centrumából Japán recesszióval küszködött, s lassú ütemben fejlődött az európai közösség is, az USA dinamikusabban növekedett. Nyugat-Európa a maastrichti szerződést készítette elő, amikor mi már a csatlakozási kérelemmel kopogtattunk az előszobában.

Igazság szerint a kormányzat, de talán a teljes magyar értelmiség hitt abban, hogy a Nyugat valamiképpen honorálni fogja a magyarok hosszú ideje kifejtett erőfeszítését a demokrácia és a piacgazdasági feltételek megvalósításáért. Az 1956-os forradalom, az 1968-as gazdasági reform, az 1982-es belépés az IMF-be, az 1989-es határnyitás – mind-mind világos üzenetértékű események voltak, amelyek jelezték, hogy a lehetőségek határára belépünk, amit viszont a nagypolitika rajzolt meg. Magyarország folyamatosan törekedett az Európával és a piacgazdaságokkal való szorosabb kapcsolatokra. Speciális gesztust vártunk 1945-ös és 1956-os cserbenhagyásunk kompenzálására, hiszen világos volt, hogy a „cordon sanitaire”-t önmaga védelméért áldozta be Nyugat-Európa a szovjet nagyhatalmi törekvéseknek. Úgy véltük, hogy még a legbaloldali nyugati értelmiségi körök sem érthettek egyet a forradalom vérbefojtásával, s azzal, hogy a „gulyáskommunizmus” szalonképesse tehet egy diktatúrát. Hamarosan rádöbbszont azonban a magyar politikai vezetés, hogy ezekben a várakozásaiban csalódnia kellett. Aki a leginkább „haszonélvezője” volt a magyar magatartásnak, Németország, az újraegyesítés gazdasági és politikai problémáival volt elfoglalva. A külső adósság adatai tanulmányunkban is mutatták, hogy az NDK nem-hogy üres kasszá, de kötelezettségeket hozott hozományba. S ha ehhez hozzávesszük a szocialista iparosítás eredményeinek megsemmisülését, a kialakuló munkanélküliséget és a keletnémet márka 1 : 1 arányú átváltásának terheit, érthető, hogy Németország felénk már nem tudta a Marshall-segély donorát eljátszani. A többi gazdaság viszont nem mutatott kiemelkedő érdeklődést, hacsak nem a megnyíló privatizációs és piacszerzési lehetőségekre gondolunk. Mindenesetre a német tőke mellett az osztrák, holland, francia és olasz tőke is számottevő érdeklődést mutatott a magyar befektetési piac iránt. A közösségi programok, Phare és Tempus szerény hozzájárulást jelentettek az óriási feladathoz, a felzárkózáshoz. A „Fehér Könyv” megfogalmazásával világossá tették, hogy melyek az átalakulás feladatai, s hogy azokat nem vihetjük be az EU-ba. E feladatokat a kelet-európai országoknak maguknak kell megoldaniuk, a belépés feltételeként. A remény, hogy rövidesen tagor-

szágok lehetünk, elszállt. A határidők kitolódtak. Annál is inkább, mert a maastricht-i követelményrendszernek való megfelelés az átalakulással egyidejűleg rendkívül nehéznek látszott. Sok esetben közkiadások növelésének kellett volna megelőznie példának okáért a privatizációt, de a merev, IMF által is szorgalmazott költségvetési egyensúlyteremtés szempontjai ezt szinte lehetetlenné tették.¹²

Nyugat-Európa ebben az időszakban saját gondjával volt elfoglalva. A mélyítési paradigmát követve, megvalósította a monetáris reformot, s bevezette az eurót. Mivel azt nem tudták mindenre kiterjeszteni, hiszen voltak kimaradási klauzulával élő országok, a tagjelölteknek már nem akarták megadni ezt a lehetőséget. Így a szigorú inflációs és egyensúlyi követelményeknek való megfelelés került a gazdaságpolitikák középpontjába a kelet-európai országok mindegyikében. Magyarországon még ekkor is voltak bizonyos illúziók, hogy a visegrádi országok viszonylag szűk körét hamarabb felveszik a közösségbe. E mellett számos érv szólt, hiszen a csehek ipari fejlettsége hagyományosan európai volt, ezt még a szocialista évtizedek se tudták teljesen lerombolni, a lengyelek hatalmas piaca feltétlenül vonzó volt, történelmi áldozatait, civil bátorsága pedig méltányossági megfontolásokat vethettek volna fel. S az is tény, hogy ezek az országok a reform éllóvasainak számítottak. Ugyanakkor nem lehet elvitatni, hogy a balti országok ugyancsak imponáló eredményeket mutattak fel, azt követően, hogy megszabadultak az orosz birodalom öleléséből. Ugyanakkor igazán összehangolt fellépésre a csatlakozni vágyók között nem került sor. Ki-ki maga próbálkozott ügyeskedni a csatlakozási tárgyalások során. A másik oldal lényegesen egységesebben lépett fel a „szegény rokonokkal” szemben.

Még ekkor is joggal táplált Magyarország reményeket. A számos felmérés, amely a transzformáció sikerét elemezte, csaknem minden esetben Magyarországot hozta ki – a balti észtekkel holtversenyben – az első helyre.¹³

A rendszerváltásról a 25 ország tekintetében a nyugati szakemberek által készített felmérések azt vizsgálták, hogy milyen tényezők voltak fontosak az átalakulás eredményességében.¹⁴

Megnézték például, hogy milyenek voltak az induló feltételek. Hét változót vettek figyelembe az elemzésnél: a mezőgazdaság aránya a GDP-ben, a természetes erőforrásokkal való ellátottság, a kommunista uralom alatt eltöltött évek, a középiskolába beíratottak aránya, a kereskedelmi függés és a túliparosodottság mértéke, valamint az adott ország fővárosának Düsseldorfhoz, Európa középpontjától való távolsága. Két tényező mutatta az eredményekkel a legszorosabb korrelációt: a kommunizmus alatt eltöltött évek hossza és a középiskolába járók aránya. E két tényező több mint ötven százalékát megmagyarázta a növekedési képességnek.¹⁵

Nem csoda, ha a visegrádi országok mellett a balti államok mutattak viszonylag jó képet, hiszen ezek az országok is a második világháborút követően kerültek orosz uralom alá. Magyarország e felmérésekben is az élre került.

A strukturális reformok végrehajtása, az infláció kézben tartása, a végrehajtott privatizáció, a korrupció visszaszorítása és a demokrácia fejlődése terén egyaránt megfelelőnek ítélték Magyarország teljesítményét. Ezt a minősítést Magyarországon kívül csupán Észtország kapta meg.

Figyelemre méltó, hogy a fizetési mérleg és eladósodás problémáival a felmérések nem foglalkoztak. Sőt, számos helyen kiemelik, hogy a térségbe áramló direkt tőke (FDI) leginkább hazánkba érkezett, természetes következményeként annak, hogy a jogi-gazdasági környezet és a munkaerő színvonala itt volt a legmegfelelőbb számukra. No, meg tegyük hozzá, a második kormányzati ciklusban végrehajtott masszív infrastruktúra-privatizáció jelentős tőkebevonást eredményezett.

A posztkommunista országok átalakulásának sikere, 1999 (Aslund, 2002)

	Strukturális reform ¹	Ellenőrzött infláció ²	Privatizáció ³	Növekedés ⁴	Visszaszorított korrupció ⁵	Demokrácia ⁶	Összes pont
Lengyelország	X	X	X	X		X	5
Csehország	X	X	X			X	4
Szlovákia	X	X	X	X		X	5
Magyarország	X	X	X	X	X	X	6
Románia	X		X			X	3
Bulgária	X	X	X			X	4
Észtország	X	X	X	X	X	X	6
Lettország	X	X	X			X	4
Litvánia	X	X	X	X		X	5

„X” értelmezése:

¹ Az erre vonatkozóan számított 1999-es index legalább 0,70-e² 40%-kal alacsonyabb az előző évinél³ A vagyonnak legalább 60%-a privát tulajdonban van⁴ Legalább 4% az elmúlt három év átlagában⁵ A freedom House jelzése szerint⁶ A korrupció kisebb, mint a legrosszabb eredményt a nemzetközi rangsorolásban felmutató nyugat-európai országokban.

	Külföldi direkt tőke (FDI) beáramlása Közép-Európába (millió dollár)									
Ország	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Lengyelország	10	117	284	580	542	1132	2768	3077	5129	6471
Csehország	132	513	1004	654	869	2562	1428	1300	2720	5108
Szlovákia	18	82	100	168	250	202	330	161	508	330
Magyarország	331	1459	1471	2339	1146	4453	2275	2173	2036	1944

Forrás: A. Ashlund: Building Capitalism, Cambridge University Press 2002. 435.o. alapján

A balti országokba áramló tőke a közép-európainak töredékét se tette ki. A többi átalakuló ország közül csak Oroszországban és Kazahsztánban voltak a magyar gazdasághoz hasonló befektetések az évtized vége felé, pedig az országméretük nyilván sokkal nagyobbak. Az is érzékelhető, hogy a nagyobb volumenű privatizációs lehetőségek fogytával a magyarországi tőkebeáramlás elmaradt a lengyel és a cseh adatoktól, hiszen végső soron egy kis belső piacú országról van szó, s az outsourcing céljára is voltak kedvezőbb terepek.

Mindenesetre, a kereskedelmi reorientáció az évtized végére teljes mértékben megvalósult. Az európai piacnyitásnak is köszönhetően, a kelet-közép-európai országok kereskedelme, s ezen belül exportja legfőképpen az EU tagországaiba irányult. Míg ezen országok 1980-ban exportjuk csaknem 27%-át a Szovjetunióba irányították, s a mai rendszerváltó országokba áramlott az export fele, ez az adat 2001-re 5%-ra, illetve 19%-ra csökkent. A kivitel több mint háromnegyede irányul a fejlett országok, döntően az EU piacára.¹⁶

Magyarország a kereskedelmi átszervezés terén is élen járt.

	Az EU-ba irányuló export részesedése a kivitelből (összexport = 100%)			
Ország	1991	1994	1999	2001
Lengyelország	64,2	69,2	70,0	69,3
Csehország	...	53,4	69,3	68,2
Szlovákia	...	35,0	59,4	59,9
Magyarország	59,9	64,4	76,2	76,4

Forrás: Köves A. idézett mű, 649. o. alapján

Nem csoda, hogy a von Hagen és kutatócsoportja az EU-csatlakozás előtti helyzet vizsgálatokor – melyet a Világgazdasági Fórum részére készített – úgy vélte, hogy Magyarország egyértelműen az élcsoporthoz tartozik, azon országok között, amelyek a csatlakozás után majd megállják a helyüket az EU versenypiacán. A kérdés megítélésénél vezető üzletemberek véleményét vették alapul. Arra kérték őket, hogy „pontozzák” az EU-országok és a csatlakozni kívánók eddigi és várható teljesítményét, abból a szempontból, hogy hogyan feleltek meg a lisszaboni folyamat számos – részfeladatának.

Lisszaboni pontok

	EU átlag	A legrosszabb négy EU-tag- állam átlaga	CEEC átlag	BU	CZ	EE	HU	LAT	LIT	PO	RO	SLK	SLV
Információs társadalom	5,42	-1,04	-0,91	-1,56	-0,04	0,32	-0,01	-0,70	-0,84	-1,10	-1,36	-0,80	-0,21
Innováció, K+F	5,07	-1,57	-1,27	-1,88	-0,57	-0,79	-0,71	-1,18	-1,21	-1,25	-1,87	-1,06	-0,63
Liberalizáció	4,78	-0,77	-1,27	-1,59	-0,77	-0,66	-0,55	-1,17	-1,03	-1,27	-1,92	-1,16	-0,46
Egységes piac kiépítése	5,17	-0,93	-1,35	-1,71	-1,04	-0,94	-0,80	-1,33	-1,08	-1,27	-1,92	-1,23	-0,66
Állami segélyek	4,39	-0,60	-1,19	-1,46	-0,50	-0,34	-0,30	-0,81	-0,99	-1,26	-1,92	-1,08	-0,27
Infrastruktúra	5,70	-1,37	-1,35	-1,89	-0,38	-0,38	-0,73	-1,13	-1,21	-1,76	-1,92	-1,10	-0,52
Telekommunikáció	5,71	-0,97	-0,94	-1,53	-0,05	0,12	-0,20	-0,87	-0,90	-1,02	-1,46	-0,83	-0,37
Szolgáltatások, szállítás	5,68	-1,76	-1,77	-2,24	-0,72	-0,89	-1,26	-1,38	-1,52	-1,91	-2,38	-1,36	-0,67
Pénzügyi szolgáltatások	5,13	-1,05	-1,25	-1,84	-1,78	-0,24	-0,55	-0,94	-0,90	-1,08	-1,61	-1,27	-0,53
Vállalkozói környezet	3,80	-1,37	-0,76	-1,46	-0,94	0,28	-0,30	-0,53	-0,64	-0,77	-1,44	-1,01	-0,28
A vállalkozás indu- lásának feltételei	4,14	-1,87	-0,94	-1,84	-1,06	0,28	-0,31	-0,55	-0,44	-0,66	-1,56	-0,97	-0,12
Szabályozási teher	3,46	-0,87	0,58	-1,09	-0,83	0,28	-0,28	-0,51	-0,84	-0,88	-1,32	-1,06	-0,44
Szociális háló	4,85	-0,91	-1,04	-1,73	0,36	-0,36	-0,53	-1,49	-1,27	-1,27	-1,47	-0,32	-0,05
Élethosszig tartó tanulás	5,16	-1,21	-0,57	-1,43	0,02	-0,30	-0,20	-0,97	-0,96	-0,85	-1,03	-0,35	-0,41
A szociális védelem modernizálása	4,53	-0,61	-1,33	-2,03	0,71	-0,43	-0,86	-2,01	-1,57	-1,70	-1,91	-0,28	0,32
Fenntartható fejlődés	5,51	-1,20	-1,43	-2,03	-0,47	-0,82	-0,85	-1,13	-1,21	-1,51	-2,00	-1,30	-0,53
Környezetvédelem	4,93	-0,65	-1,16	-1,51	-0,56	-0,57	-0,60	-0,94	-1,03	-1,31	-1,59	-0,66	-0,27
Éghajlatváltozás	6,09	-1,75	-1,70	-2,55	-0,38	-1,06	-1,11	-1,33	-1,39	-1,70	-2,41	-1,95	-0,78

Ez a felmérés abból indult ki, hogy mozgó vadra lövünk. Az EU maga is változik, legalább is változni akar. Az elemzés azt vette alapul, amit a lisszaboni találkozó célul tűzött maga elé: a legversenyképesebb és dinamikusabb tudásbázisú gazdaság lesz 2010-re, több és jobb munkahellyel és nagyobb szociális kohézióval. A fórum számára készített elemzés megvizsgálta, hol állnak az EU országai a maguk elé tűzött célok tekintetében, s hol helyezkednek el a csatlakozni kívánó országok. Ehhez a Világgazdasági Fórum Globális Versenyképességi Jelentését (Global Competitiveness Report) vették alapul. A vezető üzletemberek válaszai a kérdőív egyes pontjaira 0–7 közötti minősítéssel kvalifikálták az egyes országokat. Ezeket átlagolva meghatározták, hogy a megfogalmazható lisszaboni célok vonatkozásában mit értek már el a csatlakozó országok. Növekedési potenciál, kutatásfejlesztés, liberalizáltság, támogatási rendszerek korszerűsége a vállalkozókra nehezedő terhek és akadályok, a pénzügyi közvetítők fejlettsége, a szociális kohézió és a fenntartható fejlődés, az ökológia szempontjai mind-mind „pontozásra” kerültek. Ha megnézzük a táblázatot, látható, hogy a kelet-közép európai országok átlaga minden tekintetben alatta marad az EU átlagának, de számos tekintetben fölötte van a legrosszabbul teljesítő EU-tagállamoknak. A „legjobban teljesítő” közép-európaiak, így az észtek, magyarok, szlovének és a csehek szinte mindenben az EU sereghajtói fölött vannak, sőt néhány ponton elérik az EU-átlagot.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a csatlakozás utáni versenyképesség ezen országokban várhatóan nem a legrosszabb lesz. Nem megnyugtató azonban a felmérés szerint, hogy Lengyelország minden tekintetben lemarad az EU legrosszabbul teljesítő országai mögött is, s egy csoportba kerül Romániával és Bulgáriával, akiket még nem soroltak az első körbe. Ez az ország a jelen körben csatlakozni vágyók legnagyobbika.

Paradigmaváltás az EU-ban

Időközben jelentős változások következtek be az EU magatartásában. Miért? Alapvetően a világ gazdasági környezetben végbement további drámai változások miatt.

A viharos kilencvenes évek, amelyek a kétpólusú világrendszer megszűnését eredményezték, s amelyek visszavezették a volt szocialista országokat a piacgazdasági intézményi keretek közé, távol-keleten is robbanásszerű fejleményeket hoztak. A „kis tigrisek” fejlődésére már a rendszerváltozás előtt ráirányult a figyelem, de a kínai és indiai gazdaság igazán csak ekkor kezdett el megindulni a határozottabb fejlődés és világpiaci integrálódás útján. Kína egy olyan térséget jelentett, amelyben a demokrácia nehézségei kevésbé jelentkeznek. Az egypártrendszer fennmaradása, párosulva a piacgazdaság mozgásba lendülésével olyan komoly versenyt támasztott a világpiacra a fejlett országok számára, hogy nem látszott elegendőnek a helytálláshoz az integráció eddigi hatékonyságnövelő hatása. Kína rendkívül gyors gazdasági növekedése mellett, a vezető pozícióban maradt Egyesült Államok is folyamatosan nagyobb dinamikát volt képes fenntartani, mint az EU.

Európa tehát kettős szorításba került.¹⁷

Az euró bevezetése ily módon, bár sikertörténet volt, de átütő javulást az EU nemzetközi versenyképességében nem hozott. Érzékelve ezt, az Unió vezetése megfogalmazta a lisszaboni stratégiát, amely a nemzeti gazdaságvezetések serkenteni kívánta a kompetenciájukba tartozó területeken nagyobb erőfeszítésekre, a termelékenység emelése, a gazdasági aktivitás növelése, az innováció és a tudásalapú társadalom előmozdítása irányába. Emellett fontos döntést hozott meg: elhatározta, hogy a jelentkező országokat *egy csapatban* beveszi az EU sáncai mögé.

Az EU paradigmát váltott: a mélyítés helyett a bővítést helyezte előtérbe. Azzal, hogy 25-re, majd 27-re növelte tagjainak számát, megkönnyítette vállalatának, befektetőinek e piacokra való behatolást, amelyben már az előző évtizedben is serénykedett. A nemzetközi befektetők soraiban Magyarországon éppúgy, mint a többi közép-európai országban, az EU 15-ök jártak az élen. Így azonban számos további harmonizációs lépés segíti, hogy az új tagországokban megtelepedett vállalkozások fejlesszék tevékenységüket, s mivel ezen országokban a reál konvergencia terén még nincs túl nagy előrelépés, a bérköltségek jócskán elmaradnak a 15-ökben tapasztaltaktól, szép profitok realizálhatók. E profitok már a könyvelésben is javítják a holdingok mutatóit, de mivel azokat egy idő után hazautalják az anyavállalathoz, illetve annak tulajdonosaihoz, valóban a volt országok számára jelentenek komoly pótlólagos jövedelmet. A bővítéssel tehát a volt 15-ök *valóban új hatékonysági többletekhez jutottak, érdemes volt paradigmát váltaniuk.*

Mindezzel nem azt állítjuk, hogy nem volt célszerű lépés az EU kibővítése. Azt azonban mindenképpen le kell szögezni, hogy más elvek alapján valósult meg, mint a korábbi bővítési hullámok. A Közös Piac létrejöttékor cél volt, hogy lehetőleg minél közelebbi fejlettségi szintű országok kapcsolódjanak egymáshoz. Így lehet a legkönnyebben integrálódni egymáshoz. A későbbi bővüléseknél hosszú, adott esetben több évtizedes felkészülési időszak előzte meg a csatlakozást, s a kohéziós alapok valóban komoly segítséget jelentettek a felzárkózó országoknak. Ami az agrárintegrációt illeti, először fordul elő, hogy a

csatlakozók markánsan kevesebb támogatást kapnak, mint a már bent lévő országok. Vagyis egyértelműen hátrányos helyzetben van a többi mezőgazdasági vállalkozóhoz képest az új tagok gazdaságadalma. Lehet, hogy így is megéri nekik, hiszen a semminél az egy-negyed is több. Mindenesetre az EU különbséget tesz adott szektorban vállalkozó és vállalkozó között, ami aligha egyezik meg korábbi elveivel. Mindenesetre jól látható, hogy a csatlakozó országok nagy erőfeszítéseket tesznek a felzárkózásra. A növekedési ütem Magyarországon is a kétszerese volt a csatlakozás előtt az akkori EU-tagországokénak. Így is harminc év kellett volna ahhoz, hogy utolérje őket.

A harmadik évezred elején

Az átalakulás és az EU-hoz való csatlakozás kettős feladatát a közép-európai országok nagy erőfeszítéssel teljesítették. Hogy beváltotta-e a folyamat minden reményüket, aligha mondhatjuk.

Az EBRD a Világbankkal 2007-ben felmérést készített közösen az átalakuló országok önértékeléséről: hogyan látják ők maguk az átalakulás eredményességét. Igaz, ez szélesebb körű volt, hiszen a dél-keleti régió átalakuló országait, sőt, az EU csatlakozásra váró Törökországot is magában foglalta. Ez az átlagolás meglehetősen torzító. Mégis, érdekes, hogy mit mutatnak a felmérések. A megkérdezettek többsége inkább elégedett, mint elégedetlen volt a változásokkal. Arra a kérdésre, hogy háztartásában jobban élnek-e, mint 1989-ben, többen válaszolták azt, hogy nem, mint ahányan igennel szavaztak. Legtöbb háztartás relatív visszaesést tapasztalt az eltelt 17 évben vagyoni helyzetében. Viszont arra a kérdésre, hogy mindent egybevetve, mégis jobbnak érzi-e az életét, vagy sem, több mint a fele válaszolt igennel. Támogatják többségükben a piacgazdaságot, de igen sok az ellenzője is! Különösen az idősebbek és a szegényebb rétegek nem piachívők. Értelemszerűen ott nagyobb a demokrácia támogatottsága, ahol nagyobb a középosztály. Bár Magyarországon 5–10 százalékponttal kisebb a középosztály arány, mint pl. Csehországban vagy Szlovéniában, a demokrácia melletti kiállás körülbelül azonos mértékű; s így van ez a lengyeleknél is. Az önfoglalkoztatók és a magasabb képzettségűek boldogulnak az új rendszerben, s a felmérés szerint támogatják a piaci mechanizmust, de sokan panaszkodnak a tartós munkanélküliség nyomasztó hatására. A megkérdezettek többsége szükségesnek tartja, hogy az állam beruházzon az egészségügybe és az oktatásba. Egyrészt, mivel érzik a humántőke jelentőségét a munkaerőpiacon, másrészt, mivel ezek a kiadások egyre drágábbak a háztartások számára. A jobb közszolgáltatásokat is határozottan igénylik, ez nagyobb reformtámogatást élvezne. A jövőt tekintve, a polgárok reménykednek abban, hogy gyermekeik élete jobb lesz a jövőben, tehát érdemes volt „megcsinálni” a rendszerváltást.

Ami a csatlakozást illeti, 2007. október elsején tartották a közép- és kelet-délkelet-európai országok második gazdasági konferenciáját Frankfurtban. Ezen az összejövetelen Jürgen Stark (aki egyébként a „paradigmaváltás” megfogalmazója) az alábbiakat fejtette ki: Európa ezen részén szinte semmi nem úgy működik, mint a könyvek szerint várnánk.¹⁸

Még azokat az empirikus megfigyeléseket sem támasztják alá az adatok, amiket a felzárkózó országokban megfigyelhetünk. Az elmélet például nem szól arról, hogy az árfolyamrendszer megválasztásának lenne hatása a gazdaság teljesítményére. Márpedig a balti és a közép-európai országok egybevetése alapján az tűnik ki, hogy, igenis, van! Sokkal dinamikusabb a valutájukat az euróhoz kötő balti országokban a növekedés, sikeresebb az egy főre jutó GDP-ben a felzárkózás, bár kétségtelen, hogy mélyebbről indultak. Az empirikus tapasztalatok meg eddig egyenesen azt mutatták, hogy a fix árfolyamot alkalmazó országok gazdasága éppen hogy visszaesik, de láttuk, a balti országokban az ellenkezője

következett be! Ugyanakkor tény, hogy nagy a fizetésimérleg-hiányuk és az infláció is jóval magasabb, mint a flexibilisebb árfolyamokat alkalmazó országokban: másfélszerese annak! Pedig az empirikus tapasztalatok szerint a fix árfolyamok esetében általában alacsonyabb az infláció, mintegy eszköz az árfolyam arra, hogy a partnerrégió vagy ország árstabilitását „importálják”. Most azonban nem így alakult.

Ami azt illeti, a fizetésimérleg-hiányok és a beáramló külföldi tőke legalább összhangban van az elmélettel. Csak éppen az a furcsa, hogy az ázsiai országok meg nagy tőkeexportőrök!! Nem is világos az eurozóna pénzügypolitikusi számára, hogy miért használják a külső finanszírozást a belső fogyasztás bővítésére a balti országok?

Reál-GDP növekedés (éves százalékos változások)				
	2003	2004	2005	2006
Közép-Európai országok				
Cseh Köztársaság	3,6	4,2	6,1	6,1
Lengyelország	3,8	5,3	3,5	5,8
Szlovákia	4,2	5,4	6,0	8,3
Magyarország	4,1	4,9	4,2	3,9
Balti országok				
Észtország	7,1	8,1	10,5	11,4
Lettország	7,2	8,7	10,6	11,9
Litvánia	10,3	7,3	7,6	7,5

Forrás: EKB Éves jelentés, 2006.

Fiskális pozíciók (a GDP százalékában)				
Államháztartás többlete (+) hiánya (-)				
Ország	2003	2004	2005	A konvergencia program adatai 2006-ra
Cseh Köztársaság	-6,6	-2,9	-3,7	-3,5
Dánia	1,1	2,7	4,9	4,1
Észtország	1,9	2,3	2,3	2,6
Ciprus	-6,3	-4,4	-2,3	-1,9
Lettország	-1,2	-1,0	0,0	-0,4
Litvánia	-1,3	-1,5	-0,5	-1,2
Magyarország	-7,2	-6,7	-7,8	-10,1
Málta	-10,0	-5,0	-3,4	-2,6
Lengyelország	-4,7	-3,9	-2,5	-1,9
Szlovénia	-2,8	-2,3	-1,4	-1,6
Szlovákia	-3,7	-3,0	-3,1	-3,7
Svédország	0,1	1,8	3,0	3,0
Egyesült Királyság	-3,3	-3,2	-3,3	-2,8
EU-10*	-5,1	-3,8	-3,4	-3,4
EU-13**	-3,0	-2,3	-2,0	-1,9
Euroövezet	-3,1	-2,8	-2,4	-1,9
Államháztartás bruttó adóssága				
Ország	2003	2004	2005	A konvergencia program adatai 2006-ra
Cseh Köztársaság	30,1	30,7	30,4	30,6
Dánia	44,4	42,6	35,9	28,6
Észtország	5,7	5,2	4,5	3,7
Ciprus	69,1	70,3	69,2	64,7
Lettország	14,4	14,5	12,1	10,7
Litvánia	21,2	19,4	18,7	18,4
Magyarország	58,0	59,4	61,7	67,5

Ország	2003	2004	2005	A konvergencia program adatai 2006-ra
Lengyelország	43,9	41,8	42,0	42,0
Szlovénia	28,5	28,7	28,0	28,5
Szlovákia	42,7	41,6	34,5	33,1
Svédország	51,8	50,5	50,4	46,5
Egyesült Királyság	38,9	40,4	42,4	43,7
EU-10*	41,6	41,0	40,7	41,2
EU-13**	41,1	41,8	42,4	42,7
Euroövezet	69,3	69,8	70,8	69,6

* Az EU-10 aggregátum az EU-hoz 2004. május 1-jén csatlakozó tíz ország adatait foglalja magában

** Az EU-13 aggregátum a 2006. decemberrel végződő időszakban az euroövezeten kívül eső 13 EU-tagország adatait foglalja magában.

Források: Európai Bizottság (2004-2005-re) 2006-2007-es aktualizált konvergenciaprogramok (2006-ra) és az EKB számításai.

Megjegyzés: Az adatok a túlzott hiány esetén követendő eljárás definícióján alapulnak. A költségvetési egyenlegekben (a bizottság adatai) nem szerepel az UMTS-licenck eladásából származó bevétel. Dánia, Lengyelország és Svédország esetében az adatok a második pillérbeli nyugdíjalapokat is magukba foglalják. Ezeknek az alapoknak az egyenlegjavító becsült hatása a következő: Dánia a GDP 1%-a, Lengyelország a GDP 2%-a, Svédország a GDP 1,1%-a. A konvergenciaprogram legutolsó aktualizálásának és a bizottság 2006. őszi előrejelzéseinek megfelelően a Magyarországra vonatkozó adatok a második pillérbeli nyugdíjalapokat már nem tartalmazzák.

Fizetési mérleg – válogatott tételek (a GDP százalékában)												
	A folyó fizetési- és a tökemérleg egyenlege				Nettó közvetlen külföldi befektetések K				Nettó portfólióbefektetések			
	2003	2004	2005	2006*	2003	2004	2005	2006*	2003	2004	2005	2006*
Közép-Európai országok												
Cseh Köztársaság	-6,2	-6,5	-1,9	-4,5	2,1	3,7	8,2	3,8	-1,4	2,1	-2,4	-2,2
Lengyelország	-2,1	-3,8	-1,4	-1,4	2,0	4,7	2,1	3,1	1,1	3,7	4,1	-0,8
Szlovákia	-0,5	-3,3	-8,6	-7,9	2,2	3,3	3,7	6,7	-1,7	2,1	-2,1	2,9
Magyarország	-8,0	-8,1	-5,9	-5,6	0,6	3,3	4,7	6,2	3,5	6,7	4,0	2,9
Balti országok												
Észtország	-11,1	-11,7	-9,5	-10,2	8,1	6,0	16,8	1,5	1,8	6,2	-15,8	-7,8
Lettország	-7,5	-11,9	-11,2	-19,7	2,3	3,9	3,7	5,8	-2,0	1,7	-0,7	0,0
Litvánia	-6,4	-6,4	-5,9	-10,4	0,8	2,3	2,7	4,8	1,5	0,9	-1,0	-0,9

* A 2006-ra az Észtországra, Máltára, Svédországra és az Egyesült Királyságra vonatkozó adatok négy negyedéves átlagot jeleznek 2006. III. negyedévig, mivel ennél későbbi adatok egyelőre nem állnak rendelkezésre.

Kicsit csodálkozva áll a kelet-közép-európai polgár ezen értetlenkedés előtt. Hát nem értik meg a Lajtán túl, mekkora elmaradást szeretne behozni ez a régió?! Úgy tűnik, mintha nem is hallottak volna a hiánygazdaság fogalmáról. Mintha a szovjeturalom alatt töltött múltat végképp el lehetne törölni. Bizony nem megy az olyan gyorsan. A kelet-európai emberek is szeretnének kicsit közelebb jutni ahhoz a fogyasztási szinthez, amit szerencsésebb sorstársaik nyugaton elértek.

Különösen érthetőek a nagy deficitok, ha meggondoljuk, hogy azok éppen a hazai keresletet kihasználó direkt tőkeberuházások eredményei. Hiszen a nyugati befektetők „piacot venni” jöttek be többnyire a csatlakozó országokba, nem önmaguknak versenyt támasz-

tani. A befektetésekből tehát nem lesznek exportkapacitások, az e célra importált gépek, berendezések a hazai piacra fognak termelni. A kiáramló jövedelmeken pedig a lakosság kétségtelenül vásárolni fog importjavakat is, hiszen már oly régen vágyik rá. De nem csak az FDI, a hazai befektetők is importigényesek. A növekedés gyorsítása elengedhetetlenül import többlettel jár, hacsak a lakosság nem kezd radikális takarékosági akciókba. Gond csak ott van, ahol már nem nagyon lehet emelni az ország külső eladósodását, a finanszírozás rendkívüli megdrágulása nélkül.

Elsőkből az utolsók

Ha megnézzük a táblázatokat, magyarázatot találhatunk arra, miért került Magyarország az ezredfordulón még előkelő első helyéről alig több mint fél évtized alatt az utolsók közé a volt szocialista csatlakozó országok közül. Alaposan lemaradtunk a GDP-növekedésben, vezetünk az államháztartási hiányban, államadósságunk az euroövezet gazdaságainak szintje körül van, messze a kelet-európai többi ország adósságértéke felett. Ezen országokban a deficit – ha kialakul – is elviselhető, hisz még jócskán van tere az adósságnövekedésnek. A gazdaságok felpörgésének ez nem, legfeljebb a külső adósság szint emelkedése szab majd gátat. A folyó fizetési mérleg Magyarországon ugyancsak kedvezőtlen, ha nem is annyira, mint a balti régióban. Az infláció, amit az előző években sikeresen a maastricht-i határ közelébe sikerült levinni, viszont meglódult 2006–2007-ben. (A dezinfláció se volt fenékgig tejfel, mert egyrészt viszonylag magas kamatszintet követelt, másrészt meg jelentős részben a beözönlő, s a hazai termelést gyakran ellehetetlenítő, olcsó távol-keleti, vagy csatlakozó országbeli importnak volt köszönhető.)

A magyar államháztartási hiányoknak három fontos oka van:

- az adósságok magas kamatszolgálata,
- az elhibázott kormányzati intézkedések,
- s a társadalombiztosítás hiányai.

Utóbbira átmeneti mentességet kaptunk, nem kell még számításba venni a konvergenciakritériumoknál. De a mentesség rövidesen lejár, s egyébként is csak kozmetikázza a tény, hogy a tökefedezeti rendszerre való áttérés ára a költségvetés hiányának növekedése. A viszonylag rövid időre adott mentesség semmiképp nem lesz elegendő arra, hogy az ország gazdasága ezt elsődleges egyenlegtöbblettekkel kigazdálkodja. Az kellene, ehhez, hogy a bevételek növekedjenek, avagy a kiadásokat lefaragják. A bevételek növekedéséhez a gazdaság felpörgetésére lenne szükség, ennek azonban gátat szab a magas államadósság, amelynek ráadásul a nagy része külföldi forrásból finanszírozott. Marad a lefaragás.

Biztatnak is az utóbbira keményen a nyugati szakértők. Megjelennek vezető nyugati újságokban cikkek, hogy a magyar miniszterelnök jól csinál, bár *nem jól* csinálja azt. A „jót” fogalmán azt értik, hogy a költségvetési kiadások csökkentése a helyes út.

A Nyugat azonban nem hajlandó tudomást venni arról, hogy ugyanaz a folyamat nálunk más feltételek mellett megy végbe. Európa is küzd a jóléti állam túlzott vállalásaival, a társadalombiztosítás hiányaival. Náluk a politikai kihívás a viszonylag magas életszínvonalból való visszalépés. Kelet-Európában azonban halmozódnak a hátrányok. Találón adta egyik elemzése címének a nyugat-európai szerző azt, hogy „From red to gray”, azaz vörösből szürkébe. A kelet-európai országok esetében ugyanis a szocialista rendszerből egy olyan piaci rendszerbe kell átváltani, amelyben a népesség jelentősen öregszik, s így a társadalombiztosítás terhei egyre nőnek. A szocialista múltból örökölt alacsony fejlettségi szint – és szerény életszínvonal – *mellett* kell visszavágni a társadalombiztosítás nyugdíjait, az egészségügyi, oktatási és infrastrukturális kiadásokat. Ha a korábban közkielégésből

finanszírozott szolgáltatásokért a jövőben fizetni kell, az rendkívüli terheket zúdít a csatlakozó országok polgáira. Nyugat-európai béreknél, jövedelmeknél lényegesen alacsonyabb szintről kell még tovább visszalépni.

Valószínű, hogy ha az EBRD megismétli egy-két éven belül elégedettségi felmérését, Magyarország sokkal negatívabb válaszokat ad majd, mint amelyet a fentiekben láttuk.

Mind világosabbá válik, hogy Magyarország az évek során eltékozolta a korán kezdett rendszerváltozásból származó előnyeit. Magával hozta viszont a kádári hagyatékot: a felhalmozódott *adósságállományt*. Pontosabban, azt a *tőkehiányt*, amit ezen adósságok visszafizetése eredményezett a magyar gazdaságban. Mivel a politikus réteg nem tudta/merte közölni a társadalommal, hogy ami történik, az ennek az örökségnek a következménye, nem nézett szembe időben a szükségszerű megszorításokkal, hanem a jóléti rendszerváltás illúzióját kergetve, további szavazatszerző osztogatásaival és helyzeti előnyei kihasználásával még további terheket rótt az államkasszára, de az eladósodás révén, végső soron a jövő állampolgárai számlájára. Ez az út zsákutca. Hogy hogyan lehet belőle kihátrálni, azt csak egy nagyon átgondolt, hosszú távra tervező társadalompolitika segíthet felrajzolni. Igen valószínűtlen, hogy ennek módszerül a neoliberais megoldások alkalmazhatóak lesznek.

Lábjegyzetek

- ¹ *A. Ashlund*: Building Capitalism, Cambridge University Press 2002, *von Hagen et al.*: Central and Eastern Europe: Economic Developments, Reforms, and Geography 2002 (Manuscript.), *L. T. Orlowsky*: Transition and Growth in Post-Communism Countries Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA, 2001.
- ² *Botos Katalin*: Foreign economic relations: Hungary and international capital. markets. In: R. Clark: Hungary the second decade of economic reform. Longman, 1989, pp. 45–69.
- ³ *Tosovszky*, 2000. (Ten years on. Some lessons from the transition. Per Jacobson Lecture, Prague, Czech Republic, September)
- ⁴ *Botos, K.*: Burden of the past and challenges for the future. 2005/1. Heller F. Füzetek 30–50.
- ⁵ *L. T. Orlowsky*: Transition and Growth in Post-Communism Countries Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA, 2001., 4. o.
- ⁶ *Ashlund*, Building Capitalism, Cambridge University Press 2002. 50. o.
- ⁷ *Rabár F.*: A kötéltáncos magányossága. Osiris 2002. 103. o.
- ⁸ *L. T. Orlowsky*: Transition and Growth in Post-Communism Countries Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA, 2001. 9. o.
- ⁹ *Ashlund*, Building Capitalism, Cambridge University Press 2002. 48. o.
- ¹⁰ *L. T. Orlowsky*: Transition and Growth in Post-Communism Countries Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA, 2001. 14. o.
- ¹¹ Jelen cikk szerzője a 1996-ban Varsóban találkozott a lengyel adósságelengedési tárgyalásokat lebonyolító szakemberekkel. A lengyel kollegák kifejezték csodálkozásukat, hogy a magyar rendszerváltó kormányzat ezt a lépést nem tette meg. Hivatkoztak arra, hogy Fekete Jánosnak volt a legnagyobb tekintélye a volt KGST-országok szakemberei közül a nyugati pénzügyi körök szemében. Szerintük az se lett volna feltétlenül akadály, hogy az előző időszak kommunista szakemberei sorába tartozott az MNB elnökhelyettes – a lengyelek polgári kormánya is megbízott ilyen feladattal a nemzeti érdeket elsődleges fontosságúnak tartó, volt kommunista szakembert. Hangsúlyozták, hogy az ilyen tárgyalásokat csak a legnagyobb titoktartás mellett lehet lebonyolítani, természetesen, ha az illető bírja a vezetés bizalmát. A jelen „oral history” – értékű közlést csak a további ténymegállapítással tudom kiegészíteni, hogy a rendszerváltó kormányban felmerült hasonló gondolatot a szükséges politikai bizalom hiánya akadályozta meg.
- ¹² A magyar kormány meghívására hazánkat meglátogató Lámfalussy Sándor is azt a tanácsot adta a jelen cikk szerzőjének, mint a bankrendszer fejlesztéséért felelős miniszternek, hogy a meglehe-

tősen lerobbant állami cégeket reorganizálás után privatizálják, egy e célra létrehozott állami holding segítségével, amely szakmai tanácsadással segítené a vállalatok talpra állítását. Így azokat nem csődárón kellene eladni. Az adósságteher azonban nyomasztotta az országot, a nemzetközi szervezetek sürgették a szigorú csődtörvényt – amit később maguk is túlságosan szigorúnak minősítettek –, s a vállalati vezetők szintén nem voltak ebben oly mértékben érdekeltek, mint abban, hogy egy-egy vevő kezére játsszák – esetleg személyes előnyök fejében – a bajbajutott cégeket. A vevők érdeke meg nyilván a minél olcsóbb megszerzés volt.

- ¹³ Mellesleg az észtek is már a rendszerváltozást megelőzően reformokban gondolkodtak. Felvetődött egy észt konvertibilis valuta bevezetése már 1988-ban. Soros György éppen ezen az alapon tervezte, hogy egyfajta „különleges övezet” létrehozására beszéli rá a szovjethatóságokat, hasonlóan a kínai kísérletekhez. A szerzőnek volt szerencséje szakértőként részt venni a tárgyban tartott háromoldalú, szovjet–amerikai–magyar szakértői tárgyalásokon. A tárgyalások végül is megfeneklettek, mivel az események gyorsabban haladtak a teljes rendszerváltozás irányában. Utolsó tárgyalásra éppen 1989. március 15-én került sor, Londonban.
- ¹⁴ Fisher és Sahay: *The Transition Economies After Ten Years*. 2001.
- ¹⁵ Botos, K.: A transzformáció korszaka Kelet-Közép-Európában. Placet Experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára. PPKE JAK, Budapest, 2004. 39. o.
- ¹⁶ Köves András: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. *Közgazdasági Szemle*, L. évf. 2003. július–augusztus, 635–653. o. (Az idézett adatokban az európai rendszerváltó országok – s nem csak Közép-Európa adatai szerepelnek.)
- ¹⁷ Botos Katalin: Európa kettős szorításban. In: *A lisszaboni folyamat és Magyarország* (szerk.: Farkas Beáta), SZTE Gazdaságtudományi Kar Kiadványa, 2007. JATEPress, Szeged, 33–47.
- ¹⁸ Jürgen Stark: Fast but sustainable? Challenges and policy options for the catching – up process of central and eastern European countries. http://www.ecb.int/press/key/date/2007/html/_1.en.html

Felhasznált irodalom

- Ashlund (2002): *Building Capitalism*, Cambridge University Press.
- Botos, K. (2007): Európa kettős szorításban. In: *A lisszaboni folyamat és Magyarország* (szerk.: Farkas Beáta), SZTE Gazdaságtudományi Kar Kiadványa, JATEPress, Szeged.
- Botos, K.: Foreign economic relations: Hungary and international capital. markets. In: *R. Clark: Hungary the second decade of economic reform*. Longman, 1989.
- Botos, K. (2004): A transzformáció korszaka Kelet-Közép-Európában. Placet Experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára. PPKE JAK, Budapest.
- Botos, K. (2005/1): Burden of the past and challenges for the future. Heller F. Füzetek, Budapest. EKB Éves jelentés, 2006.
- Fisher és Sahay (2001): *The Transition Economies After Ten Years*.
- von Hagen et al. (2002): *Central and Eastern Europe: Economic Developments, Reforms, and Geography* (Manuscript.).
- Jürgen Stark (2007): Fast but sustainable? Challenges and policy options for the catching – up process of central and eastern European countries. http://www.ecb.int/press/key/date/2007/html/_1.en.html
- Köves A. (2003): A KGST-kereskedelemtől az EU csatlakozásig. *Közgazdasági Szemle*, L. évf. 2003. július– augusztus.
- L. T. Orlowsky (2001): *Transition and Growth in Post-Communism Countries* Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA.
- Rabár F. (2002): A kötéltáncos magányossága. Osiris, Budapest.
- Tosovszky (2000) (Ten years on. Some lessons from the transition. Per Jacobson Lecture, Prague, Czech Republic, September)

SZÁVAI FERENC:
A föderális Európa múltja, jelene és jövője.
A multinacionális államok felbomlásának problémája

1.1. A föderalizmus fogalma, formái és megjelenése

A föderalizmust nemzetközi, osztársadalmi és belső állami rendezőelvként definiálhatjuk, egy sokrétű és komplex jelenség. Különösen a 19–20. században többféle változata alakult ki. Napjainkig nincsen általánosan elmélete, ami egységesen alkalmazható lenne. A föderalizmus a következő területeken jelenik meg:

1. A közjogi belső állami szférában. Itt az áll a középpontban, hogy a mindenkori állam ügyei nemzeti, regionális és vallási alapon többretegűen a föderalizmus alapelvei szerint szerveződnek. Ezt az államot szövetségi államként jelölhetjük meg. Ebben a formációban a főhatalom megosztásáról beszélhetünk a szövetségi állam és a tagállamok között, kölcsönös függőségi viszonyt jelentett mindez.
2. A második megjelenési formája az államok feletti nemzetközi szféra. Az államszövetség, konföderáció átlépi a határokat. A 20. században együttműködési lehetőség nyílt a nemzetközi szervezetekben (Népszövetség, ENSZ, Európai Közösség). A tagállamok a nemzetközi szuverenitásukat teljes mértékben élvezik.
3. Az emberi és társadalmi egyesületek és szövetségek (pártok, szövetségek, szövetségek és egyesületek).

A föderalizmus multifunkcionális jellegű rendezőelv, mai célkitűzései és ismertetőjegyei a következők:

1. A kis térségek és csoportok önrendelkezését szolgálja a fölérendelő egésszel szemben.
2. Védelmet jelent a modern hatalmak mindenhatóságával szemben, így az abszolutizmussal és a központosítással.
3. A hatalmas szomszédokkal szemben a kis államok túlélési esélyeinek biztosítására törekszik a föderatív elképzelés.
4. A nemzeti, vallási, gazdasági és társadalmi feszültségek lehetőségei mellett megkonstruált államban az önmegtartóztatás eszköze.
5. Kiegyenlítő funkciója volt a kis és a nagy csoportok és szervezetek között, illetve az összállam és a részrégiók között.

A föderalizmus kialakítási rendezőelvnek számítani kell a következőkkel:

- A belső struktúra kialakításakor jelentős véleménykülönbség keletkezhet.
- A részt vevő partnerek fő célja saját pozíciójuk biztosítása, érdekeik érvényesítése.
- A lehetséges partnerek nem hozzák nyilvánosságra belső fenntartásaikat.
- Általánosságokban igaz, hogy a különböző megoldási javaslatok esetén hiányzik az egységes elképzelés (kereskedelmi, kisebbségi kérdések stb.)
- A hasonló és a különböző rendszerek esetről esetre kölcsönhatással vannak egymásra.
- A gazdasági válságok különös hatást gyakorolnak az integrációs törekvésekre.
- A föderáció gondolatának képviselői nincsenek a politikai döntéshozatal központjában.
- A populista hatások nagy kihívást jelenthetnek a föderalizmusra.
- Sok tradicionális nagyhatalom leplezetlenül visszautasította a föderációs döntéseket (Hantos Elemér koncepciója, Tardieu terv, Tito föderatív elképzelése).

- A nemzeti sztereotípiák hosszantartó befolyásoló hatása.
- Integrációs ideológiák: föderáció és nacionalizmus. Mindegyik az egység, a homogenitás, biztonság és stabilitás irányába hat. Kölcsönös kapcsolat. Konkurenciaként lépnek fel, ellentétes célok, nemzeti önrendelkezés. A dialektikus szintézis nehézsége.
- Nehéz megállapítani a föderalista szerkezet realizálásának lehetőségeit, a múltban hiányzott rá a készség és a nehézségek legyőzésére való készség.¹

Ha az európai egyesülés elméleti iskoláit vizsgáljuk, akkor abban ott találjuk a föderalizmust a funkcionalizmus és a kormányköziség (intergovernmentalizmus) mellett. Immanuel Kant szerint a föderalizmus alkotmányos biztosíték a háború fenyegetése ellen. Az Európai Unió lényege az együttműködés és a verseny sajátos dialektikája. Olyan rendszer, melyben érvényesül a hatalmi munkamegosztás.²

II.2. Állam, terület, területszerzés. Államutódlás, államazonosság

A területi kiterjedés fontos korlátja, vagy éppen lehetősége lehet az állami szervezetekben élő emberi társadalomnak. A történelem folyamán ezek többször megváltoztak, a területi kiterjedést gyakran erőszakos módon módosították. Területek nőttek, csökkentek, új államok keletkeztek, vagy régiek szűntek meg. Mindezek többnyire fegyveres konfliktusok hatására történtek, a végeredményt a nemzetközi jog már „csak” regisztrálta.³

A nemzetközi jogban az állammegszűnés összefügg az államutódlás szabályozásával, ami egyben jelenti a megszűnő állam legfontosabb attribútumainak (jogok és kötelezettségek) viselését. Az állam megszűnésének vizsgálatában kiinduló alap tehát az 1978. évi és 1983. évi ENSZ konvenció, amely ezzel kapcsolatban elsőként a nemzetközi szerződésekkel, majd az államvagyon és államadósság, levéltárak jogfolytonosságának, illetve megosztásának kérdésével foglalkozott.⁴

Ilyen értelemben a területátadásnak azokat a következményeit látjuk, amely tematikailag nagyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása során is megfogalmazódott, még az ENSZ konvenciók előtt.⁵

A dismembratio (egy állam széthullása, felbomlása, feldarabolása) kapcsolódik általában az állam megszűnéséhez, egyben jelenti annak több nemzetközi jogi alanyra történő szétetését, illetve azok keletkezését.⁶

II.3. A felbomlás (széthullás) és államutódlás történelmi távlatból. Az államutódlás típusai

1. Jogilag és történetileg megkísérrelhetjük a dismembratio és divisio eseteit feltérképezni és értékelni, ennek megfelelően találhatunk itt rövid (kérszerű) formációkat ugyanúgy, mint a Német Római Szent Birodalom, vagy a multinacionális Török Birodalom, vagy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását. De ehhez a fogalmi körhöz kell kapcsolnunk 1945 május 8/9-én Németország kapitulációját, amely egyben a birodalom bukását és megszűnését jelentette. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha az 1989 utáni fordulat államutódlási kérdéseit kutatjuk, a Szovjetunió, Jugoszlávia majd Csehszlovákia szétválását, de Németország újraegyesítését is. A dismembratio példái számos határesetet jelentenek a gyakorlatban, egy állam széthullásának következményei eltérőek lehetnek, mindez ösztönzi a további kutatásokat.

2. A különböző lehetőségeket figyelembe véve az államok közötti utódlás hat esetét, típusát különbözteti meg a szakirodalom:
 - a) a területi engedmény, cessione;
 - b) az elszakadás és önállósulás (separatio, emancipatio, Losreissung und Verselbständigung);
 - c) az egyesülés vagy összeolvadás (unio, Verschmelzung);
 - d) a szétesés (felbomlás és feldarabolás – divisio és dismembratio, Zerstückelung);
 - e) teljes bekebelezés (teljes annexio, incorporatio, völlige Einverleibung);
 - f) végül az elszakadás és csatlakozás esetét.

Az integrációs és dezintegrációs jelenségek elválaszthatatlanok egymástól, egyszerre jelen voltak Európában a 20. században is, ennek klasszikus esetei az utóbbi századból:

3. A békeszerződések által szabályozott esetek, az első világháborúhoz kapcsolódva:
 - a) a Török Birodalom;
 - b) az Osztrák–Magyar Monarchia.
4. A nemzetközi jogi szabályozáshoz kapcsolódva:
 - a) a Szovjetunió felbomlása;
 - b) Csehszlovákia és
 - c) Jugoszlávia szétesése.

III.1. A Török Birodalom felbomlása

Az antant a Török Birodalmat titkos szerződésekben (London: 1915. április 26., Sykes-Picot: 1916. május 16., St. Jean de Maurienne: 1917. ápr. 17.) felosztja.

Miután 1918. október 4-i javaslatára (fegyverszünet a wilsoni pontok alapján) válasz sem érkezik, Törökország az október 30-i mudroszi fegyverszünettel kapitulál. Az 1920. augusztus 20-i (nem ratifikált) sèvres-i békében a 37. szélességi foktól délre eső arab területek népszövetségi ellenőrzés alá (majd mandátumként angol és francia kézre) kerülnek. Görögország kapja Isztambul körzetének kivételével az egész európai Törökországot, valamint az 1917-es titkos szerződésben Olaszországnak ígért, de 1920. február 11-én Adaliáért elcserélt kisázsiai Szmirna körzetét. A Szorosok nemzetközi ellenőrzés alá kerülnek (miután a san-remói konferencia 1920. ápr. 25-én elveti egy amerikai mandátum tervét).

Musztafa Kemal sikeres hadjárata a sèvres-i béke revíziójára kényszeríti az antantot. Az 1923. júl. 24-i lausanne-i béke az arab területek leválását jóváhagyva biztosítja a török kormány szuverenitását Anatólia, a korábbi európai török területek, valamint – nemzetközi bizottság által korlátozva – a Szorosok fölött. Törökország elveszti a háború előtti terület 61%-át, a lakosság 31%-át. A béke török–görög lakosságcserét írt elő.

Az 1923. július 23-án Lausanne-ban Törökország és Nagy Britannia, Franciaország, Olaszország, Japán, Görögország, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén állam által aláírt egyezmény 46–57. cikkelye szabályozta az általános pénzügyi adósság átszállását. Ez a szabályozás megfelelt a trianoni és a saint-germaini békeszerződés hasonló pontjainak.⁷

Az állami vagyon tárgyainak átszállásáról és az átszállt állami javakért járó kártérítés fizetését a 60. cikkely szabályozta.⁸

III.2. Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását vizsgálva különösen az államutódlás három esete érvényes: az „elszakadás és csatlakozás”, a *cessio* (területi engedmény) és a *dis-membratio* (feldarabolás).

Az „elszakadás és önállósulás” azt jelenti, hogy az elődállam területének egy része elszakad államától, önálló szuverén állammá alakul. Ebben az esetben csupán az elődállam állott fenn az elszakadást megelőzően, az utódállam csupán az elszakadással egy időben, az elszakadás következtében jön létre. Ebben az esetben az elszakadás és önállósulás esete megegyezik a *cessio*val.

Az elszakadás és önállósulás esetében mind az elődállam, mind az utódállam fennmarad az elszakadás után is (így szakadt el Hollandia Belgiumtól 1833-ban, vagy az első világháború után Finnország, Lettország, Észtország, Litvánia és Lengyelország Oroszországtól, vagy Csehország Ausztriától 1918. október 28-án).

A *cessio* akkor következik be, amikor az egyik állam – az elődállam – területének csupán egy részét engedi át egy másik államnak – az utódállamnak. A *cessio* esetében mind az elődállam és az utódállam fennállottak az átcsatolás előtt is, és fennmaradtak utána is. Jogi személyiségükben nem következik be változás.

Szétesésről (felbomlásról) a nemzetközi jogban akkor beszélhetünk, mikor egy fennálló állam szétesik részeire oly módon, hogy a széteső állam államisága megszűnik és a részek pedig önálló állammá alakulnak anélkül, hogy bármelyik rész is a feldarabolt állam személyiségét folytatná. Előidézhetik az állam szétesését belső folyamatok, illetve külső hatások is. Az előbbire példaként hozható fel a Német-Római Császárság 1806-ban történő felosztása, illetve az utóbbira példa Lengyelország harmadik felosztása 1795-ben. A szétesés és feldarabolás esetében csupán az utódállamok maradnak fenn a szétesés után. Ebben az esetben a szétesés hasonlít az egyesüléshez, de különbözik a *cessio*tól, az elszakadástól és az önállósulástól.

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös vagyonának és hivatalainak felszámolása 1918 novemberében induló folyamat volt, gyakorlatilag 1942 februárjában fejeződött be. A szerteágazó likvidációs tárgyalások az államutódlás jegyében nem csak a hivatalok (központi minisztériumok, legfőbb számvevőszék), adósságállomány, közös vagyon és szellemi tulajdon kérdését érintették, ezen kívül a magánszemélyek szerzett jogainak védelmét stb. A hosszú tárgyalási folyamatnak több szakasza volt, több szervezet végezte a felszámolásból adódó feladatokat. A tárgyalások kezdeti szakasza 1925-ig tartott, ekkor ideiglenes megállapodások keretében szabályozták a likvidáció egyes kérdéseit. Ekkor a nemzetközi felszámoló bizottság, a bécsi katonai felszámoló hivatal, a bécsi magyar követség likvidációs hivatala foglalkozott a felszámolásból adódó kérdésekkel. Fontos szerepe volt a tárgyalásokban Gratz Gusztávnak, aki 1919 és 1920 folyamán több jegyzékben fogalmazta meg a magyar álláspontot, illetve igényeket az udvari vagyon, levéltári állomány és közös vagyon egyéb területeire. 1921. január 12-én eredmény nélkül zárultak a tárgyalások, az osztrák fél elutasította a magyar kívánságokat. A hadi és udvari kincstár, hadi múzeum, levéltárak anyagát illetően igényt formált a magyar fél általa magyar tulajdonúnak vélt tárgyakra és relikviákra, melyek tulajdonjogát bizonyítani kellett. Nyilván taktikai okokból ajánlott engedményeket a hadi és udvari kincstár ügyében, ez bizonyos tárgyi követelésekről való lemondást jelentett. A tárgyalások eredményességét nehezítette az osztrák tárgyalóköldöttség vezetőjének a halála, illetve Gratz külügyminiszteri kinevezése, valamint a nyugat-magyarországi kérdés megoldatlansága. 1921 áprilisában lezárultak a tárgyalások a Katonai Levéltár, Katonai Múzeum és a Katonaföldrajzi Intézetről. A magyar pénzügyminisztérium 1921 júniusában ismét kezdeményezte a tárgyalásokat, de az osztrák fél nem ismerte el a magyar jogi érvelést az udvartartást és közös vagyont illetően.

1922. május 2-án írták alá a levéltárakról szóló ideiglenes megállapodásokat. A további gazdasági tárgyalásokat meghatározta a Velencei Egyezmény és a Burgenlandi Egyezmény, 1923-tól ezeken már Szerényi József képviselte Magyarországot. Hivatalosan magyar döntőbíróként 1925-től, ugyanígy mint az osztrák választott döntőbíró Viktor Kienböck. Ez a szakasz a döntőbírói egyezmények szakasza 1930-ban zárult, amikor a további viták megoldására nemzetközivé vált az osztrák–magyar döntőbíró, elnöke Agostino Soldati lett. Hosszú alkufolyamat eredményeként minden kérdésben egyezsége jutottak a felek, kivéve a katonai ingó javak ügyét. Ezt Magyarország már Németországgal tárgyalta, és végül 1940. május 21-én aláírt pótegyezményben szabályozták, ami az egykori Csehszlovákia államadósságának és vagyonának kérdését rendezte. Ez jelentette az ügy utolsó érdemi dokumentumát.

A likvidáció utolsó dokumentumai 1942 februárjából származnak, egyrészt javadalmasági, illetve a dokumentumok elhelyezési és megőrzési ügyeiről.

Ma már konvenciók szabályozzák az államutódlás egyes kérdéseit, a két fél még e nélkül, de a Nemzetek Szövetsége előírásainak megfelelően oldotta meg a felszámolást, több esetben kompenzációs alapon, de máig az adott korban egyedülálló módon. A fenti problematikából kiemelünk néhány állami és az egyéni jellegű követelést.

Az adósságállomány és vagyonelszámolások

A monarchia felbomlását követő területátadás során gyarapodott országok nemcsak a vagyont örökölték a területtel, hanem a békeszerződés előírta számukra a dualista korszakból származó adósságállományban a részesedés vállalását, amit teljesíteni nem nagyon akartak. Ennek megállapítása kapcsolódott és legjobban megfelelt a későbbi modern kori vagyon- és adósságmegosztás nemzetközi elveit lefektető bécsi konvencióknak.

Lényegesen más volt a békeszerződések előírása a hadiadósságokat illetően, ennek teljesítését az Osztrák Köztársaságra és a Magyar Királyságra terheltek.

1. A trianoni békeszerződés 186. cikkelye illetve a saint-germain-i szerződés 203. cikkelye rendelkezett az Osztrák–Magyar Monarchia háború előtti adósságának arányos átvételéről az utódállamok között (vonatkozott ez az új Ausztriára és Magyarországra is). A megállapítás szerint mindegyik állam akkora részt vállal az egykori adósságból, amekkorát a Jóvátételi Bizottság megállapít, figyelembe véve bizonyos jövedelemágak teljesítőképességét, illetve az 1910, 1912 és 1913-as pénzügyi év középarányait. A fenti rendelkezés egyrészt a fedezettel rendelkező, illetve a fedezetlen adósságokra is vonatkoztatták és 1914. július 28-i állapotot tekintették az adósság nagyságának megállapításánál irányadónak.⁹

Mindezek alapján a Jóvátételi Bizottság megállapította az első világháború előtti fedezettel rendelkező osztrák adósság nagyságát, 2 ¼ milliárd koronában (az éves átlaga 36 millió korona). Magyarország esetében ez az összeg 400 millió koronát tett ki (éves átlaga 2,6 millió korona).¹⁰

Ausztria fedezetlen adósságát 7 767 835 764, Magyarország esetében 6 741 322 674 koronában állapították meg. Főleg az adónemek és értékpapírok alapján állapították meg az „utódállamok” részesedését az osztrák és magyar adósságban.¹¹

Ausztria és Magyarország közös adósságához sorolták két vasútvonal, nevezetesen a Magyar–Galíciai, illetve az Osztrák–Magyar Államvasút egykori passzívumát. A magyar részesedés a Magyar–Galíciai vasútvonal adósságában mindössze 0,0439% volt, a fő terheket Lengyelország viselte, ebben Ausztria nem volt érdekelt. Az Osztrák–Magyar Államvasút adósságában Magyarország 11,602%-kal, Ausztria 10,539%-kal részesedett, ebben a legnagyobb arányban Csehszlovákia, 62,808%-kal.¹²

Az egykori központi hivatalok felszámolását a nemzetközi likvidáció keretében három szervezet végezte: 1. a követek értekezlete, 2. a nemzetközi felszámoló bizottság, valamint 3. a központi hivatalok felszámolásával meghatalmazott kollégium.

A nemzetközi meghatalmazotti kollégium volt a nemzetközi felszámoló bizottság szervezete, nemzetközi jogi jelleget öltött. Célja a felszámolás megvalósítása, feladata pedig a közös aktívák és passzívák megállapítása volt, ugyanakkor a még függő ügyekben a jogi iránymutatás.

A nemzetközi felszámoló bizottság 1919. január 30-án a harmadik ülésén bocsátott ki egy leiratot, melyben jóváhagyta az egykori aktívák és passzívák megállapításának alapelveit.

Az 1920. év során Ausztria és Magyarország között a központi hivatalok felszámolásáról ideiglenes megegyezések születtek, a katonai központi hivatalokról az egykor külföldön lévő katonai (tengerészeti) ügyintézés vagyonáról és az egykori külföldi követelésekre vonatkozó közös katonai adminisztrációról.¹³

A vegyes osztrák–magyar döntőbíróság több dokumentuma foglalkozott az államadósság egyes részleteivel, aminek kezdete volt az a magyar mellékkereset, amit az államadósságok tárgyában nyújtott be.¹⁴

Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia vagyonközösségéből a következő adósságtételek származtak:

- az államadósság általános tételei,
- az államháztartás közigazgatási adósságai külföldön,
- az államháztartás közigazgatási adósságai belföldön,
- megítélt járandóságok, amelyek mindkét államot terhelték.¹⁵

A trianoni békeszerződés 186. cikkelye illetve a saint-germain-i szerződés 203. cikkelye rendelkezett az Osztrák–Magyar Monarchia háború előtti adósságának arányos átvételéről az utódállamok között (vonatkozott ez az új Ausztriára és Magyarországra is). A megállapítás szerint mindegyik állam akkora részt vállal az egykori adósságból, amekkorát a Jóvátételi Bizottság megállapított, figyelembe véve bizonyos jövedelemágak teljesítőképességét, illetve az 1910-es, 1912-es és 1913-as pénzügyi év középarányait. A fenti rendelkezés egyrészt a fedezettel rendelkező, illetve a fedezetlen adósságokra is vonatkoztak és 1914. július 28-i állapotot tekintették az adósság nagyságának megállapításánál irányadónak.¹⁶

Mindezek alapján a Jóvátételi Bizottság megállapította a fedezettel rendelkező osztrák adósság nagyságát, 2 ¼ milliárd koronában (az éves átlaga 36 millió korona). Magyarország esetében ez az összeg 400 millió koronát tett ki (éves átlaga 2,6 millió korona).¹⁷

Az utódállamokat csak a háborút megelőző adósságban történő részesedésre kötelezte a Jóvátételi Bizottság, így Ausztria 7 767 835 764 koronás és Magyarország 6 741 322 674 koronás fedezetlen államadósságában, illetve a fenti fedezettel rendelkező adósságban.¹⁸ Ennek százalékos megoszlását a Jóvátételi Bizottság így állapította meg:

1. táblázat

Ausztria		Magyarország	
Ausztria	36,827%	Magyarország	49,629%
Olaszország	4,087%	Románia	23,659%
Lengyelország	13,733%	Szerb-Horvát-Szlovén Kir.	6,800%
Románia	1,610%	Csehszlovákia	17,384%
Szerb-Horvát-Szlovén Kir.	2,043%	Ausztria	1,716%
Csehszlovákia	41,700%	Fiume város	0,812%

Forrás: Reparation Commission VII Distribution of the pre-war Austrian and Hungarian debt. 17–19. old.

Érdekes kérdés volt a közös államadósságban való részesedés ügye. Magyarország keresetében úgy vélte a békeszerződések alapján, hogy Ausztriának a magyar hadikölcsön tulajdonosok számára kártérítést kellene fizetnie, mert szemben Ausztriával Magyarországnak nem volt területi részesedése a Monarchiában. Magyarország igényt nyújtott be a döntőbíróshoz, hogy Ausztriát kötelezze, hogy teljesítse Magyarország fizetési igényét az államhitel-kölcsön kötvények után, és a klíringtárgyalások során keletkezett összegeket egyenlítse ki, melyek az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből keletkeztek.¹⁹

A magyar mellékkereset tárgyalta a következő kérdéseket: I. a saint-germain-i békeszerződés 208. cikkelye értelmében kizárólag Ausztriának kellett volna az osztrák hadiadósság kötvények terheit viselni, amelyek a kormány, vagy az állampolgárok illetve olyan államok birtokában voltak, ami az egykori Osztrák–Magyar Monarchia olyan területét érintették, melyekre ez a békeszerződés egyáltalán nem utalt. II. A kiegyezési törvény szellemében osztották fel az abszolutisztikus időszakban keletkezett közös államadósságot Ausztria és Magyarország között.²⁰

Az osztrák szövetségi kormány keresetet nyújtott be a döntőbíróshoz, hogy utasítsa vissza a magyar periratban megfogalmazott igényt a hadikölcsön kötvények kifizetésére. A szövetségi osztrák kormány a magyar főkereset (általános államadósság) részéhez azt a kérést fűzte, hogy a döntőbíróshoz Magyarországot kötelezze 59 516 338,96 korona megfizetésére, ebből 6 626 657 koronát ércpénzben 5%-os kamattal az utolsó három évre.²¹

Az osztrák viszont keresetben megfogalmazott bizonyítással szemben Magyarország ellenvetéssel élt. A jegyzett járadékadóssággal kapcsolatban Ausztria viszont keresetében ellenkövetelést állított fel, 28,652% arányú kifizetésre, ami ebben az időintervallumban Ausztria által 4%-os és 4,2%-os osztrák járadékadósság alapján ténylegesen teljes kuponokban és megnevezett értékben ezüst ércpénzben került kifizetésre. Ezt a kérést Magyarország elutasította.²²

A magyar kormány perbebocsátkozásában az osztrák viszont keresetre válaszolva kifejtette ezzel szemben érveit. Ennek alapján kérte a döntőbíróshoz, hogy teljes mértékben ismerje el az általa kifejtetteket.²³

- a hadikölcsönök honorálásával kapcsolatos követelést,
- a jegyzett járulékokkal kapcsolatos magyar követelést.

Az osztrák és a magyar álláspont közötti különbség abban állt, hogy Ausztria késnek mutatkozott egy arányos Magyarország által teljesített évjáradék visszafizetésére, az egykori koronaértéknek megfelelően. Ugyanakkor Magyarország megkövetelte, hogy a döntőbírósi elismerés alapján a korábban általa teljesített valorizált kifizetést visszafizessék.²⁴

A magyar postaügy szintén igényt támasztott az osztrák postával szemben a nemzetközi postai forgalomból származó kifizetésre az 1915–1918 közötti időkből. A magyar álláspont szerint az osztrák kormány megkárosította kétszeresen Magyarországot: egyrészt a magyar közigazgatásra eső illetékrész visszatartásával, másrészt pedig azzal, hogy a román postaügy az említett magyar igazgatás illetékrészét begyűjtötte.²⁵

Az osztrák kormány a magyar igényekkel kapcsolatban a következő ellenvetéseket tette:

1. a magyar követelést nem lehet aranyfrankban számítani, az régi Osztrák–Magyar Koronában volt 10 653 059,62 korona összeg, ami 852,24 pengőnek felelt meg,
2. a követeléssel kapcsolatban kamatot nem lehet felszámolni,
3. az Osztrák Köztársaság az Osztrák Császárság idején keletkezett adósság esetében csak adósságösszeg 20%-áért kezeshetett.²⁶

A magyar kormány vitatta az osztrák perbebocsátkozás állításait a nemzetközi postai forgalomban 1915–1918 között keletkezett követelés kérdésében. Ezért a magyar kormány beterjesztett egy jogi tényállás megállapítást. A magyar kormány azon az állásponton volt, hogy az

osztrák kormánynak a magyar perbebocsátkozásban foglalt összegért (4 457 347,12 aranyfrank) kezeskednie kell.²⁷

A felek különböző jogi álláspontja a következő kérdésekben mutatkozott meg:

- a magyar kormány eredeti követelését az „Osztrák Császárság” kormányával szemben állította, valóságosan aranypénzben jelölte meg, miközben az osztrák szövetségi kormánynak az volt a véleménye, hogy az eredeti összeg egyszerű aranyadósság volt, amit az esedékes osztrák-magyar aranykorona árfolyama alapján osztrák-magyar koronában kellett volna kiegyenlíteni,
- a hitelező ország valutájában történő kifizetésben,
- a régi postai szolgálat; a k. k. kincstár 20%-os közigazgatási adósságában; a 20%-os régi államadósság elismerésében.²⁸

A fentiekben említett forrásbázis tartalmaz olyan dokumentumokat, melyek az Osztrák–Magyar Monarchia közös vagyonának megosztásával foglalkoznak Ausztria (Németország) és Magyarország között. A magyar–osztrák döntőbíróság ügyeinek néhány részletét ismerhetjük meg belőlük, az álláspontok kialakításával kapcsolatos bizalmas diplomáciai levelezést.

2. A közös vagyontárgyalások 1925-re immár a döntőbírói szakaszba léptek, gyakorlatilag 1923-tól ezeken Szterényi Józsefnek döntő szerepe volt, aki 1925 nyarától egyben döntőbíróként működött közre. Bethlen Istvánnak írt levelében szóvá tette a magyar érdekek lehető legjobb megvédésére tett előkészületeket, egyben javasolta 1925 júniusában, hogy az udvari vagyon kérdésében külön képviselőket kellene szakértőként az ügybe bevonni. Javaslatba hozta Károlyi Árpád, Szekfü Gyula és Eckhardt Ferenc szakértői bevonását. A levéltári ügyek elintézésére a kultusz- és a külügyminiszter urakat hozta javaslatba. Mivel a választott döntőbírói poszt a legbizalmasabb érintkezést jelentette, javaslatba hozta Hauer Gyula pénzügyminisztériumi helyettes államtitkárt a kapcsolat koordinálására. A miniszterelnök eleget is tett Szterényi kérésének.²⁹

Már 1925 nyarán szóba került már a csak 1930. szeptember 15-én megvalósuló osztrák–magyar választott bíróság elnöki tisztének a betöltése. Szterényi St. Joachimstal-ból írt levelei világítanak arra rá, hogy ez magyar részről is számos taktikai elemet tartalmazott, több név szerepelt ezekben, elsősorban a nemzetközi parlament és pénzügyi szervezetekből. A miniszterelnök a több holland, svéd jelölt közül Erik Marcus von Württemberg báró, volt svéd külügyminiszter jött szóba, akinek felkérését Bethlen azért is támogatta, mert személyesen ismerte őt.³⁰

Az Anschlusst követően a berlini Magyar Követség érdeklődött az osztrák katonai felszerelés iránt, aminek megszerzését összekapcsolta az egykori osztrák–magyar katonai ingó vagyon követelésével. Mivel ekkor még ezt leltározták ezeket a tárgyakat, illetve a német fél még nem nyilvánította ki tárgyalási szándékát, a megoldással várni kellett.³¹

3. A magyarországi békeszervezetek, a Népszövetséget támogató magyar békeegyesület és a feministák egyesülete 1925. augusztus 26-án levelet intéztek a miniszterelnökhöz, amiben kérték, hogy tegye magáévá a Kötelező Döntő Bíróság elvét a vitás ügyek rendezésében.³²

Az Egyesült Államok, Ausztria és Magyarország a külön békeszerződések alapján Magyarországot és Ausztriát terhelő pénzügyi kötelezettségek megállapítása tárgyában létrejött 1926. évi II. tc.-ben foglalt „Egyezmény” keretében Washingtonban felállította a Tripartite Claims Commission-t 1926. január 25-én megkezdte működését. A vegyes döntőbírószágban Magyarországot Dr. Boér Elek képviselte, aki munkáját 1926. április 6-án meg is kezdte.³³

Az egyéni elszámolási ügyek

A multinacionális állam felbomlásából eredő vitás egyéni elszámolások rengetegéből a következő eseteket emeljük ki:

1. Az elcsatolt területeken lévő magyar birtokok jogvédelme. A román–magyar, magyar–cseh és jugoszláv–magyar optáns ügyek, megoldásuk. A jogvédő iroda tevékenysége.
2. Nyugdíjak, alapítványok működése. Habsburg családtagok állampolgársági kérelme.
3. A régi korona elszámolás alá eső elszámolások.

A további kutatások számára ez az a terület, amely még számos lehetőséget rejt magában.

IV. Az államutódlás mai szabályozása, esetei 1945 után

Az államutódlás mai nemzetközi szabályozását két bécsi konvencióban rögzítették, ennek alapelvei meghatározták a multinacionális államok felbomlásával kapcsolatos államutódlási kérdéseket.

Mindkét ENSZ konvenciót Bécsben tárgyalták, és fontos állásfoglalásokat hoztak az államutódlással kapcsolatban. Az 1978. évi foglalkozott a nemzetközi szerződésekkel, az 1983. évi pedig az államvagyon, levéltárak és államadósság felosztásával.

Nem tartoznak a dismembratio kategóriájába, de mindenképpen 1945 után a „felosztott” államok kategóriáját kell használnunk Korea, Vietnam esetére, illetve Kínára és Németországra.³⁴

Az újkori állami gyakorlatban a 20. század nyolcvanas éveig nem beszélhetünk egyértelműen arról, hogy az esetek megfelelnek a dismembratio kategóriájának és gyakorlatának. Az 1905-ös svéd–norvég unió a svéd hegemonia végét jelentette, az osztrák–magyar állam felbomlása már azt, hogy egy dinasztikus kapcsolat szűnt meg. Nagy Kolumbia esetében és más rövid életű képződmények esetén megkérdőjelezhető az, hogy a szétesést követően konszolidált és effektíve életképes államok létének kiindulópontjául szolgál-e vagy sem?

A továbbiakban nagy kérdés az, hogy 1985 után a felbomlás (dismembratio) nemzetközi jogi alapelveinek megfelelően kimerítik-e azt a Szovjetunióban, Jugoszláviában és Csehszlovákiában 1990-óta bekövetkezett események és történések. Érdekes, hogy mindhárom állami képződmény esetében többé-kevésbé sok nemzetből álló föderatív államalakulat alakult át, de az egész állami lét végül is megmaradt.³⁵

1945 után történeti folyamatát tekintve az egykori Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia államainak felszámolását lehet megemlíteni, ezek mindenképp az államok megszűnésének kategóriájába tartoznak. A kérdés az, hogy ezek az államok beleillenek-e a klasszikus értelemben vett szétesés, feldarabolás kategóriájába.

Inkább sorolhatóak ezek az állammegszűnések a secessio kategóriájához, azaz egy elcsatolt területből alakult új állam létrehozásához.

Michael Silagi könyvében arra a következtetésre jutott, hogy igazi értelemben a dismembratio (felszámolás) kategóriáját nemzetközi jogi értelemben Lengyelország felosztását követően csak az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolása meríti ki. De mivel ebből a szempontból egyedüli, így nem lehet része egy általános tipológiának.

Így a klasszikus tankönyvi kategóriának, azaz felszámolásnak csak egy állam felelt meg, az Osztrák–Magyar Monarchia, és a történelemben példa nélkül áll, hogy az első világháború után a békeszerződés Németországot ugyan legyengítette és lehetetlenné tette, addig Európa közepén hadicélként jelölte meg és meg is valósította az újkorban egy államnak az európai térképről való eltüntetését.³⁶

IV.1. Multinacionális államok felbomlása az ENSZ konvenciók után, a Szovjetunió

A kilencvenes években Közép-Kelet Európában rendszerváltások történtek, illetve sok-nemzetiségű országok bomlottak fel.³⁷ Ezek oka különböző, azonban mindenütt felmerült az egykori vagyon, államadósság, szerződések utódlása.

Oroszország kinyilvánította 1990. június 14-én szuverenitását, de nem hagyta el teljesen jogi értelemben az egykori Szovjetuniót. A Szovjetunió 1991. december 25-én Gorbacsov lemondásával megszűnt, helyére szuverén szövetségi és nemzetállamok léptek. Ám az összeomlás legalább egy évtizeddel korábban kezdődött. 1991. december 4-én határoztak arról, hogy az 1983-as bécsi konvenció elveinek megfelelően az akkori 11 FÁK köztársaság között felosztják a Szovjetunió külföldi államvagyonát.³⁸

Későbbi belépésekkel az egykori birodalom vagyonának utódlásában 15 alany osztozott:

2. táblázat

A Szovjetunió külföldi államvagyonának százalékos felosztása			
Oroszország	61,34	Lettország	1,14
Azerbajdzsán	1,64	Litvánia	1,41
Örményország	0,86	Moldávia	1,29
Belorusszia	4,13	Tádzsikisztán	0,82
Észtország	0,62	Türkmenisztán	0,70
Grúzia	1,62	Üzbegisztán	3,27
Kazahsztán	3,86	Ukrajna	16,37
Kirgízia	0,95		

Oroszország, Ukrajna és Fehér Oroszország összesen 82,84%-ot kapott, míg a 12 többi 17,16%-ot.³⁹

Az Orosz Föderáció 1992 végén lépett kétoldalú kapcsolatokra a FÁK tagországokkal, s a régi szovjetunióbeli részesedésének arányában, és a panaszosok felé elismerte a Szovjetunió külföldi adósságait. Ezzel szemben a FÁK tagországok lemondtak az egykori Szovjetunió államvagyonáról. Végül Jelcin elnöki dekrétumával 1993. február 8-án Oroszország átvette az egykori Szovjetunió összes külföldi ingó és ingatlan vagyonát, egyben döntöttek az egykori adósságátvállalásról is.⁴⁰

A belföldi államvagyon kérdésében a területi elvet követték bizonyos kérdésekben, amit a területükön találtak ingatlan vagyont, azt tulajdonukként deklarálták. Ezzel kapcsolatosan 1992. október 9-én írta alá a többség „A tulajdonviszonyok jogának és szabályozásának kétoldalú rendezéséről szóló egyezményt”, ezt akkor Türkmenisztán és Ukrajna nem írta alá. Ugyanakkor Fehér Oroszországgal és Ukrajnával egyezményt írtak alá meghatározott „technikai és tudományos” vagyontárgyak hovatartozásáról.⁴¹

Ami az ingó vagyont illeti, főbb kérdésként merült fel a közös vasút, polgári repülés, tengeri flotta, kereskedelmi flotta, az egykori gyémántvagyon hovatartozásának az ügye. A vasutakról 1993. január 22-én, a kereskedelmi flottáról 1992. június 22-én, a fekete tengeri flotta felosztásáról 1995 júniusában írtak alá megállapodást. Az utóbbi esetében Oroszország 81,7%-ot, Ukrajna pedig 18,3%-ot kapott.

Az egykori levéltár és kulturális javakról 1992. február 14-én „Egyezmény a kulturális és történelmi értékek visszaszállításáról”, illetve 1992. július 6-án „Egyezmény az egykori Szovjetunió levéltárának jogutódlásáról”, amelynek alapelve az integritás és a feloszthatatlanság volt.⁴²

IV.2. Csehszlovákia

1992 végére bomlott fel az egykori Csehszlovákia, 1993. január elsején vette fel az ENSZ a Cseh Köztársaságot és a Szlovák Köztársaságot tagjai közé, mint nemzetközi jogi alanyt. 1992. november 13-i alkotmány a szétválasztás mellett a bel- és külföldi ingó és ingatlan vagyont is szabályozta (állami aktívák, passzívák és devizaügyek). A megosztás aránya a belföldi értékeknél a 2 : 1 volt, ezt alapvetően a népesség nagysága alapján állapították meg. Érdekes, hogy a nemzeti össztermék vagy adóbevételeket, mint lehetséges kritériumokat nem vették figyelembe. A nemzetközi szervezetekben is a fenti arány volt a mértékadó. A valutatartalékot is 1993. július 15-i megállapodás szerint 2 : 1 arányban rendezték. Az ingó javakat 1994. szeptember 26-án fogadták el, alapja a „birtoklási elv” volt. A levéltárak esetében 1992. október 29-i megállapodás 1993. január 1-jétől lépett életbe, közös és résztulajdont állapítottak meg.⁴³

IV.3. Jugoszlávia felbomlása

Végül az 1929-ben Jugoszláviaként létrejött szövetségi állam felbomlása nemzeti és háborús konfliktus után következett be. Ez a folyamat döntően 1988–1992 között történt.

1992. augusztus 26–28-a között Londonban zajlott a nemzetközi Jugoszlávia konferencia. Az ún. „államutódlási munkacsoport” nem tudott megfogható eredményt elérni. A munkacsoport terve 1993. február 23-án az volt, hogy az egykori Jugoszláv Szocialista Köztársaság javait és adósságát az 1990. december 31-i állapotnak megfelelően felmérje, azokról megbízható katasztereket készítsen. 1994 májusára 9000 tételes és átfogó mutató készült el, de készítése során számos probléma merült fel. A Badinter-bizottság jelentéseket készített és közvetített az ügy rendezésében. Ennek eredménye lett az a megállapodás, ami a külföldi ingatlanulajdont osztotta fel százalékos arányban. Kritériumok voltak ehhez a népesség nagysága, az utódállamok területi kiterjedése, a szövetségi államháztartáshoz történt hozzájárulás, valamint a bruttó nemzeti termékben való részesedés. Ennek megfelelően a következő százalékos felosztás született:⁴⁴

3. táblázat

Bosznia-Hercegovina	13,00
Horvátország	27,20
Macedónia	8,50
Szlovénia	16,00
Jugoszláv Szövetségi Köztársaság	35,30
Összesen	100,00

A Badinter bizottságnak számos állásfoglalása, ajánlása jelent meg, ezek foglalkoztak az államutódlás kérdéseivel, amelyek az államvagyon, levéltári vagyon, adósság kérdéseire vonatkoztak. Ezek tartalmát a következőkben lehet rögzíteni:

9. számú ajánlás 1992 júliusából

- Ebben megfogalmazták, hogy minden jugoszláv köztársaságnak az 1983. évi bécsi konvenció elvei alapján kell megállapodni a vitás kérdésekben.
- A tulajdont és a vagyont az utódállamok megállapodása alapján kell igazságosan felosztani.

12. számú ajánlás 1993. július 16.

- Itt a bizottság azt vizsgálta, hogy milyen jogi elvek szerint van lehetőség a vagyonmegosztásra és a adósságállomány szétoztására.
- Az utódállamoknak kooperációs készséget kellett mutatniuk az egykori jugoszláv állami vagyon felosztását illetően.

13. számú vélemény 1993. július 16.

- Ebben úgy vélte a bizottság, hogy a háború során keletkezett károk kárpótlási igényei is befolyást gyakorolhatnak a vagyonmegosztási tárgyalásokra.

14. számú állásfoglalás 1993. augusztus 13.

- A bizottság azt tudakolta, hogy vajon milyen vagyon együttesek kerültek bele a vagyon- és adósságmegosztásba az utódállamok leltárjegyzéke szerint.
- A bizottság megállapítása szerint azokat csak a „kölcsonös adatok” figyelembevételével lehet lebonyolítani, az általános elvek szem előtt tartása mellett.
- Kimondta, hogy az ingatlan vagyon a területet megkapó állam tulajdonába kerül.

Az adósság és a levéltár ügyét a kölcsönös és közösen megállapított elvek, a bécsi 1983-as konvenció alapján kell megtenni az egykori Jugoszlávia utódállamai között.

A Badinter-bizottság jelentéseket készített és közvetített az ügy rendezésében. Ennek eredménye lett az a megállapodás, ami a külföldi ingatlantulajdont osztotta fel százalékos arányban.

Kritériumok ehhez a népesség nagysága, az utódállamok területi kiterjedése, a szövetségi államháztartáshoz történt hozzájárulás, valamint a bruttó nemzeti termékben való részesedés voltak.

A vagyon, adósság további sorsa

- Az 1995 decemberi párizsi békeszerződés Bosznia kérdésében ült össze. Ezen téma volt az egykori 600 milliárd dolláros adósságtömeg felosztásának mikéntje. Szlovénia saját részről egy viszonylag nagy összeget vállalt át.
- Ezen számos vagyoni jogi kérdés is napirendre került, így az aranykészletek és külföldi számlák, a külföldön lévő követségek vagyona, a szövetséges hadsereg vagyona, az egykori levéltár hovatartozása. Az adósságállomány esetében az egykori hivatali nyugdíjak ügyét tárgyalták.
- 1996. október 14-én a brüsszeli konferencián az Európai Unió védnöksége alatt tárgyalták, hogy mennyit kell az egykori részkoztársaságoknak fizetnie, illetve mekkora részesedésük van az egykori Jugoszláv állam külföldi vagyonában, aranytartalékában, az egykori hadsereg vagyonában, illetve a Svájcban, Angliában és Cipruson befagyasztott, mintegy 100 milliárd dollár értékű vagyonban.
- Belgrád egyedüli jogutódnak tartotta magát, ezt a britek is osztották.
- 2001. május 14–25 között zajlott a bécsi Jugoszlávia csúcs. Ezen az alapprobléma az volt, hogy a tényleges vagyon nagyságát nem ismerték. Milošević azt az álláspontot képviselte, hogy Szerbia és Montenegró az egyedüli jogutódja a Tito vezette Jugoszláviának. Ez azt is jelentette volna, hogy egyedüli tulajdonosa az egész vagyon együttesnek, mert a többi volt részkoztársaság elhagyta Jugoszláviát, így nem is lehetnek annak egykori vagyonára igényeik.
- Ezzel szemben ezek az utódállamok felléptek, mert egykor egyenrangú partneri viszonyban álltak egymással. Ugyanakkor egyezsége jutottak a bázeli banknál 450 millió dollár felosztásában. További vitát képezte az egykori követségi épületek felosztása, konkrétan így a bécsi sorsa is. Belgrád álláspontja az volt, hogy az egykori

Jugoszláv Királyság követsége rendelkezésre kell, hogy álljon Jugoszláviának. A teljes finanszírozás arányait végül a következők szerint állapították meg: Jugoszláv Szövetségi Köztársaság: 38%, Horvátország 23%, Szlovénia 16%, Bosznia-Hercegovina 15,5%, Macedónia 7,5%. Az egyezményt 2001. június 29-én írták alá.

További kérdések

- A Ljubjanai Bank Sarajevóban, Zágrábban és Skopjében befizetett deviza megtakarításokat az állam felbomlása után Ljubjanában tartották. A kérdést további tárgyalásokon kellett Bázelben megoldani.
- A Jugoszláv központi bank jogutódlását egy későbbi időpontra halasztották.⁴⁵

A délszláv állam felbomlási folyamata nem állt meg, 2006-ban függetlenné vált Montenegró, majd 2008. február 17-én Koszovó kikiáltotta függetlenségét. Mindez vagyoni jogi következményei majd most merülnek fel, immár más és más jogi alanyok között.

V. Európa egységesülésének aktuális feladatai

Európai egyesülés olyan politikai rendszer a megfelelő, amely rugalmas hatalmi munkamegosztást mutat a helyi, regionális és központi kormányzás között, és így is hatékonyan működik.

Három ország csoport:

1. Négy 60–80 milliós és a 40 milliós Lengyelország és Spanyolország,
2. Tíz középhatalom 10 és 20 millió. Ebben Hollandia 17 millió és Románia 22.
3. Tizenegy kis ország között öt 4–5 millió, hat mini állam (2 millió körül, vagy annál kevesebb).

A 25–28-ra bővült Európa alapfeladata ma a konszolidáció, és a konvergenciafolyamatok fenntartása. Az unió a fejlődésének kritikus időszakába lépett, a fenti feladatok függvényében dől el, hogy képes-e a további integrációra, vagy az egyesülés megtorpan.⁴⁶

A további kibővítések közül az egyik legfontosabb kérdés Törökország (huntingtoni értelemben), mely nem tartozik a „nyugat civilizációhoz”, illetve Oroszország, amely kulturális és civilizációs értelemben egyaránt Európa része, bár Huntington nem sorolta szorosan a nyugati civilizációhoz. Törökországhoz hasonlóan messze van a csatlakozástól, erre egy megerősödött Európai Unió gondolhat. A Nyugat-Balkán csatlakozása 15–20 évet igényel (Macedónia, Albánia, Szerbia, Montenegró, Koszovó vagy Bosznia-Hercegovina együttes lakossága nem több, mint 20 millió)⁴⁷

Ha a föderatív elemeket keressük az Európai Unió alkotmánytervezeteiben, a hatáskörök kiosztása hasonlatos az Egyesült Államok alkotmányához. A föderációk és az Európai Unió vizsgálatában szembevetendő, hogy a tagállamok elvesztik nemzetközi jogalanyiságukat, a magas politika kizárólag a föderáció hatáskörében van, a közvetlenül választott felsőházban a tagállamok egyenlősége jelenik meg, továbbá a föderális adó és redisztribúció hiánya. Ugyanakkor fontos változások történtek a korábbi uniós szervezetek elképzeléseihez képest: 1. A föderális jog elsődlegességének kimondása a tagállami joggal szemben, 2. Az alsóház teljes részvétele a törvényhozásban, 3. Minden, az alkotmányban nem említett terület a tagállamok hatáskörébe tartozik. Mindenesetre az alkotmány elfogadását jelentősen hátráltatják a nemzeti érdekek.

Összefoglalás

Szászy István a különböző lehetőségeket figyelembe véve az államok közötti utódlás hat esetét, típusát különböztette meg. A szakirodalomban Mohamed Bedjaoui is átveszi ezeket a kategóriákat, majd az e kérdésről tartott konferenciák anyaga is.

Jugoszlávia felbomlása kezdetben nagyon hasonló vonásokat mutatott a Szovjetunió esetével. A továbbiakban azonban gyökeresen átalakulást mutatott. Mindkét esetben egy multinacionális, föderatív struktúráról beszélhetünk, amiben a szövetségi jogviszonyt felszámolták és ezzel megkezdődött az alkotó államok saját jogrendjének elsődlegességi kimondása a szövetségi joggal szemben.

1. tézis:

1. A balti államok jogilag nem folytatói a Szovjetuniónak.
2. A FÁK tagállamai és az Orosz Föderáció jogi értelemben utódállamai az egykori Szovjetuniónak.
3. A Szovjetunió a dismembratio (széthullás) során megszűnt.

2. tézis:

A Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság jogutódai az egykori Csehszlovákiának.

3. tézis:

Szlovénia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina és Macedónia jogutódai az egykori Jugoszláviának, a Jugoszláv Köztársaság vele azonos.⁴⁸

A további tézisek kimunkálása folytatódik, de ezek megfogalmazásához szükséges némi idő.

Mindenesetre figyelmeztető jelenség a multinacionális államok felbomlása a 20. századi Európában, amely mintha kontinensjelenség volna. Európa több problémájának hatására keressük a kérdésre a választ: „Quo vadis Europa?”

Lábjegyzetek

¹ *Horst Haselsteiner*: Anmerkungen zum Gestaltungsprinzip Föderalismus. Hin zu neuen Zielen 2000. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Band 11. Herausgegeben von Ferenc Glatz. Budapest, 2001. S 45–53.

² *Palánkai Tibor*, az MTA rendes tagja: Európai egység – Integráció elmélet (Új integráció gazdaságtanának szükségessége). Elhangzott 2005. február 14-én. Akadémiai székfoglaló előadás. 2. old.

³ *Bokorné Szegő Hanna*: Államazonosság – államutódlás. Budapest, 1984. 7. old.

⁴ *Michael Silagi*: Staatsuntergang und Staatennachfolge mit besonderer Berücksichtigung des Endes der DDR. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Peter Lang, 1996. (Schriften zum internationalen und zum öffentlichen Recht) 1–3. old.

⁵ *Wilfried Fiedler*: Entwicklungslinien im Recht der Staatensukzession. Liber Amicorum Prof. Ignaz Seidl-Hohenveldern. Edited by Gerhard Hafner. Hague–London–Boston, 1998. 133–155. old. Fiedler rámutat 1. A nemzetközi szervezetek gyakorlati elismerésére. 2. Az önrendelkezés fontosságára. 3. Az idő faktor jelentőségére az államutódlás új tendenciái között, és vizsgálja a bécsi konvenciók hatását.

⁶ *Michael Silagi*: Staatsuntergang und Staatennachfolge ... I. m. 22. old.

⁷ *Szászy István*: Az államok közötti utódlás elmélete. Nemzetközi jogi tanulmány. Budapest, 1928. 157., 224. o.

- ⁸ Uő.: 342., 487. o. Lásd a békeszerződés szövegét! Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923 (from: The Treaties of Peace 1919–1923, Vol. II, Carnegie Endowment for International Peace, New York, 1924.) cikkelyei.
- ⁹ *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest, 1966. 118–119. old.
- ¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv – Archiv der Republik – Bundesministerium für Finanzen. A továbbiakban: ÖStA – AdR – BMfF Dept 17 Karton 142 Reparation Zl 85134/1929. Reparation Commission VII Distribution of the pre-war Austrian and Hungarian debt 11–12. old.
- ¹¹ Uo. 19–20. old.
- ¹² Uo. 12–14.; 39. old.
- ¹³ Klageschrift der königlich-ungarischen Regierung gegen die österreichische Bundesregierung, in welcher sie ihre aus der vermögenschaftlichen Liquidation der ehemaligen Österreichisch-Ungarischen Monarchie ergebenden Ansprüche geltend macht. Budapest, 1930.; ÖStA-AdR-BMfF Dept. 17 Karton 94. 1932 (2). 52653/31. számú irat. 14. old.
- ¹⁴ *Horst Haselsteiner – Szávai Ferenc* (Hrsg.): Dokumente des österreichisch-ungarischen Schiedsgerichtes von Lausanne (1930–1938). Frankfurt/M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2001. *Analecta fontium mitteleuropaeorum*. Bd. 1. Herausgegeben von Horst Haselsteiner.
- ¹⁵ ÖStA-AdR BMfF Dept. 17 Frieden, Karton 98. Allgemeines Jahr(e) 1920–1925 Faszikel 79-V-A-1, Zl.: 43993-1925.; ÖStA – AdR – BMfF Dept. 17 Frieden, Karton 98. Allgemeines Jahr(e) 1920–1925 Faszikel 79-V-A-1 Zl.: 43993/1925.
- ¹⁶ *Halmosy i. m* 118–119. old.
- ¹⁷ ÖStA – AdR – BMfF Dept 17 Karton 142 Reparation Zl 85134/1929. Reparation Commission VII Distribution of the pre-war Austrian and Hungarian debt 11–12. old.
- ¹⁸ Uo. 19–20. old.
- ¹⁹ Plainte du Gouvernement Royal Hongrois contre le Gouvernement Fédéral d’ Autriche dans laquelle le Gouvernement Royal Hongrois fait valoir ses droits relatifs aux dettes publiques (Budapest, 27. Dezember 1930); ÖStA – AdR – BMfF Dept. 17, Faszikel 79-I-B-D, Karton 97. Zl.: 4275161932.
- ²⁰ Klageschrift der königlich ungarischen Regierung gegen die österreichische Bundesregierung, in welcher sie ihre in der Angelegenheit der Staatsschuldenfragen erhobenen Ansprüche geltend macht. (Budapest, 27. Dezember, 1930); ÖStA – AdR – BMfF Dept. 17, Faszikel 79-B-D, Karton 97. Zl.: 52654/1931.
- ²¹ Klagebeantwortung der österreichischen Bundesregierung auf die Klageschrift der königlich ungarischen Regierung, in welcher die königlich ungarische Regierung ihre Ansprüche in Staatsschuldenfragen geltend macht, samt Widerklage der österreichischen Bundesregierung gegen die königlich ungarische Regierung (Wien, 18. April 1931); ÖStA – AdR – BMfA 15 VR – Schiedsgerichte: Ungarn – Karton 190 – GZ. 14479/1925. Jg. 1929–1931; und BMfF Dept. 17, Faszikel 79-B-D, Karton 97. Zl.: 52529/1931.
- ²² Klagebeantwortung der königlich ungarischen Regierung auf die in den Fragen der Kriegsanleihen und der Blockrente erhobene Widerklage der österreichischen Bundesregierung (Budapest, 30. Juni 1931); ÖStA – AdR – BMfF Dept. 17, Faszikel 79-B-D, Karton 97. Zl.: 11192/1931 und 52652/1931.
- ²³ Replik der königlich ungarischen Regierung auf die Klagebeantwortung der österreichischen Bundesregierung in der Angelegenheit der seitens der königlich ungarischen Regierung in Staatsschuldenfragen geltend gemachten Ansprüche (Budapest, 31. Dezember 1931); ÖStA – AdR – BMfF Dept. 17, Faszikel 79-I-A, Karton 93. Jahr(e) 1932 (1). Zl.: 9904/1932.
- ²⁴ Duplik der österreichischen Bundesregierung auf die in der Replik der königlich ungarischen Regierung in der Angelegenheit der seitens der königlich ungarischen Regierung in Staatsschuldenfragen geltend gemachten Ansprüche (Wien, 27. Mai 1932); ÖStA – AdR – BMfF Dept. 17, Faszikel 79-I-A, Jahr(e) 1932 (2) – Karton 94. Zl.: 35883/1932.
- ²⁵ Klageschrift der königlich ungarischen Regierung gegen die österreichische Bundesregierung, in welcher sie ihre aus dem internationalen Postverkehr der Jahre 1915-1918 stammende Forderung geltend macht (Budapest, 27. Dezember 1930); ÖStA-AdR-BMfF Dept. 17, Faszikel 79-B-D, Karton 97. Zl.: 52655/1931.

- ²⁶ Klagebeantwortung der österreichischen Bundesregierung auf die Klageschrift der königlich ungarischen Regierung, in welcher die königlich ungarische Regierung ihre aus dem internationalen Postverkehr der Jahre 1915–1918 stammende Forderung geltend macht (Wien, 18. April 1931); ÖStA – AdR – BMfA/15 VR – Schiedsgerichte: Ungarn – Karton 190 – GZ. 14479/1925. Jg. 1929–1931.
- ²⁷ Replik der königlich ungarischen Regierung auf die Klagebeantwortung der österreichischen Bundesregierung in der Angelegenheit der aus dem internationalen Postverkehr der Jahre 1915–1918 stammenden und geltend gemachten Forderung der königlich ungarischen Regierung (Budapest, 31. Dezember 1931); ÖStA – AdR – BMfF Dept. 17, Faszikel 79-I-A, Karton 93. Zl.: 9904/1932.
- ²⁸ Duplik der österreichischen Bundesregierung auf die Replik der königlich ungarischen Regierung in der Angelegenheit der aus dem internationalen Postverkehr der Jahre 1915–1918 geltend gemachten Forderung der königlich ungarischen Regierung (Wien, 27. Mai 1932); ÖStA – AdR – BMfF Dept. 17, Faszikel 79-I-A, Jahr(e) 1932 (2) – Karton 94. Zl.: 35883/1932.
- ²⁹ Magyar Országos Levéltár K 28. 3. csomó. 7. tétel. A továbbiakban MOL ME K 28, 419/1925. 481–485. fólió.
- ³⁰ Uo. Szerényi 1925. július 7-i és 1925. július 13-i levelei a pénzügyminiszternek. 486–488. fólió.
- ³¹ MOL ME-K 28 3. csomó 7. tétel. 1938-K-17844 1938. április 28-i berlini követségi és 1938. május 11-i külügyminisztériumi levél.
- ³² MOL ME – K 28. 5. csomó 16. tétel 5035/1925. sz. irat.
- ³³ MOL ME – K 28. 1. csomó 2. tétel 7347/1924. 520-534. fólió.
- ³⁴ *Michael Silagi*: Staatsuntergang und Staatennachfolge ... I. m. 55–56. old.
- ³⁵ Uő. 58–59. old.
- ³⁶ Uő. 76–77. old.
- ³⁷ Ennek elsősorban politikatörténeti aspektusaival foglalkozik a História 2001/9–10. száma „Rendszerváltás Közép-Kelet-Európában” címmel.
- ³⁸ *Michael Silagi*: Staatsuntergang und Staatennachfolge ... I. m. 65–66. old.
- ³⁹ Das Recht der Staatensukzession (The Law of State Succession). Referate und Thesen von Ulrich Fastenrath, Theodor Schweisfurth-Carsten Thomas Ebenroth. Band 35. 24. Tagung in Leipzig April 1995. Heidelberg, 1996. 148-153. old. Ezzel a témával kapcsolatosan lásd bővebben: Claudia Willershausen: Zerfall der Sowjetunion: Staatennachfolge oder Identität der Russländischen Föderation; auch ein Beitrag zu Staatsuntergang und Staatennachfolge. Hamburg: Kovač, 2002. Schriftenreihe Verfassungsrecht in Forschung und Praxis ; 6), 2002.
- ⁴⁰ *Michael Silagi*: Staatsuntergang und Staatennachfolge... I. m. 66. old.
- ⁴¹ Das Recht der Staatensukzession (The Law of State Succession). I. m. 154. old.
- ⁴² Uo. 159–160. old.
- ⁴³ Uo. 162–164. old.
- ⁴⁴ Uo. 160–162. old. Erre a témára lásd bővebben Mojmir MRAK: [Hrsg.]: Succession of states / ed. By Mojmir Mrak. – The Hague [u.a.]: Nijhoff, 1999. (Developments in international law; 33). Ebben elsősorban az egykori Jugoszlávia államutódlásának problémáit tárgyalták, de Csehszlovákia szétesését szintűgy, mint a Közép- és Kelet európai országok identitásának kérdését. Lásd továbbá Jugoszlávia felbomlására: Ignaz Seidl-Hohenveldern: Staatennachfolge in Vermögen, Archive und Schulden des früheren Jugoslawien. Liber Anicorum Kalt-Heinz Böckstiegel: Law of International Business and Dispute Settlement in the 21st Century. Edited by Robert Briner etc. Köln–Berlin–Bonn–München. 2001, 727–740. old., Theodor Schweisfurth–Karlen Blöcker: Zur Rechtsnachfolge in Auslandvermögen der ehemaligen Nationalbank der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien. In. Praxis des Internationalen Privat- und Verfahrensrecht. 18. Jahrgang. Herausgeber: Prof. Dieter Henrich usw. 1998. 187–191. old.
- ⁴⁵ Uo., illetve Ana Stanič: Financial Aspects of State Succession: The Case of Yugoslavia. In. European Journal of International Law. Vol. 12 (2001) No. 4. 751–779.
- ⁴⁶ Palánkai Tibor i. m. 6. old.
- ⁴⁷ Uő.: 7–8. old.
- ⁴⁸ Das Recht der Staatensukzession i. m. 169–170., 182. és 190. old.

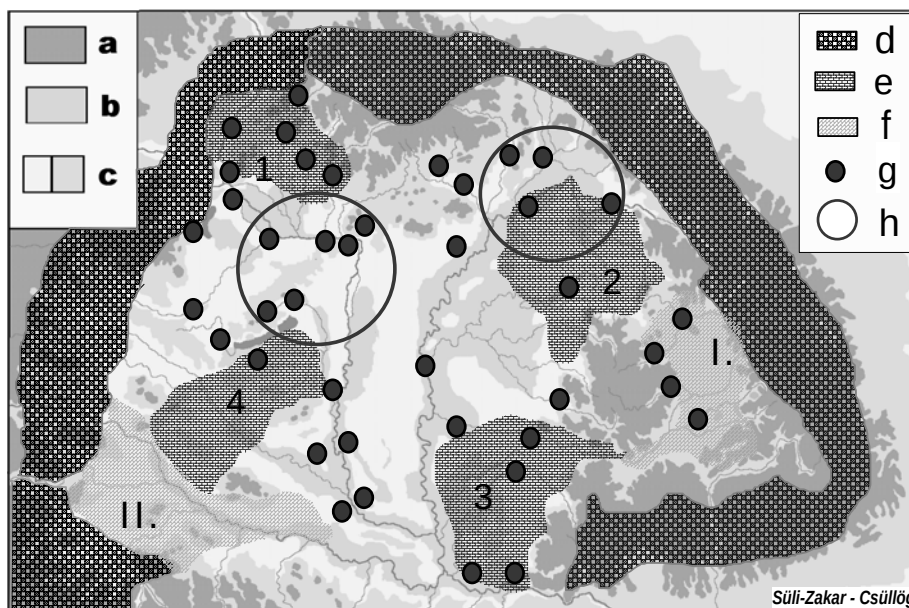
CSÜLLÖG GÁBOR: Régiók a Kárpát-medencében – múlt vagy jövő?

A múlt

Magyarország mai térszerkezetének és regionális tagolásának problémái csak teljes történeti háttérük, előzményeik feltárásával oldhatók meg eredményesen. Különösen fontos a regionális hatóterek, régiók szerepének feltárása a magyar állam területi szerveződésének folyamatában. A megyerendszer – amely a magyar történelemben erőteljes politikai szereppel bírt, különösen a korai évszázadokban és a kiegyezés után – az általános megközelítésekben elfedte, és mai is elfedi a megyéknél nagyobb és eltérő funkciójú terület egységek nem egy korszakban kimutatható jelenlétét. A vármegyéktől független regionális tagolódásnak és a tágan értelmezett régiók bizonyos formáinak jelentős múltja van Magyarországon történetében, az eltelt évszázadok alatt bizonyíthatóan fontos szerepet kaptak a különböző szintű és jellegű regionális tagolódások, amelyek történetileg három meghatározó formában jelentek meg.

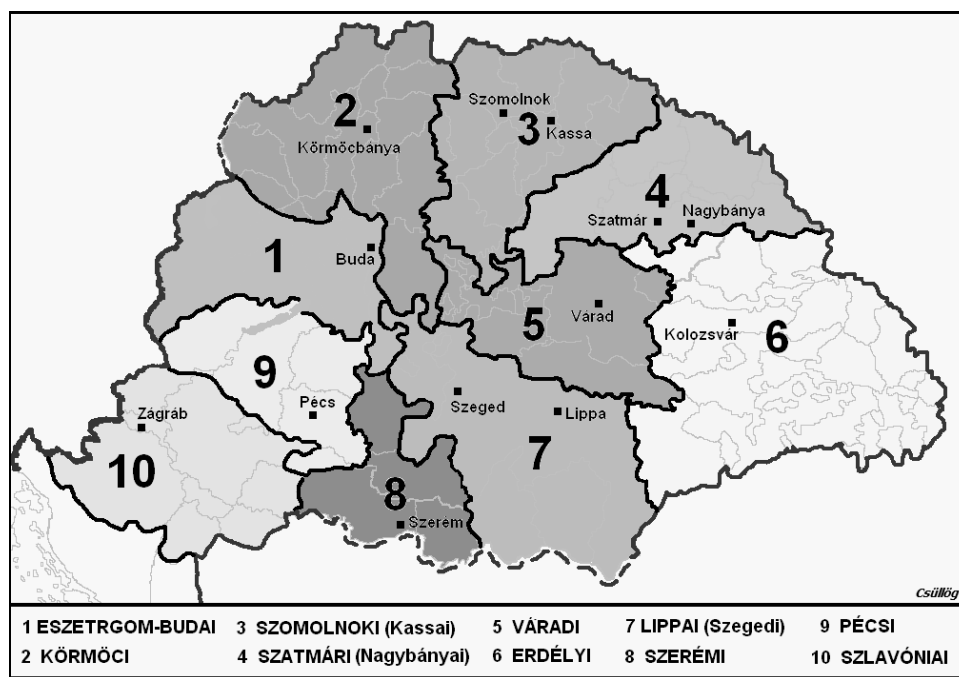
Az államszerveződésből, majd az állam folyamatos működtetéséből fakadó regionalizáció a vármegyék mellett alapvetően politikai/közigazgatási céllal alakította ki a jogilag rögzített és konkrétan lehatárolt téregységeket, **a politikai régiókat**. Ilyenek voltak egyrészt a korai nagyterületű, részben közigazgatási funkciójú egyházmegyék és a dukátusok valamint a tartományok: Erdély és Szlavónia (1. ábra). Később jelentek meg az egyedi gazdasági, katonai funkciójú kamarai területek (2. ábra), majd a hódoltság kori királyi főkapitányságok és a török kiűzése után a határőrvidékek (Csüllög G. 2007). Kiemelkedő fontosságúak voltak a közigazgatási rendszerbe legfelső területi szintként beépített teljes funkciójú „régiók” a II. József (3. ábra) és Ferenc József uralkodásához köthető kerületek (Gulyás 2005/a), amelyek a magyarság által elutasított politikai szerepük és rövid élettartamuk miatt gyorsan feledésbe merültek. Annak ellenére, hogy központosító politikai céllal kerültek kialakításra, alapvetően komoly szakértői munkán alapult kijelölésük, egyszerre épültek a regionalitás folyamatára, a téráramlási vonalakra, az összefüggő gazdasági terekre és politikai közigazgatási szerepük miatt nagymértékben megfeleltek a legszigorúbban vett régió kritériumoknak is.

Tartósabbak, és az államalapítástól kezdődően az egész ország területén folyamatosan jelenlévők voltak az a regionalitás/regionalizmus által kialakított téregységek, **a térkapcsolati régiók**, azaz az eltérő megtelepedésű és térhasználatú térségek érintkezési vonalában kialakult központok vonzásteré által összekapcsolt áramlási rendszerek, amelyek a legfontosabb összetevői váltak a 14. századra kialakult „nagy-medencei térszerkezetnek” (Csüllög G. 2000). Ezek regionális terek a táji adottságok, a településsűrűség, a térhasználat eltérő megjelenése és aktivitása, valamint a téráramlási irányok és a piacok vonzásterének összehasonlító vizsgálatával tárhatók fel eredményesen (4. ábra). A „háttérben működő térkapcsolati régiók” megjelenítésével jobban értelmezhetőek a történeti folyamatok, különösen azért, mert alapjait adták a fenti, részben időleges regionalizációs formáknak.

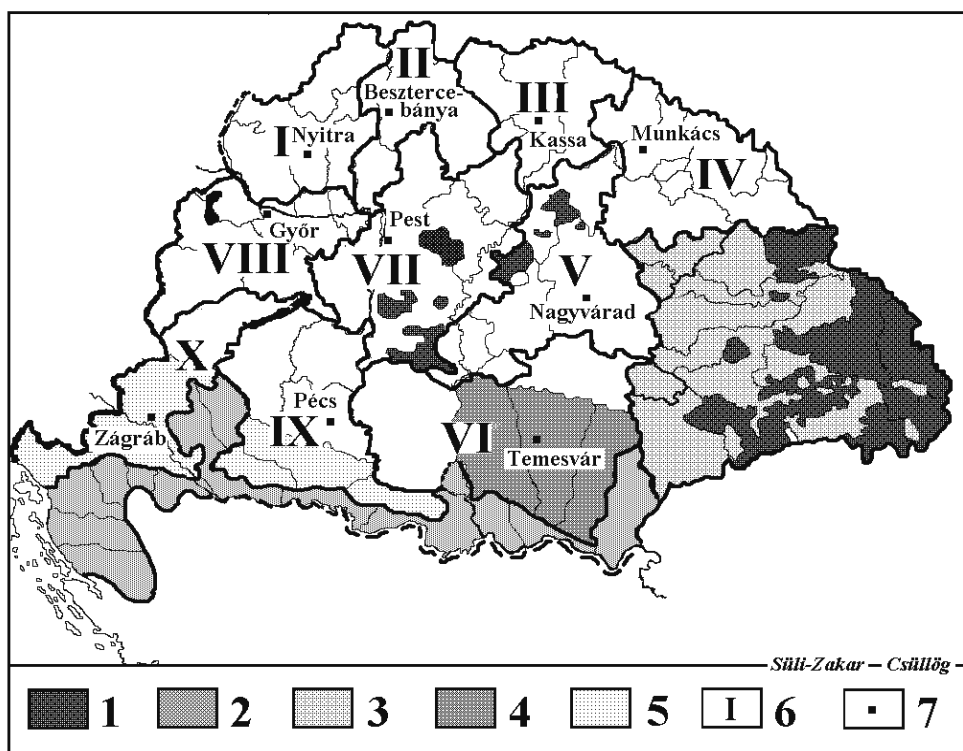
1. ábra. Magyarország korai térstruktúrájának regionalizációs téregységei a 10–12. században

a) erdős hegyvidékek (erdő-térszín) b) állandóan, vagy időszakosan vízzel borított síkság (folyó-térszín) c) megtelepedésre kedvező síkság és dombvidék (település-térszín) d) külső gyepű
e) dukátusok: 1. Nyitrai 2. Bihari 3. Temesi 4. Somogyi g) a korai várspánságok h) fejedelmi-királyi központi térség tartományok: I. Erdélyi vajdaság II. Szlavónia

2. ábra. Magyarország pénzügyi igazgatása (kamarak) a 14. században

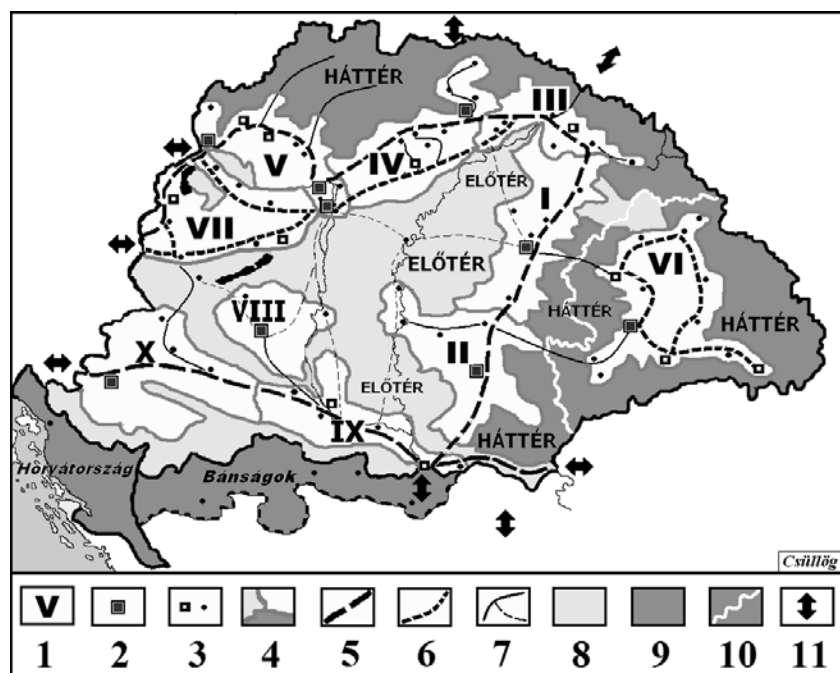
Harmadik fontos formaként említhetők a 19. század második felében megjelenő és kiugró fejlődési dinamikával rendelkező modernizációs terek, amelyek mint **gazdasági régiók** értelmezhetők (Csüllög G. 2003/a, Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2003). A dualizmuskorának erőteljes gazdasági fejlődése jelentős térszerkezet átalakulással hozott, így jött létre a 19–20. század fordulójának modern térszerkezete, amelynek legfontosabb összetevői: országos központ, regionális központok, részleges regionális központok, valamint az őket összekötő áramlási szerkezeti vonalak (5. ábra). Ezek együttesen, mint modernizációs vonzás terek, eltérő funkciójú és fejlődési dinamikájú gazdasági téregységeket/régiók jelentek meg, ahol a gyorsan fejlődő gazdasági régiók modernizációs centrumokká váltak és a fejlődésből kimaradó köztes terek, peremek és perifériák (Suba J. 2001). Valós közigazgatási régiókat a korábbi előzmények politikai vonzata, a megyerendszer megszilárdítása és a korszak politikai óvatossága miatt nem hoztak létre, de a statisztikai régiók kialakítása a térkapcsolati és gazdasági régiók leképezése alapján megtörtént.

3. ábra. II. József kerületfelosztása

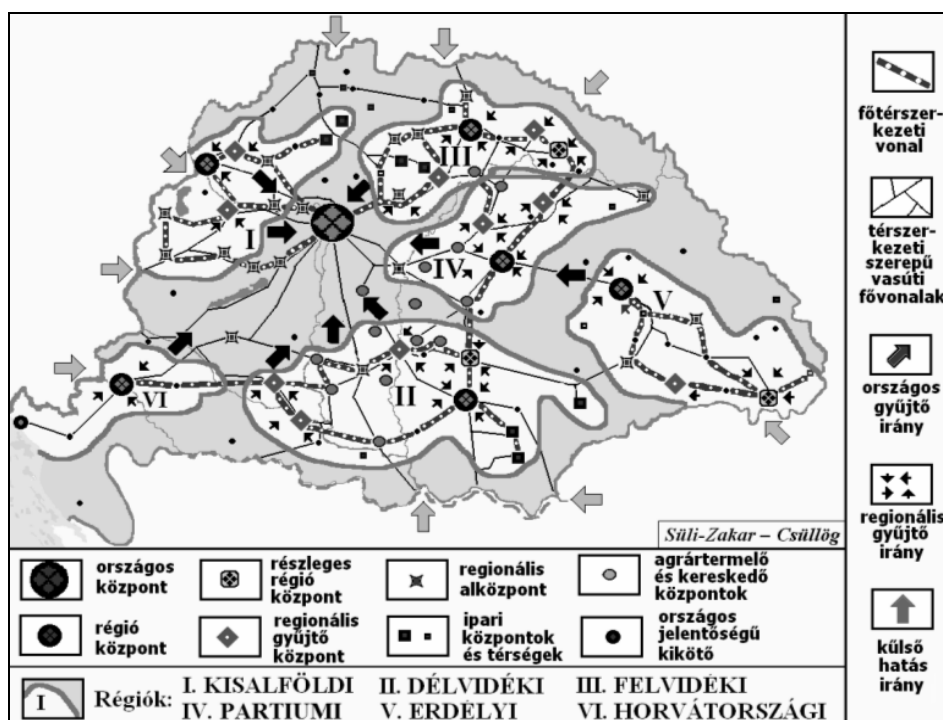
1. Megyeszerveződésen területek 2. Katonai határőrvidék 3. Erdélyi Nagyfejedelemség
4. A korábbi Temesi Bánság területe 1718–1778 között 5. Horvátország és Szlavónia 6. Kerületek
7. Kerületközpontok

A 20. század elején a nagyhatalmi politikai szándék a Kárpát-medencében hosszú időszak óta működő területi kapcsolatokat és áramlásokat szakított meg (Gulyás 2005/b) – olyanokat, amelyeket az uniós térkapcsolatok politikai akarat nélkül is újra formálhatnak.

4. ábra. Magyarország nagymedencei térszerkezete a 14–16. században

1. térkapcsolati régiók: I. Tiszántúl II. Temesi délvidek III. Kelet-Tiszáninnen IV. Nyugat-Tiszáninnen V. Dunáninnen VI. Erdély VII. Nyugat-Dunántúl VIII. Dél-Dunántúl IX. Duna-Száva menti Délvidék X. Szlavón Délvidék 2. régió központ 3. központok 4. régiók határa 5. térszerkezeti vonalak 6. térszervező vonalak 7. közvetítő vonalak és összekötő útvonalak 8. előterek és köztes térségek 9. háttér 10. Erdély belső határa 11. külső hatásirányok

5. ábra. Magyarország regionális térszerkezete 1900-ban

A jelen

A térszerkezet későbbi alakítását folyamatosan befolyásolták ezek a történeti térszerkezet torzításából fakadó és mai napig kellően nem pótoltt hiányok (Csüllög G. 2003/b, 2003/c). Természetesen már 1920 után a hivatalos politikai szándékokat figyelembe vevő szakmai elképzelések fogalmazódtak meg. A valóságban azonban csak a megyerendszert alakító közgazdasági reformok történtek 1923-ban, 1938-ban, 1939-ben és 1941-ben, majd pedig 1950-ben és 1990-ben. A megyéknél nagyobb terület egységek tervezésében sok probléma vetődött fel, ezek elsősorban a megyék szerepéhez kötődtek: a megyék megtartása, vagy megszüntetése, ha megmarad a megyei szint akkor az milyen funkcióval. Másrészt a kialakítandó régiók száma és nagysága körül, a régióhatárok kijelölése igazodjon-e a korábbi megyékhez, de legfőképpen, hogy a régiószervezésben a központok vonzástere, hierarchiája, és a szerkezeti vonalak futása, vagy egyszerűen a megyei területek összevonása legyen az alapszempon. Ebben a megközelítésben problémás területként jelent meg a Közép-Tisza vidéke, Budapest körzete és a Balaton vonala. A térszerkezetben (Tóth J.–Pap N. 2002) megindultak bizonyos változások pl. a regionális központok lassú erősödése, a városok számának és funkcióinak bővülése és a kistérségi szerepkör kialakulása, de a régiók kialakításában az eddigi eredmény a tervezési és statisztikai régiók megfogalmazása és azoknak az uniós regionális rendszerekhez (NUTS szintek) rendelése (Süli-Zakar I. 2003). De továbbra is jellemző az egyensúlytalan térszerkezet, a „túlsúlyos” országos központ, a „valódi” régióközpontok hiánya, a tényleges városi hatóterű központok nélküli köztes terek, a centrális térszerkezeti vonalak, a nehezen lehatárolható központi régió, a határ menti helyzet kettőssége, a szerkezeti vonalaknál aktív terek és a szerkezeti vonalak között passzív terek.

A jövő

A térszerkezet jövőbeni fejlesztési irányainak alakításakor lehetőség adódik a területi folyamatokban ma töredékesen érvényesülő, de a nagytér működéséhez szükséges korábbi térségi kapcsolatok rekonstrukciójára és azoknak a jelenlegi körülmények közötti kiteljesítésére, azaz a jelen nélküli régiók jövőjének megteremtésére. Azonban a történeti térszerkezet hatása nem csak hiánként jelentkezik. A régiók esetében a megyerendszerrel ellentétben több lehetőség adódik a töredékesen érvényesülő korábbi térségi kapcsolatok hasznosítására és azoknak a jelenlegi körülmények közötti kiteljesítésére, a Budapest körüli belső térszerkezeti gyűrűk, erővonalak és központok kifejlesztésére és olyan működő regionális hatóterek kialakítására, amelyek mai igényekre épülnek, de folytatják a korábbi tendenciákat. Ehhez társul, hogy az elmúlt tizenöt évben jelentősen módosult a gazdaság térbeli elrendeződése és a különböző gazdasági tevékenységek térbeli áramláshoz kötődésének mértéke. E mellett meghatározóvá vált az európai és a globális kapcsolatok szerepe, sok tényező lett független a nemzetgazdaságtól, ennek következtében felerősödött a határokon átnyúló kapcsolatok és tranzitáramlások súlya a térkapcsolatok alakításában (Csüllög G. 2002). Ezek a folyamatok a politikai szándékoktól függetlenül a gazdasági térben már újraépítik a 20. század elején megszakított térkapcsolatokat, természetesen a mai érdekeknek megfelelően. Ezt pedig, a régió kialakító politikai elképzelések – ha valódi és működőképes régiókat akarnak – nem hagyhatják figyelmen kívül. Ha nem tudatosan és tervezetten valósul meg a változás, akkor a „spontán” fejlődésnek meglehetnek az alábbi veszélyei: a szerkezet minőségi polarizálódásnak erősödése, a teljesítőképességi, fejlettségi különbségek növekedése, a tranzitáramlások dominanciája, mivel a feléledő történeti áramlási vonalak csak a fővárosban, a szerkezeti vonalak mentén és a gazdasági térkapcsolatokban erősödő határ menti területeken aktivizálódnak, tovább növelve a már meglévő területi különbségeket.

Regions in the Carpathian Basin – Last or Future?

By social geographical analysis of the areal organization of the Hungarian historical statehood regional components and processes of the large area are identifiable. In the light of these components the Hungarian state does not appear as a loose conglomerate of provinces or as a simple structure organized rigidly around a central region. The process of regionalization, determinant in the construction of the country structure, was built on this regional operativity, with close interactions between these two elements of regionalism. It is apparent that the larger regional units and the administratively defined counties are not substitutive or fungible areal forms, but complementing structural units interweaving and cohering larger areas.

Felhasznált irodalom

- Csüllög Gábor** (2000): A középkori Magyarország térszerkezete Földrajzi Közlemények 2000. 1–4. szám, pp. 100–130.
- Csüllög Gábor** (2002): The Revaluation of Border Regions in the Changing Spatial Structure – In: István Süli-Zakar (ed) Borders and Cross-border Co-operations in the Central European Transformation Countries Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi kiadója, Debrecen pp. 69–79.
- Csüllög Gábor** (2003/a): The Changes of the Spatial Structure in the Carpathian Basin In: Vaishar, A.–Zapletalova, J.–Munzar, J. (Eds.) Regional Geography and its Applications Institute of Geonics, Academy of Sciences of the Czech Republic Regiograph, Brno pp. 20–25.
- Csüllög Gábor** (2003/b): Megjegyzések a régiók kialakításához Magyarországon: történeti előzmények, következmények, lehetőségek In: Süli-Zakar I. (szerk.) Társadalomföldrajz – Területfejlesztés I–II. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi kiadója, Debrecen pp. 461–478.
- Csüllög Gábor** (2003/c): Régiók Magyarországon – Kérdések és lehetséges válaszok In: Horváth Gergely (szerk.) A földrajz szolgálatában ELTE TFK Földrajz Tanszék és A Magyar Földrajzi Múzeum, Budapest – Érd pp. 79–93.
- Csüllög Gábor** (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Studia Geographica 18. Debrecen, p. 147.
- Gulyás László** (2005/a): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László** (2005/b): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. old.
- Suba János** (2001): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867–1941 között. In: „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” XIII. Rendvédelem-történeti tudományos konferencia 1999. Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám (szerk.: Dr. Suba János) Budapest 2001. p. 102–107.
- Süli-Zakar István** (1996): A régió: földrajzi integráció – In: Süli-Zakar I. (szerk.) A terület és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus, Budapest–Pécs pp. 125–138.
- Süli-Zakar István–Csüllög Gábor** (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. (szerk.) A terület és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus, Budapest–Pécs pp. 15–44.
- Tóth József–Pap Norbert** (2002): Rajon- és régióelméletek. In: Tóth J. (szerk.) Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus, Budapest–Pécs pp. 289–304.

DR. KÓKAI SÁNDOR:
A Bánát helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi
munkamegosztásában a XX. század elején

1. Bevezetés

A Bánát (Banatus Temesiensis), azaz a Temesi Bánság a Kárpát-medence közel harmincezer km²-nyi kiterjedésű (28 522 km²) régiója, amely a történelmi Magyarország többi régiójától társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén karakterisztikusan elkülönült. E jellegzetes vonásokat felerősítette, hogy a pozsareváci béke (1718) után katonai igazgatás alá helyezték e területet (1778-ig) és határőrvidékként közvetlenül Bécsből kormányozták. A bécsi Udvari Kamara közvetett és közvetlen beavatkozásai a nemesi vármegyék (Torontál, Temes és Krassó) visszaállítása (1779) után megváltoztak, azonban a társadalmi-gazdasági-települési tér valamennyi elemét átfogó, a felvilágosult merkantilista abszolutizmus jegyeit is magán hordozó hatások lenyomatai napjainkig kimutathatóak e régióban. Kétségtelen tény, hogy a mindenkori Habsburg-uralkodóktól kiinduló regionális átszervezési kísérletek jól nyomon követhetők a Temesi Bánság XVIII–XIX. századi fejlődésében, s Horvátország és Erdély különállása mellett a Bánát az egyetlen olyan országrésznyi terület a történelmi Magyarországon, ahol az igazgatásban, a területfejlesztésben és a telepítési politikában 1718-1920-ig a regionális elvek érvényesültek, dacolva és gyakran ellentétbe kerülve a magyar alkotmányjogi hagyományokkal is. E dolgozatban arra az alapproblémára keresem a választ, hogy a Bánát a társadalmi-gazdasági önfejlődésből születő önálló régió-e, amely saját fejlődési ívvel, gazdasági struktúrával, belső kohézióval, sajátos textúrával és térszerkezettel rendelkezik, s az ott élő lakosság tudatában mindez entitásként tükröződik. Véleményem szerint eljutott a termelő erők fejlődési folyamata abba a fázisba a XX. század elejére, a munkamegosztás területi aspektusának megfelelően, hogy a Bánát sajátos, önálló régióját alkossa a történelmi Magyarországnak. Mindez azt is jelenti, hogy a Bánáton belül a horizontális és vertikális kapcsolatok mélysége, tagoltsági szintjei megfelelőnek bizonyultak – specifikumokkal tűzdelve – ahhoz, hogy bemutassuk a Kárpát-medence egyik legfejlettebb régióját, kultúráját, mind társadalmi, gazdasági és települési szinten.

2. A Bánát, mint sajátos etnikai tér

A Bánát a XX. század elejére a gazdasági szükségszerűség által kikényszerített benépesítés (spontán migráció, szervezett telepítések) eredményeként etnikai és vallási tekintetben a Kárpát-medence, sőt Európa egyik legsokszínűbb területévé vált, ahol tizenhat etnikai csoport élt egymás mellett (*1. táblázat*). Az etnikai térszerkezet alapelemei a XVIII. század végére kialakultak, az etnikai szigetek, csoportok és kontakt zónák fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népességszám változását befolyásoló folyamatokat (pl. természetes szaporodás, külső migráció, kivándorlás stb.) a XIX. század folyamán már a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították. Az 1910-re vonatkozó tényfeltárás része egy olyan folyamatlemezésnek, mely segítségével reális etnikai térstruktúra szintézise valósulhat meg, s egyben lehetőséget biztosít az objektív összegzésre és a bánáti specifikumok kiemelésére:

- A Bánát területén egyetlen etnikai csoport sem került túlsúlyba (magyar 242 152 fő = 15,3%, német 387 545 főre = 24,5%, román 591 968 fő = 37,4%, szerb 284 330 fő = 18,0%), melynek következtében nyelvi-etnikai alapon egyik nemzetiség sem tarthatott kizárólagos igényt a területre.
- A négy nagy nemzetiség a települések 65–96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen), mely regionális értelemben nagyfokú etnikai keveredésre utal. Mindazok ellenére, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot, s a lélektanilag is oly fontos határvonalnak tekintett 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bánáti településen volt, melyből 95 településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett.
- A Bánát 801 településéből mindössze tizenkilenc olyan település volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt. (pl.: Lugos: magyar: 6875 fő = 34,7%, német: 6191 fő = 31%, román: 6227 fő = 31,4%)

1. táblázat. A Bánát demográfiai – etnikai jellemzői (1910–1990.)

Megye/ Régió	Telep. száma	Össz. lakos	magyar	német	román	szerb	szlovák	horvát	egyéb
Év	1910								
Torontál	213	615 151	128 405	165 779	86 937	199 751	16 143	4203	13 934
Temes	225	500 835	79 960	165 883	169 030	69 905	3 080	350	12 627
Krassó-Sz.	363	466 147	33 787	55 883	336 082	14 674	2 908	319	22 494
Bánát (össz.)	801	1 582 133	242 152	387 545	592 049	284 330	22 131	4872	49 055
	1910								
Magyar Bánát	8	16 753	11 683	1 248	85	3 588	–	–	154
Szerb-Bánát	184	580 957	109 510	133 495	76 398	232 009	–	–	29 175
Román-Bánát	609	984 139	120 959	252 802	515 484	48 733	–	–	46 870
Bánát (össz.) fő	801	1 582 133	242 152	387 545	592 049	284 330	22 131	4872	48 055
%	100	100	15,3	24,5	37,4	18,0	1,4	0,3	3,1
	1990								
Magyar Bánát	8	18 601	18 601	–	–	–	–	–	–
Szerb-Bánát	181	690 277	72 508	–	33 795	460 929	16 748	530	106 794
Román-Bánát	639	1 142 702	67 497	30 843	954 846	15 622	907	3559	69 436
Bánát (össz.) fő	828	1 851 580	158 606	30 843	988 641	476 551	17 655	4089	176 230
%	100	100	8,5	1,7	53,4	25,7	0,9	0,3	9,5

- A bánáti magyarok csak a törökkanizsai járásban alkottak abszolút többséget (52,4%), s mindössze 36 településen haladta meg arányuk a 75%-ot, 18 településen 50–75% között változott, míg 20–50% között változott 64 bánáti településen, melyből 10 településen még relatív többségben éltek. A Bánát 801 településéből 604 településen a magyarok aránya 20% alatt maradt.
- Torontál vármegyében élt a bánáti magyarok 53%-a (128 405 fő), Temes vármegyében 33%-a (79 960 fő), míg Krassó-Szörény vármegyében 14%-a (33 787 fő). A Temes megyében élő magyarok 82%-a, a Krassó-Szörény megyeiek 60,7%-a, valamint a Torontál vármegyeiek 25,2%-a kisebbségben használhatta nyelvét.

- A bánáti németek nem kapcsolódhattak homogén etnikai tömbhöz, s a Bánát 148 településén 50% felett, további 53 településen 20–50% között, míg 37 településen 10–20% közötti számarányt értek el, azaz a bánáti települések $\frac{1}{4}$ -ben (201 db) 20% feletti volt a németek aránya.
- Torontál vármegyében a bánáti svábok 42,8%-a (165 779 fő), Temes vármegyében szintén 42,8%-a (165 883 fő), míg Krassó-Szörényben 14,4%-a (55 883 fő) élt. A Bánát 39 járásából három járásban abszolút többséget, nyolc járásban relatív többséget alkottak, miként Temesvár (43,6%) és Versecz (49,5%) törvényhatósági jogú városokban is.
- A bánáti szerbek 70,3%-a (199 750 fő) Torontál vármegyében élt, ahol két járásban (antalfalvai és törökbecsei) és Nagyikindán (52,8%) abszolút többségben, két járásban (nagyikindai és párdányi) és Pancsován (41,9%) relatív többségben éltek. Temes vármegyében élt a szerbek 24,5%-a (69 905 fő), ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (57%), míg a kevevárai járásban relatív többséget (47,3%) alkottak. A szerbek 100 db bánáti településen éltek többségben, s 20% felett is csak további 33 településen.
- Homogén román etnikai tömb alakult ki a Krassó-szörényi románság esetében, ahol a vármegye lakosságának 72,1%-át (336 082 fő) alkották, az újmoldovai járás kivételével minden járásban abszolút többségben éltek, s ezt csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krassowaner (7 db) és szerb (5 db) homogén falu. A vármegye 362 településéből 306-ban (84,5%) a románok éltek többségben. Temes vármegyében négy járásban abszolút, két járásban relatív többséggel rendelkeztek, mely azt eredményezte, hogy Temes vármegye településeinek több mint a fele (123 db = 51,7%) román többségű volt, de Temes megye összlakosságának csak 33,7%-a volt román.
- A bánáti nemzetiségek etnikai térszerkezetére utal, hogy 447 település (55,8%) etnikailag homogénnek számított (299 román, 65 német, 36 szerb, 30 magyar, 7 krassowaner, 6 cseh, 3 szlovák, 1 bolgár), azaz 90% fölött volt az uralkodó nemzetiség aránya.
- Az etnikailag homogén és abszolút többségű települések mintegy hetven százaléka a három domináns etnikai tömbhöz (magyar, szerb, román) kapcsolódott, mely nemzetek spontán migrációs akció rádiuszának peremén jelentős német etnikai szigetek helyezkedtek el. A bánáti németek etnikai térszerkezeti helye egyenlőre szétválasztotta és egyben mérsékelte a három nemzet (magyar, szerb, román) bármelyikének dominánssá válását.
- A Bánát nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét sem. A ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a szlovákok 42%-a (9258 fő), a magyarok 38,4%-a (92 994 fő), a szerbek 29,1%-a (82 659 fő), a románok 27,7%-a (164 389 fő), a németek 25,2%-a (97 625 fő) és a bolgárok 25,1%-a (3132 fő) élt kisebbségben.
- Jelentős román–magyar etnikai kontakt zóna a Bánát területén nem alakult ki, a két nemzet között a bánáti svábok falvai helyezkedtek el, míg a szerb–román kontakt zóna a Csene–Gád–Nagyágj–Versecz–Fehértemplom–Ómoldova települések által jelzett vonal mentén alakult ki.

3. A Bánát, mint sajátos települési tér

3.1. Ugyancsak egyedi vonása a Bánátnak, hogy a falvak, városok többségének utcahálózata szabályos, mérnöki tervek szerint készült, de *településhálózata* is lényegesen eltér az Alföld más részeitől (Beluszky P. 2001. 25. o.). A tulajdonviszonyok 1718 után – kincstári (kamarai) birtok – messzemenően megszabták a településállomány és -hálózat rekonstrukciójának mikéntjét is. A Maros folyótól délre – az ismert történelmi okok miatt – nem jellemzőek a nagyhatáru mezővárosok, s a hozzájuk kapcsolódó tanyarendszerek, hanem jobbra kisebb határu és kisebb népességű (2–5 ezer fő) középfalvakat hoztak létre, szabályos kismezővárosi hálózattal. A településhálózat elemeinek nagyság szerinti tagoltságát tekintve jól kirajzolódnak az ismert sajátosságok (2. táblázat).

A települések nagyság szerinti kategóriáit tekintve megállapítható, hogy az apró- és kisfalvak zöme Krassó-Szörény megyében található (66,3%), míg Torontál megye a közép- és nagyfalvak (75,6%), illetve az óriásfalvak (15 db) dominanciájával jellemezhető. 1910-ban e megyében két olyan községi jogállású település is volt (Nagyszentmiklós és Zombolya), melyek népességszáma meghaladta a tízezer főt. Temes vármegye a legkiegyensúlyozottabb e tekintetben, enyhe dominanciával a középfalvak javára. Nem elhanyagolható tény, hogy a Bánát 801 települése közül mindössze 33 db volt ötezer főnél népesebb (4,1%), melyből 20 db Torontál, 8 db Temes vármegyében helyezkedett el. A települések nagyság szerinti tagoltságának torzulásait mutatja, hogy Krassó-Szörény megyében nem volt 20 ezer főnél népesebb település, s Temes megyében is mindössze Fehértemplom képviselte a 10–20 ezer fő közötti népességű településeket.

2. táblázat. A Bánát településeinek nagyság szerinti kategóriái (1910)

Vár- megye	Tele- pülés- szám	500 fő alatt	500– 1000 fő	1000– 2000 fő	2000– 5000 fő	5–10 ezer fő	10000–20 ezer fő	20 ezer fő felett
Krassó- Szörény	362	55	145	113	44	Karánsebes 7638 fő Orsova 5538 fő	Lugos 19 126 fő R.bánya 17 368 fő S.anina 12 323 fő	– – –
%	100	15,2	40,1	31,2	12,1	0,05	0,1	-
Temes	225	14	56	81	66	Lippa 7854 fő Kevevára 7022 fő H.bányos 6836 fő T.gyarmat 5259 fő Újarad 5982 fő	F.templom 10 181 fő	Temesvár 68 471 fő Versecz 26 941 fő
%	100	6,2	24,9	36,0	29,3	0,2	0,05	0,1
Torontál	213	9	23	67	94	15*	N.szentmiklós 10 611 fő Zombolya 10 882 fő	N.kikinda 26 356 fő N.becskerek 25 470 fő Pancsova 20 201 fő
%	100	4,2	10,8	31,5	44,1	9,1	0,1	0,15
Bánát	800	78	224	261	204	22	6	5
%	100	9,7	28,0	32,6	25,5	2,75	0,75	0,7

* Torontál v.m. 5000–10000 fő közötti települései: Aracs 9162 fő, Melencze 8935 fő, Mokrin 8830 fő, Törökbecse 7640 fő, Dolova 6905 fő, Révaújfalú 6597 fő, Kumán 6136 fő, Óbesenyő 5989 fő, Petre 5833 fő, Nagycsanád 5645 fő, Újözora 5581 fő, Karlova 5503 fő, Omlód 5344 fő, Perjámos 5336 fő, Torontál-vásárhely 5173 fő.

3.2. Az urbanizáció bánáti sajátosságait tekintve egyet kell értenünk Beluszky P. megfogalmazásával, mely szerint: „...Torontál és Temes vármegyékben közepes méretű településhatárokat jelöltek ki, s e keretek között ‚szabályos’ településhálózat formálódott, közepes méretű falvak, s városi javakkal való ellátásuk céljából ‚nyugat-európai típusú’ városok, ipari-kereskedelmi-igazgatási funkciókkal (pl. Arad és Temesvár)... A településállomány effajta újrakezdése kizárta, hogy a Bánát az ‚alföldi utat’ (kiemelés B. P.) járja...” (Beluszky P. 2001. 162. o.). Véleményem szerint éppen ezek a vonások emelik ki a bánáti településhálózat sajátosságait, azt a szabályosságot, amely eltér az Alföld többi részétől, s egyben lehetőséget nyújt a másságok megfogalmazására e téren is (Kókai S. 2003.):

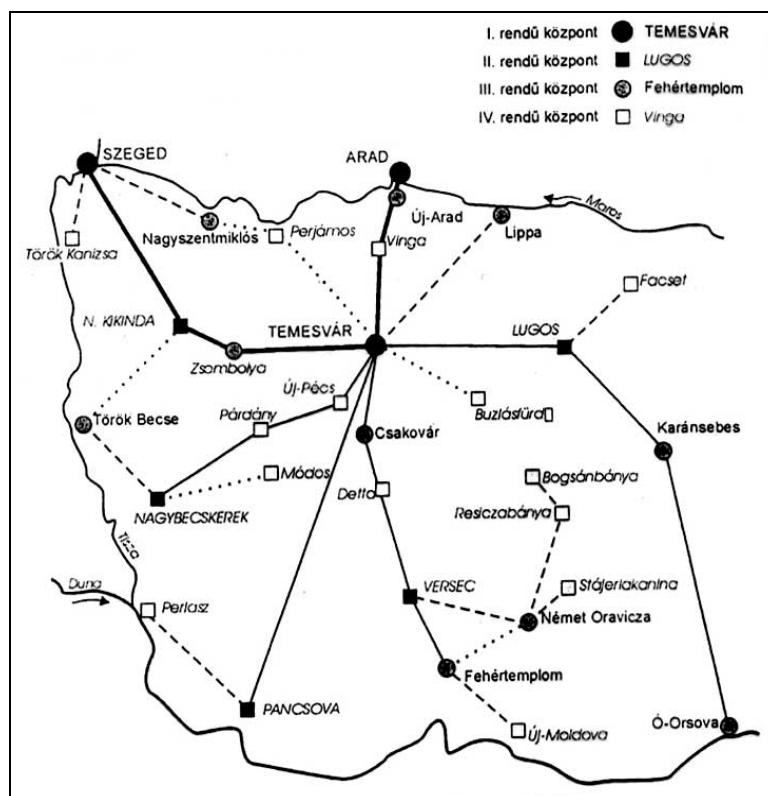
- A bánáti urbanizáció szintje területenként differenciálódott és speciális területi hatások is érvényesültek.
- Ha csak a 10 ezer főnél népesebb településeket (11 db) tekintenénk városnak, akkor a városlakók aránya mindössze 15,3% (247 480 fő) lenne.
- Az Alföld „törzsterületétől” (kb. 44–45 ezer km²) eltérően az 5–10 ezer fő közötti népességű települések nagy része (kivétel: Homokbálványos, Aracs, Dolova, Révaújfalú, Kumán, Karlova, Omlód), sőt a Krassó-szörényi szabadalmas bányavárosok (pl. Oraviczabánya 4051 fő, Dognácska 3417 fő, Boksánbánya 3362 fő stb.) egy része és a szintén ötezer fő alatti járásszékhelyek (pl. Új Moldova 3426 fő, Facsád 3316 fő, Terego 3535 fő, Bozovics 4240 fő, Vinga 4702 fő, Temesrékas 4314 fő, Csáková 4399 fő, Detta 4197 fő, Törökkanizsa 4938 fő, Módos 4746 fő, Alibunár 4496 fő stb.) is rendelkeztek olyan központi funkció gazdagsággal, mely alapján nem csak jogi értelemben tekinthetők városnak, hanem funkcionálisan is, azonban így is csak 32,5% a városi népesség aránya, mely az országos átlag körüli érték volt 1910-ben.
- Torontál vármegyében a kedvező változások, pozitív urbanizációs folyamatok mindössze 7–10 db településen éreztették hatásukat, melyek a bánáti városi átlag (27,3%) feletti növekedést (1870–1910 között) produkáltak (pl. Törökkanizsa 48,3%, Nagykinfa 39,9%, Zsombolya 36,3%, Nagybecskerek 29,5% stb.). Temes vármegyében Temesvár (31 627 fő = 85,8%) és Versecz (5846 fő = 27,7%) mellett mindössze Detta (1452 fő = 52,9%) és Temeskubin (2486 fő = 54,8%) esetében következett be a bánáti városi átlag feletti népességnövekedés 1870–1910 között.
- Krassó-Szörény vármegyében tizenhárom olyan település volt (pl. Lugos, Karánsebes, Facsád, Bozovics, Resiczabánya stb.), amelyek a bánáti városi átlag feletti népességnövekedést érték el, a városi népességnövekedés közel 85%-át (29 413 fő), azonban öt dinamikus fejlődő központ (Resiczabánya 9870 fő = 131,6%, Lugos 7472 fő = 64,1%, Karánsebes 4126 fő = 117,5%, Orosva 3983 fő = 256,1%, Stájerlanina 3962 fő = 47,4%) adta.
- A kis mezővárosok egyre kevésbé tudtak megfelelni a bánáti térszerkezetben rájuk háruló feladatoknak, így érvényesülhetett a „gyorsuló idő – lassuló idő” kettőssége, amely a kisvárosokban a „megállt az idő” képzetét is keltette.

3.3. A Bánát településhierarchiai és térszerkezeti sajátosságai, az Alföld más területeitől eltérő jellege épp abban tükröződött, hogy „szabályos” mezővárosi hálózatot, szabályos vonzáskörzeteket és piacörzeteket hoztak létre, így ezek nem csak saját népességük ellátására rendezkedtek be. A XIX. század közepén három szabad királyi város (Temesvár, Versecz, Pancsova), kilenc bányaváros (pl. Szászabánya, Berzászabánya, Ruszabánya stb.) és negyvennyolc mezőváros (Torontálban 22 db, Temesben 15 db, Krassó-Szörényben 11 db) alkotta a városhálózat legfontosabb elemeit (2. térkép).

A központok fejlődését befolyásoló tényezők részletes elemzése helyett fontosabbnak tartom, hogy a fenti hatvan település ténylegesen betöltötte-e azt a funkciót, amelyet köz-

ponti szerepköre alapján kellett volna? Ha az 1871. évi, ill. az 1876. évi változásokat tekintjük, a válaszuk egyértelmű: nem. Mindössze három törvényhatósági jogú város (Temesvár, Versecz, Pancsova) és hat rendezett tanácsú város (1887-től Lugos, Karánsebes, Fehértemplom, Vinga 1901-ig, Nagybecskerek, Nagyikinda 1893-tól) maradt városi státuszban, a többi oppidum a községek közé került.

Vizsgálataink szerint 1910-re megfeleződött (30 db) a tényleges központi funkcióval rendelkező bányai települések száma (*1. térkép*). A demográfiai robbanás, az urbanizáció felgyorsulása, a szakigazgatás kiépülése, a modern bank- és pénzügyi rendszer megteremtése, az oktatási-kulturális szerepkör bővülése mindezt kikényszerítette, s egyben növelte a szakadékokat az egyes hierarchia szinteken belül és között.

1. térkép. A Bánát térszerkezeti vázlat a XX. század elején

- A Bánát lakói számára három közel azonos fejlettségű (Temesvár, Szeged, Arad), de jellegében, társadalmában, gazdasági sajátosságaiban nagymértékben különböző, *elsőrendű központ* (23 központi funkció alapján) állt rendelkezésre, a tényleges választási lehetőség azonban csak kevés település lakóinak adatott meg.
- A *másodrendű központok* esetében 13 tényező vizsgálatából [pl. 20 ezer fő feletti népesség, királyi törvényszék központja, egészségügyi (kórház) központ stb.] adódóan három teljes értékű (Nagybecskerek, Pancsova, Versecz) és két részleges (Nagykinda, Lugos) központot tudtunk meghatározni (Kókai S. 2001. 120. o.).
- A *harmad- és negyedrendű központok* esetében 10 központi funkciót (pl. járásközpont, adófelügyelőség, minimum két takarékpénztár, 10 ezer fő feletti népességszám stb.) vontunk be a vizsgálatokba, s eredményeként tíz harmadrendű (pl. Fehértemplom, Karánsebes, Lippa, Nagyszentmiklós, Oravicza, Zsombolya stb.) és tizennégy

negyedrendű (pl. Perjámos, Vinga, Facset, Törökkanizsa, Buziásfürdő, Bogsánbánya, Resiczabánya, Stájerlakanina, Új-Moldova stb.) központot tudunk kimutatni.

- A századfordulóra elkészített településhierarchia és a hozzá kapcsolódó térszerkezeti gócpontok elhelyezkedését vizsgálva (*1. térkép*) megállapítható, hogy *Temesvártól* 20–25 km-re sugarú körben kialakult egy *belső periferia*. Itt zömmel IV. és V. rendű központok és vonzáskörzeteik helyezkedtek el, erősen kötődve Temesvárhoz. Mintegy 40–50 km sugarú félkörben találjuk a másodrendű *dinamikus központokat*, melyek stabil térszerkezeti kapcsolatokkal rendelkező szubcentrumokat kapcsoltak magukhoz, melyek egy része stagnáló-hanyatló népességszám és központi funkcióvesztés miatt *külső periferiává* vált (pl. Fecset, Új-Moldova, Perlasz stb.).

4. A Bánát, mint sajátos gazdasági tér

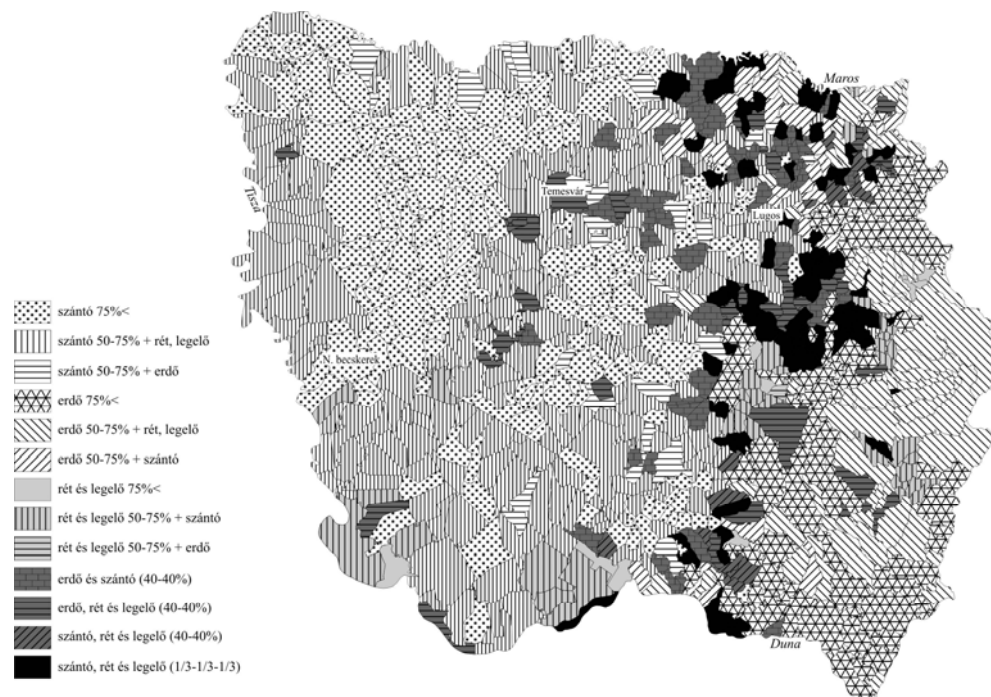
A Bánát gazdasági fejlődését tekintve közismert tény, hogy az 1718-tól meginduló fejlődés a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtájává alakította e régiót a XIX–XX. század fordulójára. E folyamat egyik igen fontos szegmense – a bánáti sajátosságok egyik alappillére – a régió természetföldrajzi potenciáljának (pl. ásványkincsek, éghajlati és talajföldrajzi adottságok stb.) kiaknázása (pl. vaskohászat és acélgyártás, fejlett mezőgazdaság, stb.) és a társadalom szolgálatába állítása. A Bánát dualizmuskori mezőgazdasági viszonyaira messzemenő hatást gyakorolt az az agárkonjunktúra, amely az ipari forradalmak hatására bontakozott ki Európában a XIX. században.

A kiegyezés és a századforduló között a magyar búzatermelés két és félszeresére, a cukorrépa-termelés hatszorosára, a kukoricatermelés hétszeresére nőtt. A gabonakivitel az 1850–60-as években több mint ötszörösére növekedett, azaz a nemzetgazdaság fejlődése és az agrártermelés növekedése, tőkés átalakulása, technikai modernizációja szorosan összekapcsolódott. A hazai tőkeképződés legfontosabb forrása (az ún. eredeti tőkefelhalmozás), folyamata az agrártermeléshez és a mezőgazdasági termékek kereskedelméhez kapcsolódott.

4.1. E folyamatokból és világméretű tendenciákból a Bánát sem maradt ki, sőt egyre intenzívebben bekapcsolódott, kedvező agroökológiai potenciálja kiemelten alkalmassá tette síksági és dombsági területeit a szántógazdálkodásra. Az 1865. évi és az 1895. évi adatokat feldolgozva és összehasonlítva (Kókai S. 2006) megállapítható, hogy a gazdálkodás jellege és a földhasznosítási típusok is markánsan megváltoztak. 1865-re vonatkozóan csak 605 település adatait dolgozhattuk fel, a Határőrvidék adatai ugyanis ekkor még hiányoznak. Szántó dominancia (50% felett) jellemzett 261 bánáti települést, s itt helyezkedett el: a Bánát szántóinak több mint 2/3-a, a gyepterületek 50%-a, s a jövedelemviszonyokat tekintve az átlag (4,35 ft/hold) feletti értékkel rendelkezők 95%-a. Temesben (50,4%) és Torontálban (61,1%) már 1865-ben is lényegesen magasabb a szántó kiterjedése, mint az országos átlag (40,4%).

A XIX. század végére (1895) a Bánát mezőgazdasági súlya, szerepe, földhasznosítási formái, ha nem is alapjaiban, de jelentős mértékben átstrukturálódott, a Határőrvidék nélküli Bánátot tekintve megállapítható, hogy a szántó kiterjedése mintegy négyszázezer kat. holddal nőtt. A Bánát 801 települését figyelembe véve: 422 településen emelkedett 50% fölé a szántó aránya (*2. térkép*), úgy, hogy Torontál vármegyében 50% alatti szántóterülettel mindössze 12 település, Temes vármegyében 48 település rendelkezett 1895-ben, melynek eredménye, hogy Torontál 76%-a, Temes 66,1%-a, Krassó-Szörény 33,1%-a szántó területté vált, meghaladva az országos átlagot: 44,1%. Természetesen más művelési ágak és gazdálkodási formák is speciálisan érvényesültek, melyek specifikumait az alábbiakban összegzem:

- A gabonafélék vetésterülete az országos tendenciákkal ellentétesen, nem csökkent. A Bánát vetésterületének 40,5%-án (578 558 ha) búzát, 38,4%-án (548 581 ha) kukoricát termeltek, s ez magasan meghaladta az országos átlagot (28,4%, ill. 22,2%) 1914-ben. A Bánát három megyéjében termelt az ország búzatermésének 17,5%-a (3 996 883 q) és az ország kukoricatermésének 19,6%-a (1 033 6831 q).

2. térkép. A Bánát mezőgazdasági térszerkezete 1895-ben

- A bánáti mezőgazdaság extenzív, monokultúrás jellegét támasztja alá, hogy a bánáti gazdaságok alig 0,08%-a (228 db) használt műtrágyát a termeléshez. E tekintetben kiemelkedően fontos, hogy a hektáronkénti átlagtermés – differenciált képet mutatva – alacsonyabb az országos átlagtól, különösen a búza esetében. Temes és Torontál 7,8 q/ha, ill. 7,6 q/ha értékei messze elmaradtak a nyugat-dunántúli megyék (pl. Sopron 13,4 q/ha, Győr 12,8 q/ha stb.) értékeitől.
- Az őstermeléssel foglalkozók aránya (68,5%) jóval magasabb, mint az országos átlag (62,4%). A mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők aránya mintegy hat százalékkal magasabb (66,5%) mint az országos átlag (60,1%), mely a lassúbb szerkezetváltás eredménye a népesség foglalkozási összetételében, azaz itt a mezőgazdaság biztosabb megélhetést jelentett, mint az ország más régióiban.
- Az állattenyésztés/-tartás jelentősége másodlagos a Bánát mezőgazdaságában, azonban az állattenyésztés regionális jelentőségét érzékelteti, hogy Magyarország lóállományának 15,7%-a, a sertés- és juhállományának 10–10%-a, kecskeállományának 11,1%-a és szarvasmarha-állományának 7,3%-a itt volt. Különösen jelentős a lóállomány, melynek eredménye, hogy a Bánát legfejlettebb területein (pl. párdányi-, pancsovai-, alibunári járás stb.) az 1000 főre eső lovak száma meghaladta a 350 db-ot. Ez azt is jelenti, hogy az állati igaerő alkalmazásában megtörtént a váltás az ökrös fogatok rovására, sőt itt a gazdaságok átlagban legalább 2 db igaes lóval rendelkeztek.

- Az állattenyésztésben domináns szerepet az extenzív gazdálkodás/tartás játszott, s az intenzív állattenyésztés csak különösen kedvező adottságú területeken kezdhetett térhódításba.
- Mindazok ellenére, hogy Krassó-Szörény vármegye erdősültsége országosan is kiemelkedő volt (51,3% = 984 696 kat. hold), az erdőgazdálkodás helyett azonban az erdőelés változatos formái voltak dominánsak, nem egyszer rablógazdálkodással.

4.2. Az *iparfejlődés* hazai és nemzetközi feltételei a kiegyezést követő évtizedekben kedvezőek voltak (gazdasági konjunktúra), mindez, valamint az agrártermelés prosperálása sokrétűen hatott az ipari termelés alakulására is. Az 1890-es évekig a mezőgazdasághoz kapcsolódó ipari ágazatok (pl. malom-, szesz-, cukoripar) fejlődtek, amelyet a szinte korlátlan nyersanyagbázis is motivált. Az 1890 után felgyorsuló és differenciálódó iparfejlődés eredményei a Bánátban is megmutatkoztak:

- Az iparvállalatok száma (42 572 db) és ágazati megoszlása, valamint az alkalmazottak (segédek) vállalati megoszlása alapján megállapítható, hogy a kisipar játszott domináns szerepet.
- A Krassó-szörényi – országos jelentőségűnek tekintett – bányászati és kohászati üzemek mind az aktív keresők száma, mind a vállalatok száma alapján elmaradtak az ország legfontosabb bányászati és kohászati körzetei mögött. A nyersvas és acéltermelés 18–20%-át adták 1913-ban. Az aktív keresők 2,3%-a (4841 fő) dolgozott a gazdasági ágban, mely az országosan itt foglalkoztatottak 6,6%-át jelentette.
- A foglalkoztatottak zömét a stájerlakaninai szénbánya (2378 fő), a dognácskai vasércbánya (512 fő) és három vasgyár (2392 fő) alkalmazta. Tény, hogy a történelmi Magyarországon mindössze 15 üzem foglalkoztatott kétezer főnél is több munkást.
- Temes és Torontál vármegye ipari aktív keresőit (19 760 fő, ill. 31 821 fő) zömmel a könnyű- és élelmiszeripar foglalkoztatta. Jellemző módon Temes megye legnagyobb ipari üzeme egy sörfőzde (73 segéd), míg Torontál két legnagyobb téglagyárában 814 főt, a legnagyobb malomban 303 főt foglalkoztattak.
- A törvényhatósági jogú városok ipara differenciált képet mutatott. Temesvár lakóinak 38,9%-a kapcsolódott (aktív keresőként vagy eltartottként) az iparhoz, s 62 db olyan iparvállalata volt (7155 segéddel), amely húsz főnél többet foglalkoztatott. A legjelentősebb a temesvári dohánygyár (1593 foglalkoztatott), de a cipőgyár (821 fő) és a vasúti járműjavító (639 fő) is a legnagyobbak közé tartozott. Versecz és Pancsova ipara már nem volt ilyen dinamikus, az előbbi legnagyobb ipari üzeme a keményítőgyár (63 fő), az utóbbié a selyemgyár (289 fő), s a 20 főnél nagyobb segéderőt alkalmazó üzemek száma is mindössze 11 db, ill. 6 db volt.
- A rendezett tanácsú városok alig rendelkeztek ipari üzemmel és foglalkoztatottal, tehát domináns maradt a házi- és kézműipar szerepe.

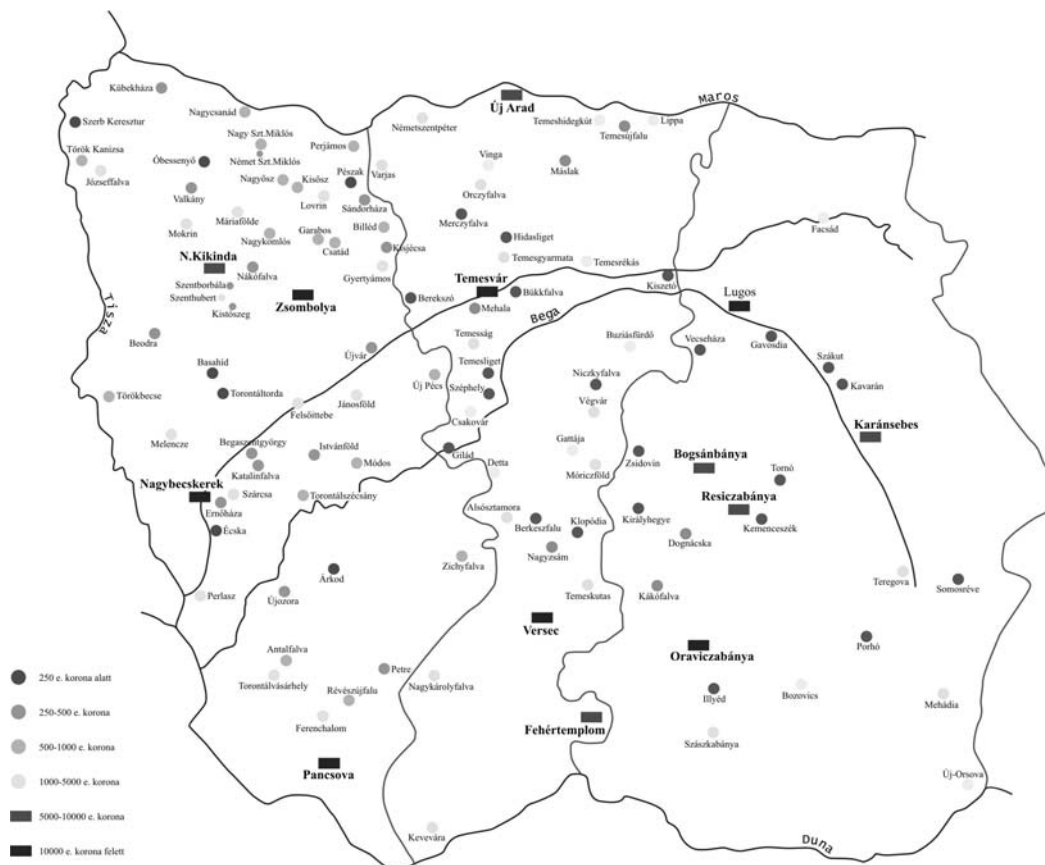
4.3. A *közlekedéshálózat* gyors kiépülése és sűrű hálózata, mind a közúti, mind a vasúti és hajózási útvonalak tekintetében kedvező helyzetbe hozta a Bánátot.

- A legfontosabb állami, törvényhatósági és községi utak kiépítettsége meghaladta az országos átlagot, különösen Krassó-Szörény és Temes vármegyében.
- A vasútsűrűség bánáti átlaga (7,2 km/100 km²) magasabb az országos átlagtól, de jelentős a területi differenciáltság. Temes és Torontál vármegyék átlagát (8,2, ill. 8,8 km/100 km²) csak Sopron, Szabolcs, Fejér, Békés és Bács-Bodrog vármegyék haladták meg, míg Krassó-Szörény (3,8 km/100 km²) értékei országosan is a legalacsonyabbak közé tartoztak. A vasúthálózat tekintetében elgondolkodtató, hogy a Tiszán

Szegedtől lefelé egyetlen vasúti híd sem épült, miként a Duna folyón sem, ezért kulcsfontosságú a szegedi vasúti híd birtoklása 1918–19-ben, hiszen a Bánát egyik vasúti közlekedési kapuja.

- A történelmi Magyarország gőzhajó járatainak hosszából (3502 km) a Bánát 413 km-rel részesedett, mely átlagosnak mondható.

4.4. A Bánát területén az agrárium egyre inkább üzletet jelentett, melynek hasznát a régió *bank- és pénzügyi központjaiban* helyzeték el, melynek eredménye, hogy a történelmi Magyarország legsűrűbb és legtökeerősebb bank- és takarékpénztári hálózata alakult ki (3. térkép).

3. térkép. A Bánát bank- és pénzügyi központjai (1909)

A magyarországi pénzintézetek 1909. évi főkimutatásait elemezve, egyrészt megállapíthattuk a pénzintézetek számát (Torontál vármegyében 94 db, Temes vármegyében 78 db, Krassó-Szörény vármegyében 40 db), másrészt tőkeerejüket. A Bánát 217 pénzintézete (a történelmi Magyarországon 4800 pénzintézet működött 1909-ben) 120 településen (Torontál vármegyében 58, Temes 38, Krassó-Szörény 24) összpontosult, az összes vagyonuk pedig elérte a 383,8 millió koronát (Torontál 115,5 millió, Temes 70,7 millió + Temesvár 120 millió, Krassó-Szörény 77,5 millió). A pénzügyi központok hierarchizálását tőkeerejük (vagyonuk) alapján készítettük el.

Temesvár pénzintézeteinek (17 db) vagyona országos viszonylatban a harmadik (Budapest és Arad után), mintegy 120 millió korona, a pénz- és hitelügyből élők számát tekintve

(460 fő) pedig csak Budapest (9689 fő) előzte meg. Gál Z. (1997) jelentőségtöbblet számítása alapján is az Alföld harmadik legerősebb pénzügyi centruma volt.

A *másodrendű pénzügyi központok* (Versecz, Pancsova, Lugos, Nagybecskerek, Oraviczábánya, Zsombolya) is jelentős pénzintézeti vagyont (10–25 millió korona között), 6–8 pénzintézetet és jelentős hinterlandot tudhattak magukénak. E hat központba koncentráldott a bánáti pénzintézetek vagyonának 28,5%-a (109,5 millió korona).

A *harmadrendű pénzügyi központok* általában 3–6 pénzintézettel, s 5–10 millió korona közötti vagyonnal rendelkeztek (Nagykikinda, Új-Arad, Fehértemplom, Karánsebes, Bog-sánbánya, Resiczabánya). E központokba koncentráldott a bánáti pénzintézetek vagyonának 11,2%-a (42,8 millió korona).

A *negyedrendű pénzügyi központok* (29 db) általában 2–3 pénzintézettel és 1–5 millió korona közötti vagyonnal rendelkeztek. A járásszékhelyeken túlmenően olyan települések is ide kerültek, mint pl. Garabos, Nagykomlós, Bogáros, Csatád, Kisősz, Temeshidegkút, Német-Csanád, Nagyősz stb., jelezve a bánáti németek e tekintetben kiemelkedő és sajátos szerepét.

Az *ötödrendű pénzügyi központok* (78 db) már csak 1–2 pénzintézettel és 1 millió korona alatti vagyonnal rendelkeztek (pl. Mokrin, Lovrin, Mehadia, Temesság, Temesgyarmata stb).

Összegzés

A Bánát társadalmi-gazdasági települési sajátosságai alapján megállapítható, hogy sajátos, önálló régiója a Kárpát-medencének, s jól elkülönült, mind az Alföldtől, mind a Délvidék és Erdély más régióitól, melyre a Trianonban megrajzolt új határok a térsziszofréniát és a gazdasági ellehetetlenülést hozták, napjainkig megoldatlan, halmozottan hátrányos helyzetű, határmenti perifériákat alkotva és szétvágvá a tradicionális társadalmi-gazdasági munkamegosztás szálait.

Felhasznált irodalom

- Beluszky P.** (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus. Pécs–Bp., p. 234.
- Gál Z.** (1997): A magyarországi városhálózat pénzintézeti funkciói a századfordulón. Pécs.
- Gulyás L.** (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. p. 233.
- Kókai S.** (2001): A Bánát településhierarchiai jellemzői és sajátosságai a XIX. század második felében. In: Természettudományi Közlemények 1. szám Nyíregyháza, pp. 109–124.
- Kókai S.** (2002): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és etnikai térszerkezeti sajátosságai a XX. század elején (1910). In: Természettudományi Közlemények 2. szám Nyíregyháza, pp. 168–180.
- Kókai S.** (2002): A bank- és pénzügyi élet fejlődése a Bánátban 1845–1914 között. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testületének X. Jubileumi Tudományos Ülése. Nyíregyháza, pp. 192–204.
- Kókai S.** (2003): Adalékok az urbanizációs folyamat bánáti sajátosságaihoz 1850–1910 között. In: Természettudományi Közlemények 3. szám Nyíregyháza, pp. 145–164.
- Kókai S.** (2006): A Bánát helye a történelmi Magyarország regionális tagoltságában. In: III. Magyar Földrajzi Konferencia, Budapest (CD).
- Kókai S.** (2006): A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In: A Délvidék történeti földrajza, Nyíregyháza. pp. 135–150.
- Kókai S.** (2006): A Bánát mezőgazdasági térszerkezete a XIX. század második felében (megjelenés alatt).
- Tóth J.** (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N.–Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE.

MARUZSA ZOLTÁN: A Vajdaság mint történeti régió

1. Bevezetés

A Vajdaság szó használata a magyar történeti irodalomban, de különösen a közéletben és a politikában meglehetősen gyakori, különösen a határon túli magyarsággal összefüggésben. Igaz, az utóbbi években a tudatos nemzeti gondolkozású körökben a Délvidék kifejezés is terjedőben van. A kérdésre, hogy pontosan mit is jelent a Vajdaság kifejezés, általában azt a választ kapjuk a közembertől, hogy az alatt a régi királyi Magyarországnak a Szerbiához vagy Jugoszláviához csatolt egykori déli területeit értjük (Gulyás L. 2007/a). Ez természetesen nagy vonalakban igaz is, de úgy vélem, érdemes megvizsgálni a fogalommal jelölt régió területi változásait az elmúlt évszázadokban. A területi változásokat minden esetben térképen jelöltem meg, melyet történelmi összefüggéseiben értelmeztem is.

2. A „Vajdaság” kifejezés a középkori Magyarországon

A Vajdaság kifejezéssel a történeti munkákban a középkorban Magyarország déli területeivel kapcsolatban nem találkozunk; a korszak magyar államjogi berendezkedése csak az erdélyi vajda intézményét említi. A déli végeket általában még csak nem is a manapság reneszánszát élő Délvidékként emlegetik, a korabeli elvezetése általában Alvidék (Papp R. 2005), ez azonban közigazgatásilag nem szerveződik meg, a vármegyék közül sem világos, hogy pontosan melyek tartoznak bele ezen gyűjtőfogalomba, de Bács, Keve, Krassó és Valkó feltételezhetően igen. Az egyházszervezet sem ismer ilyen területi egységet: a Vajdaság későbbi területén a kalocsai érsek és a csanádi püspök osztozott. A terület népessége alapvetően magyar, mely a 15. századtól egyre több a török elől menekülő népcsoportot fogad be.

Forrás: Magyarok krónikája

3. A „Vajdaság” a török hódoltság korában

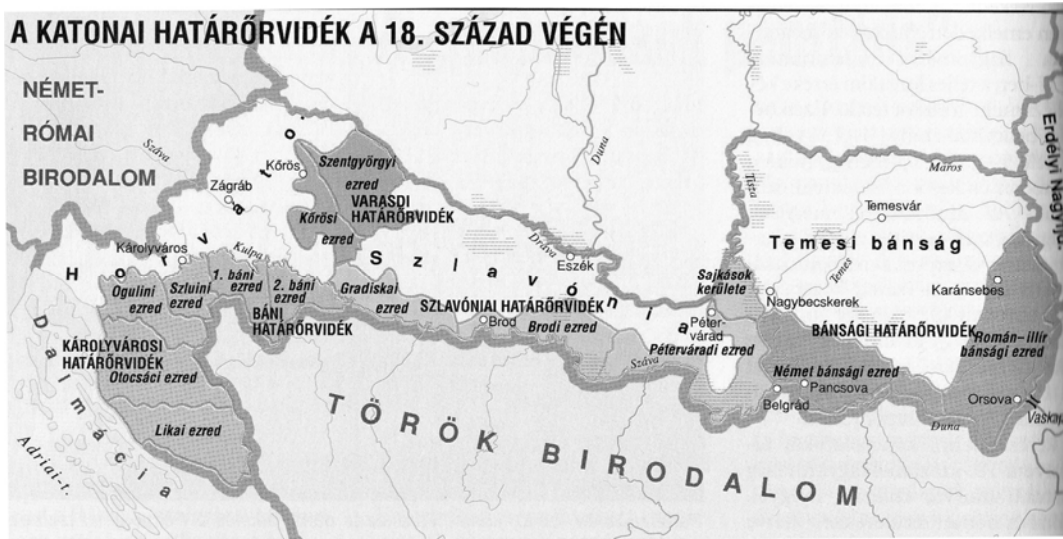
A kifejezéssel a török hódoltság korában sem találkozunk, 20. századi területe megosztott a török közigazgatási egységek között: a Bácska és a Szerémség a budai vilajethez, a Bánság a temesvári vilajethez tartozott (Gulyás L. 2007/a). A területen a magyar lakosság száma annyira lecsökkent, hogy az északabbi területekkel ellentétben itt még a vármegye-rendszer is felbomlott. A magyarok helyére délszláv lakosság költözött.

Forrás: Magyarok krónikája

4. A déli határvidék 1699-1848 között

A török kiűzését, a Rákóczi szabadságharcot és a telepítések lezárultát követően Dél-Magyarországon is lassan, fokozatosan, de helyreállt a középkori magyar vármegyerendszer. Kivételt képez a karlócai béke (1699) után két évtizeddel később visszafoglalt területen létrehozott Temesi bánság (1718–1778), továbbá a katonai fenyegetettség miatt a déli határ mentén létrehozott és másfél évszázadig fennálló határőrvidékek területe. Ebben az időszakban alakult ki a terület nemzetiségi sokszínűsége: a török időkben itt letelepedett délszlávokhoz újabb menekültek érkeznek (1690), tömegesen költöztek vissza északabbról a magyarok, a bécsi udvar és egyes birtokosok pedig jelentős számú németet telepítenek le birtokaikon. A magyarok és németek elsősorban a vármegyékben, a délszlávok jelentős része a határőrvidékek területén kiváltságos körülmények között élt.

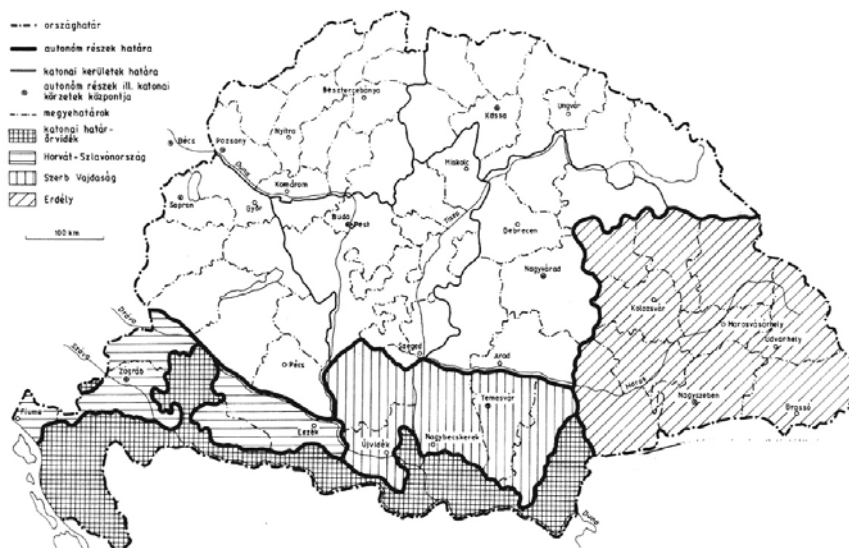
Forrás: Magyarok krónikája

5. A Szerb Vajdaság, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1848/1849–1860 között

Amikor 1848. március 15-ét követően Magyarországon győzött a polgári forradalom és diadalmaskodni látszott az állampolgári jogegyenlőség eszméje, továbbá felmerült a határőrvidékek felszámolása, a szerbek március 27-i újvidéki gyűlése saját nemzeti létük elismerését, valamint belső ügyeik anyanyelvükön való intézését kérelmezték. Április 14-én Karlócán tartott újabb tanácskozásukon már az önálló Vajdaság megalakítását követelték, amely a határőrvidékek területén kívül a Bácskát, a Temesközt, a Szerémséget és Baranya vármegye délkeleti részét foglalta volna magába (Ress I. 2004). Ezen közigazgatási egység létrejöttét a magyar kormány nem fogadta el, ami váltakozó sikerű harcok kirobbanásához vezetett.

A magyar szabadságharc vereségét követően Bécs Magyarországot több nagyobb területi egységre osztotta fel, 1849. november 18-án többek között I. Ferenc József császár nyílt parancssal Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegye újlaki és rumai járásából létrehozta a Szerb Vajdaságot, Temes és Krassó-Szörény vármegyéből pedig a Temesi Bánságot (Gulyás L. 2005). A terület a szerbek által 1848-ban követelt Vajdasággal ellentétben nem terjedt ki a határőrvidékekre, illetve nem volt határos Szerbiával. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság központja Temesvár volt, és öt kerületből állt: a nagybecskerekiből, az újvidékből, a zomboriból, a lugosiból és a temesváriból. A terület 1 426 002 lakosából ekkor 26,9% szerb, 27,9% román, 24,5% német, 15,6% magyar. Bár a közigazgatási egység nevében viselte a szerb megjelölést, annak irányításában a németeknek nagyobb szerepük volt. A hivatalos nyelv a német és az „illír” lett, a gyakorlatban azonban a német (Hegedűs A. 2000).

A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1860. december 27-ig állt fenn, ekkor I. Ferenc József császár a magyar elitnek tett gesztusként rendeletet hozott a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság Magyarországhoz való visszacsatolásáról.

A Magyar Szent Korona országainak közigazgatási beosztása 1849-1860

Forrás: Köztes-Európa 1763–1993.

6. Dél-Magyarország 1860–1918 között

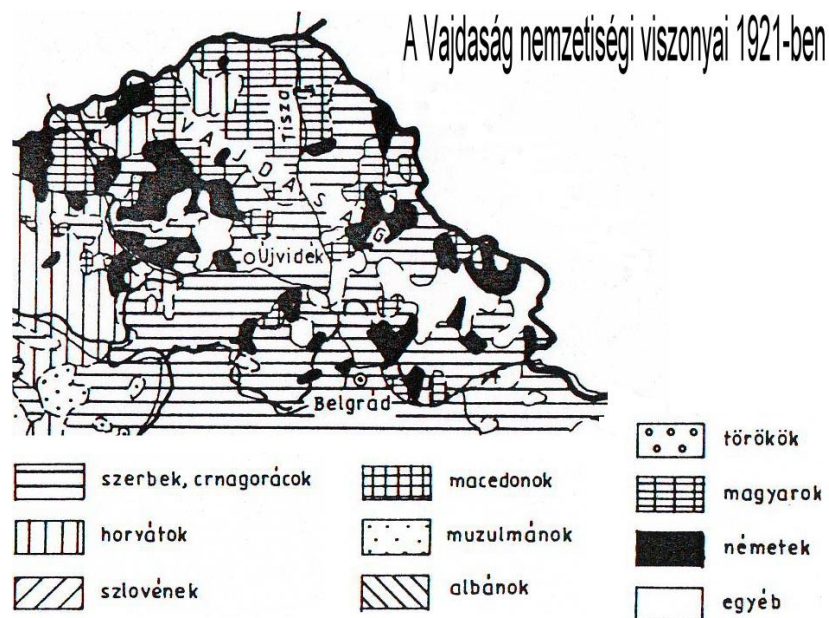
A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság felszámolását követően annak területén ismét működni kezdtek a magyar vármegyék, melyekbe a megszüntetett határőrvidékek területét is beolvastották. A Vajdaság megszűnt létezni, mai területének döntő többségét Bács-Bodrog, Szerém és Torontál megyék fedték le. A 19. század második felében a magyar lakosság száma jelentősen megnőtt ezen megyékben.

Forrás: Magyarok krónikája

7. A Vajdaság 1918/1920–1931 között

Az első világháborúban elszenvedett magyar vereséget követően az antant felügyelete mellett Szerbia hadserege szállta meg Magyarországot déli megyéit a belgrádi egyezményben (1918) rögzített határig. Bár egyes területekről később vissza kellett vonulniuk (Baja, Pécs), a korábbi Dél-Magyarország jelentős része a trianoni békeszerződéssel (1920) az új délszláv állam része lett (Gulyás L. 1992). A Magyarországtól elcsatolt területeket – természetesen Horvátország nem tartozott ide – nevezték a szerbek Vajdaságnak, mely eleinte önálló tartományként működött a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságon belül (Hegedűs A. 2000, Gulyás L. 2006). A terület nemzetiségi sokszínűségét az 1921-es népszámlálási adatok alapján készült térkép is jól illusztrálja.

Forrás: Köztes-Európa 1763–1993.

8. A Dunai bánság 1931–1941 között

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1929-ben kirobbanó belső válságát követően átszervezett állam (Jugoszlávia) belső közigazgatási szerkezete is megváltozott (Gulyás L. 2003). A sikeresebb integráció és a szerb nemzetiségi fölény megteremtése érdekében a korábban Magyarországhoz tartozó Vajdaságot felszámolták (1931) és területét az ekkor létrehozott Dunai bánságba olvasztották, mely mélyen benyúlt a Belgrádtól délre fekvő szerb magterületbe (igaz, Belgrád önálló közigazgatási egység volt). A horvát nacionalistáknak ez a megoldás sem tetszett, ezért 1939-ben Horvátország nagyfokú autonómiát kapott Jugoszlávián belül, a Vajdaság egységét azonban nem állították helyre (Romsics I. 1998).

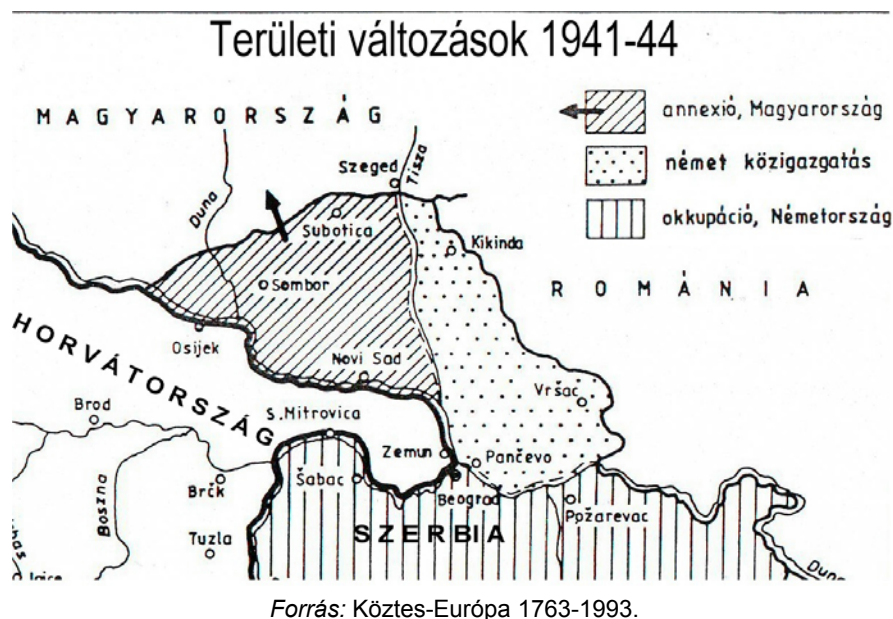

Forrás: Köztes-Európa 1763–1993.

9. A Délvidék visszatérése 1941–1944 között

A két világháború közötti Magyarország revíziós törekvései 1941-ben sikerrel jártak: a német offenzíva után a németekkel kötött egyezség értelmében a Magyarország visszakapta a relatív többségében magyarok lakta Bácskát és a Baranya-háromszöget, valamint a Muravidéket. Ezt a magyar propaganda a Délvidék visszatéréseként aposztrofálta, holott a német relatív többségű, de jelentős magyar kisebbséget is felmutató Bánság a második világháború végéig teljes egészében német katonai közigazgatás alá került (igaz, jogi érte-

lemben Szerbiához tartozott). A német tervezés a Bánságban egy kisebb déli német állam létrehozásának terveivel is foglalkozott. A háború ideje alatt a térségben komoly méreteket öltött a spontán vagy kikényszerített népességmozgás mértéke (Romsics I. 2001).

10. A Vajdaság ismét Jugoszláviában

Mivel Jugoszlávia velünk ellentétben a győztesek oldalán fejezte be a második világháborút, a két ország között ismét helyreálltak az 1937-es határok (Gulyás L. 2007/b). A tartomány nemzetiségi összetétele is drasztikusan megváltozott: a németeket a háborút követően lemészárolták vagy kitelepítették, a magyarok száma a véres megtorlások és a menekültek magas száma következtében szintén jelentősen csökkent.

A jugoszláv politikai vezetés már a háború alatt eldöntötte, hogy az országot a két világháború között szerzett rossz tapasztalatok miatt föderatív alapon szervezik újra (Gulyás 2005). Ez ugyanakkor a tagállamok közötti területi racionalizálást is szükségessé tette, mert Horvátország történelmi határai szinte Belgrád belvárosáig nyúltak. Ezért került sor a Horvátország és Szerbia közötti területcserére, melynek során a Baranya-háromszöget Horvátországhoz csatolták, a Szerémséget viszont Szerbia kapta meg, illetve egészen pontosan a szerbiai Vajdasági Autonóm Tartomány. Mindezek eredményeként a Vajdaság területén a szerbek abszolút többségbe kerültek.

A szövetségi tagállamok közötti határok véglegesnek szánt formájukat 1961-ben nyerték el, amikor Zimony környékét Belgrád közigazgatási területéhez csatolták, némiképpen csökkentve ezzel a Vajdaság területét. Az 1974-es alkotmányreform tovább növelte az autonóm tartomány különállását, melyet azonban a nagyszerb politikát felelevenítő Milosevics hatalomra kerülését követően 1989-ben felszámolt, területi beosztását azonban alapvetően nem változtatta meg, miként a 2000-ben hatalomra kerülő új szerb kormány sem, mely első döntései között állította helyre 1961-es határai között Vajdaság tartomány autonóm státusát (Juhász J. 2005).

Területi változások 1945-1989

A VAJDASÁG határai 1945 után

Forrás: Köztes-Európa 1763-1993.

11. A Vajdaság jövője

Az utóbbi években a Vajdaság nemzetiségi összetétele az erőteljes homogenizálódás irányába halad: a szerb háborús menekültek tömeges letelepedése és a magyarok körében tapasztalható asszimiláció és elvándorlás évről évre csökkenti a kisebbségek arányát, felszámolva ezzel a tartomány különállásának – eddig is megkérdőjelezhető – nemzetiségi bázisát. Amennyiben ez a tendencia folytatódik, a Vajdaság ismét eltűnhet a térség térképéről, hiszen az utóbbi években megerősödött és a Magyarországon ismét terjedő Délvidék kifejezés miatt is gyanakvó nagyszerb irányzatok a különállás ismételt megszüntetését szorgalmazzák. Ezzel szemben a viszonylag homogén északkeleti magyar tömbben megfogalmazódott a Vajdaságon belüli önálló magyar területi autonómia igénye. Természetesen az is elképzelhető, hogy az autonóm tartomány Szerbia európai integrációját követően NUTS2 szintű hivatalos régióvá alakul át. Addig azonban még sok víz kerestül folyik rajta a Dunán és a Tiszán.

Felhasznált irodalom

- Glatz Ferenc** (szerk.) (1996): A magyarok krónikája. Officina Nova Kiadó, Budapest.
- Gulyás László** (1992): A magyar-délszláv határ története. Trianoni határaink története IV. KAPU 1992/11. szám 70–75. old.
- Gulyás László** (2003): A Vajdaság helyzetének hosszú távú változásai a jugoszláv államosodási folyamatokban 1918-tól napjainkig. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs, 82–93. old.
- Gulyás László** (2005): Két régió – Felvidék és Délvidék – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Szegedi Tudományegyetem Szegedi Élelmiszeripari Főiskolai Kar. Habilitációs és PhD-előadások. Szeged, 13–26. old.
- Gulyás László** (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. A Délvidék történeti földrajza konferencia. Konferenciakötet. Nyíregyháza, 55–68. old.
- Gulyás László** (2007/a): Vajdaság: Történeti áttekintés. Id. mű: Nagy Imre (szerk.): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 76–149. old.
- Gulyás László** (2007/b): II. világháború alatti amerikai elképzelések a jugoszláv–magyar határ megváltoztatására. Bácsország. 2007/1. szám. 2–6. old.
- Hegedűs Antal** (2000): A Vajdaság története 1944-ig. In: Magyarok a világban. Kárpát-medence. Ceba Kiadó, Budapest.
- Juhász József** (2005): Jugoszlávia 1945–2000. In: 20. századi egyetemes történet, szerk: Németh István, Osiris, Budapest.
- Pándi Lajos** (szerk.) (1997): Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest.
- Papp Richárd** (2005): Önszerveződés és kapcsolatok a zentai kiserégió településeinek életében. In: Kisebbségkutatás 2005/4. szám.
- Ress Imre** (2004): Kapcsolatok és Keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác** (1998): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác** (2001): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY: A török hódoltság mint földrajzi régió

A magyar történelem 1526-ban kezdődött másfél évszázada nemcsak társadalmi, demográfiai, gazdasági téren vetette vissza népünk fejlődését, hanem jelentősen módosította a Kárpát-medence földrajzi képét is. A politikai elkülönülés miatt az ország három részre szakadása eltérő fejlődési folyamatokat indított el a hódoltsági területeken, Erdélyben és a királyi Magyarországon, ezzel pedig jelentősen módosította a Kárpát-medence – mint egységes földrajzi táj – térszerkezetét. A térbeli, politikai feldarabolódás egyik megjelenési formája a török fennhatóság alá tartozó területek kialakulása volt, amelyek mélyen nyúltak be a medencébe, és amelyek ugyan egyetlen idegen birodalom fennhatósága alá tartoztak, ám földrajzi szempontból mégsem alkothattak egységes régiót. Esetükben sokkal inkább eltérő jellegű tájak halmazáról beszélhetünk, amelyeket – a magyar történelemben, ha nem is ismeretlen, de ritka jelenségként – katonai tényezők tartottak össze, és így földrajzi képük megrajzolása is csak a katonaföldrajzi szemlélet érvényesítésével lehetséges.

A magyarországi török hódoltság határai – nagy általánosságban – a Kárpát-medence belső hegyvidékeinek belső lábainál akadtak el, és ugyan a török hadsereg több alkalommal is tett kísérletet e határok jelentős előretolására, valamint Bécs elfoglalására, ám erre az oszmán fegyveres erők akciórádiuszának korlátai miatt képtelen volt (Perjés G. 1975). Ez geográfiai szempontból azt jelentette, hogy a török Magyarországon nem egységes térszerkezetű, egymással megbonthatatlan szerves kapcsolatban álló elemek alkotta medencét vett birtokba, hanem részeit, annak megfelelően, ahogyan azt stratégiai elgondolásai megkövetelték, katonai lehetőségei diktálták. A gyakorlatban ez oly módon valósult meg, hogy a Kárpát-medence nagytájai közül majd teljes egészében csak az Alföldet birtokolta, míg más nagytájaknak legtöbbször csak kis tájcsoportjait, kistájait tudhatta magáénak. Ezt a hatalmas kiterjedésű, ám geográfiailag egymástól igen eltérő jellegű elemekből összetevődő térséget kellett katonailag hasznosítani és megtartania. Nehéz, szinte megoldhatatlan feladat, amely csak addig jelenthet földrajzi összetartást, ameddig a kényszerítő katonai szükségyszerűség hat, mert tájalkotó, régiót létrehozó erőként a hadügy mindig átmeneti, ideiglenes faktor. A magyar hadtörténelem más e jelenség körébe tartozó térszerveződéseiről bizonyítja ezt, ismerünk – igaz, elszórta – példákat erre is. A hadügy alkotta régiók egyik kezdeti megjelenési formája volt a kora Árpád-kori gyepük rendszere, amelyet fejlettebb fokon a középkorban a Szávától délre létrehozott bánágok sora követett (a 15. század végén a *Jajcai*, *Szreberniki*, *Macsói*, *Nándorfehérvári* bánágok). Sokkal fejlettebb szintjét pedig a 18. századi katonai határőrvidek jelentette. Mindhárom esetben annyira eltérő jellegű tájakat tartott egyben a hadügy, hogy azok – belső tényezők miatt – képtelenek voltak szerves geográfiai egységgé alakulni. A bennük a katonai védelem céljából összefogott kistajak földrajzi kapcsolódásai kifelé irányultak, ami gyorsan szétesésükhöz, más nagytájakba történő szervesülésükhöz vezetett.

A török hódoltsági területek – mint katonaföldrajzi régió – legfőbb vonását a geográfiai változás jellemzi, amennyiben főleg az alföldi térség képe módosult a 15. század végéhez képest. Történeti és népszerűítő szakirodalmunk rendre visszatérő megállapítása, hogy a török megszállás alá került térség teljesen elnéptelenedett, a szó szoros értelmében pusztá, kihalt tájjá változott. A hazai történetírásban a huszadik század eleje óta húzódik az a – R. Várkonyi Ágnes (2000) által csendesnek nevezett – vita, amelyet *Szekfű Gyula* indított el a kor nagy összefoglaló műve lapjain (Hóman B.–Szekfű Gy. 1935). Ennek sajátos hangvételű fejezetében – *A magyar táj színváltozása* címmel – nemcsak az elpusztult táj kialakulását tulajdonította a török megszállásnak, hanem a magyar pusztá mint földrajzi jelenség

létrejöttét is. Ennek rovására írta az éghajlat és a talajviszonyok „alakulását” is. A kortárs, természettudományokban jártas szakemberek elsősorban a földrajzi és a mezőgazdasági, erdészeti szakirodalomban már korábban figyelmeztettek arra, hogy az ilyen történeti megállapítások sem biológiai, sem geográfiai szempontból nem állják meg helyüket (Rapaics R. 1916; Ballenegger R. 1917; Vági I. 1934; Cholnoky J. é. n.; Teleki P. 1936). Ennek hatására fokozatosan kialakult egy árnyaltabb kép is a Nagyalföld földrajzi viszonyrendszerének változásáról, ami viszont nem jelentette a vita lezárását. Ezzel szemben Szekfű álláspontja esetenként ma is tartja magát, jóllehet mellette egyre nagyobb teret hódított az a nézet, hogy az Alföld mai természeti képe a 19. század folyamán alakult ki (R. Várkonyi Á. 2000). Vagyis még mindig két eléggé szélsőséges, egymással ellentétes nézet állunk szemben, a vita egyértelmű lezárásához túl keveset tudunk a török hódoltság korabeli tájról. Egyértelmű eredményre előadásunkban sem juthatunk.

Abban feltétlenül igazat kell adnunk a Szekfű bíráló természettudományi szakembereknek, hogy a hódoltság – elsősorban az állandósult háborús állapotok miatt – jelentősen átrendezte a Nagyalföld térszerkezetét, sőt egyes vidékeket kihalttá is tett, ám futóhomokot és éghajlatváltozást nem eredményezhetett. Ahogyan a kor meghatározó geográfusa írta: ekkora hatalma még a török szultánnak sem volt (Cholnoky J. é. n.). Minden jól megfogalmazott geográfusi és egyéb természettudományos érvelésen túl, úgy véljük, Szekfű túldimenzionáló állításai mögött egyfajta szakmai félreértés húzódik: jeles történetünk zömében idegen utazók magyarországi útleírásai alapján dolgozott; az ezekben közölt, a pusztára vonatkozó és a háborús pusztítások nyomait viselő tájképet vetítette ki az egész Nagyalföldre. A pusztát mintegy azonosította a pusztulás képével. Ám Szekfűnek igazat kell adnunk abban, hogy a térség elnéptelenedése, elvadulása, szinte nyers állapotba történő visszafejlődése a török hódoltság következménye volt.

A török hódítást megelőző állapotait tekintve a Nagyalföld – ha nem is volt sűrűn és egyenletesen lakott vidék, de – bizonyos kárpát-medencei perifériaként, a sajátos földrajzi elkülönülés kezdeti jeleit már ekkor mutatva, szervesen illeszkedett a Kárpát-medence térszerkezetébe (Beluszky P. 2001; Frisnyák S. 2004). A török hódítás éppen ezt a kapcsolatrendszert torzította el azzal, hogy felgyorsította a belső periféria leszakadását és közben át is alakította azt. Az alföldi területeken – a korábbi népesedési, társadalmi folyamatok miatt – a 15. század végén még fellelhető nomád életformák a török hódoltság hatására felerősödtek, és a fejlettebb állapotot jelentő, letelepült, növénytermesztő életformával ellentétes irányba hatottak. Ezt részben a védelem szükségletei, részben pedig a természeti földrajzi viszonyok indokolták. (Mendöl T. 1947; Beluszky P. 2001). Ezek között elsősorban a Kárpát-medence késő középkori és török hódoltságbeli vízrajzi állapotaira kell felhívunk a figyelmet.

A Kárpát-medence vízhálózata egészen más képet mutatott, mint napjainkban, amennyiben a magyar társadalom már történelme korai századaiban is folytatott bizonyos fokú árvízvédelmi és folyószabályozási munkákat (Ihrig D. 1973), de ezek alapvetően nem változtattak az eredeti állapotokon. Hazánkat, főleg az alföldi térségekben, a vizek uralták, amennyiben az ország 15%-át tették ki az állandóan, vagy csak időszakosan vízzel borított területek (Frisnyák S. 2004). Jelentős folyóink, de leginkább a Tisza mentén hatalmas árterek húzódtak (Ortvay T. 1882; Glaser L. 1939), legnagyobb tavunk, a Balaton vízszintje is jóval a mai fölött volt (Bendefy L.–Nagy I. 1969), és e hatalmas vizes térségek – az egyéb domborzati elemeken és természeti tényezőkön túl – életkamrákra tagolták a tájat (Frisnyák S. 1992). A hódoltság hatására folyamatosan nőttek a vízzel fedett területek; egyrészt a lakosság kipusztulása, elvándorlása miatt megszűntek az addigi vízszabályozási munkálatok, másrészt a lakosság védelemül növelhette e területeket, mint ahogyan ezt tették a várak védelmi erejének fokozására is (Ihrig D. 1973; Eperjessy K. é. n.). A lakosság hadak

elleni védekezésének egyik legegyszerűbb módja volt, hogy a helyismerettel nem rendelkező csapatok számára járhatatlan, lápos, mocsaras területekre húzódtak. Mindez egyértelműen az alföldi vidék településhálózatának átszerveződéséhez és ezzel egyes területek elnéptelenedéséhez vezetett. Ezt a folyamatot erősítette a vízzel fedett részek mesterséges növelése is, mert a török elleni védekezés céljából az egyes megerősített helyek körül művi elárasztásokat hoztak létre. Ilyen volt például Szigetvár környékén. Más vidékeken az egykori vízfolyások vagy a partjukra települt várak szinte belevesztek az ingoványba (Sió, Sárvíz, Kapos). Ez jelentős tájformáló erővé vált, mert az így létrehozott lápvídekeket néhol csak a 19. század folyamán lehetett felszámolni. A magyar vízszabályozás történetébe ennek példaként vonult be az Ecsedi-láp. A Balaton, a Tisza-völgy és más területek el-mocsarasodása azonban nemcsak a települési rend változását hozta magával, hanem módosította a lakosság megélhetési módját is. Főleg az alföldi területeken szinte teljesen eltűnhetett a földművelés, amelynek helyét – a sok víz determinálta természeti viszonyrendszernek megfelelően – részben a halászat és pákászat vette át (Ihrig D. 1973), másrészt pedig a kezdetlegesebb állapotokat jelentő rideg pásztorkodó állattartás. Ennek térhódítását azonban hiba lenne pusztán a török hódoltság rovására írni. Az alföldi területeken, jóllehet ezeken voltak jelentősebb erdősült foltok is, a korábbi századokból szólnak adatok arról, hogy az egyes részek fátlan vidék képét mutatták és dívott a rideg állattartás is. Amikor a 15. század elején a francia utazó, *Bertandon de la Broquière*, Palesztinából hazatérve átutazott hazánkban, éppen ilyen vidékekről számolt be. Külön hangsúlyozta, hogy Szeged környékén egyetlen fát sem látott, sok mocsaras-nádas területtel találkozott, majd a Tiszától kissé távolabb szabadon tartott, egymást érő méneseket írt le (Haraszi S.–Pethő T. 1963). Vagyis az alföldi térségek vízmentes, magasabban fekvő térszínein a korábbi századokban is fennmarad ez az ősből állattartó mód, amelyre a török hódítás következtében tömegesen térhetett át a lakosság.

A védelem szükséglete diktálta ezt, amivel az Alföldön sajátos, sokrétű földrajzi folyamat indult meg. A lábon tartott jószágot könnyen be lehetett terelni az idegen katonák által nem ismert, ezért számukra veszélyes nádas-ingoványos térségekre. Az ilyen állattartáshoz nyilván nagy összefüggő legelőkre volt szükség, ami a korábbi földművelés felhagyása felé hatott. Miután a földek műveléséhez kedvezőbb apró falvak igen kiszolgáltatottak voltak még a portyázó, különösebb katonai értéket nem jelentő csapatoknak is, a lakosság, szintén védelemül, fokozatosan a mind nagyobb lélekszámú, a könnyebben védhető, nagy területen fekvő úgynevezett óriásfalvakba és ólaskertes mezővárosokba települt. Ezzel létrejött – már a 16. század folyamán – az Alföld mai településhálózatának alapja is (Mendöl T. 1947; Beluszky P. 2001, Eperjessy K. é. n.). Ugyanakkor megindult az alföldi pusztának kialakulása. *Cholnoky Jenő* szerint a pásztorkodó állattenyésztés teljes körű térhódításának volt köszönhető a futóhomok elszabadulása, mert különösen a juh legeltetése a homokbuckát megfosztja természetes védelmétől, a növénytakarótól s a szél akadálytalanul végezheti romboló munkáját. Részben a védelem követelményére vezethető vissza az alföldi területek teljes fátlanodása is. Ma már egyértelműen bizonyított, hogy a ridegpásztorkodás csak akkor jár erdőtlenedéssel, ha a fákat tudatosan irtják. A hódoltság korában pedig éppen ez történik. A Kárpát-medencében gombamód szaporodó palánkok és palánkvárak építése nagyban hozzájárult ehhez a folyamathoz. Ugyanakkor a folyamatos hamuzsírkészítés és faszénttermelés is jelentős fafelhasználással járt (Somogyi S. 1994). Így tulajdonképpen túlnyomórészt a védelem szükségleteiből kiinduló tájváltozás történt, amely még ma is rányomja bélyegét a Nagyalföld arculatára.

A török hódoltság Magyarországon azonban nemcsak az Alföldet érintette, hiszen jelentős területei estek a Dunántúlra. Miután leginkább a Nagyalföld geográfiai képét módosította, így történészeink és geográfusaink figyelmét alapvetően elkerülték az ottani föld-

rajzi folyamatok. Ezekről kevesebbet tudunk. Annyit elmondhatunk, hogy a hódoltság másfél évszázada itt is jelentős népességsökkenéssel járt (Kalmár G. 1929), jóllehet a pusztulás mértéke nem lehetett olyan nagy, mint az Alföldön (Mendöl T. 1947). A változó hegy- és dombvidékek nyilván más földrajzi védelmet nyújtottak a lakosságnak. Ha a dunántúli területek török hódoltságbeli képét kell megrajzolnunk, akkor a jelentős összefüggő erdőket, a Balaton környéki és az egyéb vízfolyások mentén kialakult, már említett mocsárvidékeket kell kiemelni. E táj képéhez azonban hozzátartoztak, mintegy hangsúlyos elemként jelentek meg a végvárak és erődített helyek. Ilyeneket a Nagyalföld peremvidékein is találhatunk (Eger, Váradi, Arad, Temesvár), de ezek katonaföldrajzi jelentősége eltörpült a Dunántúl várai mellett, mert a török–Habsburg fegyveres összeütközések fő vonala itt húzódott. Ennek geográfiai objektuma a Dunántúli-középhegység, amely az Északi-középhegységgel a Kárpát-medence belső húrját adja, egyben mindenkor védelmének földrajzi tengelyét. Ennek fontosságára, a magyar hadtörténelemben betöltött szerepére *Prinz Gyula* hívta fel a szellemi élet figyelmét.

A belső középhegységek alkotta katonaföldrajzi húr jelentősége a Kárpát-medence két nagy kapujának létéből és geográfiai helyzetéből ered (Nagy M. M. 2004; Nagy M. M. 2006). A Kárpát-medence bármennyire is zárt hegyvidéki keretben terül el, ám nyugaton és délen nyitott, amennyiben: a Kis-Kárpátok és a Lajta-hegység között széles alföldi kapu nyílik a Bécsi-medencébe, míg délen a Duna áttörése a kereten – a Vaskapunál és a Kazán-szorosnál – jelent kijárót. E két nagy kaput fő folyónk, a Duna köti össze, amelyre felfűzve négy jelentős, a magyar hadtörténetben fontos szerepet játszott település található; Bécs, Pozsony, Buda, Belgrád. A Duna azonban – katonaföldrajzi szempontból – két szakaszt alkot a Kárpát-medencében; ezek elválasztója az Esztergom és Budapest közötti, a belső középhegységi húron áthaladó hatalmas könyök. Ráadásul a helyzet érdekessége, hogy elsősorban közlekedésföldrajzi és hadseregellátási okok miatt a török hadjáratok zöme a Duna mentén haladt (Perjés G. 1963). A Bécs elleni hadjáratok közül csak egy, az 1532. évi tartott más irányba, ez azonban Kőszeg falai alatt akadt el. Úgy véljük, hogy katonaföldrajzi szempontból – egyebek mellett – e vállalkozás bizonyítja Perjés akciórádiusz-elméletét, valamint az erre épített szülejmáni ajánlat koncepcióját: a török sereg nyilván azért, hogy jelentősen lerövidítse a Bécsbe és az örökös tartományokba történő felvonulást, nem a szinte derékszöget alkotó Duna-folyást követte, hanem e képzeletbeli háromszög rövidebb oldalán, átfogója mentén menetelt. A többi esetben a déli kaputól a nyugati-kapuban fekvő birodalmi főváros, Bécs felé vonuló török seregnek, a Duna folyását követve, át kellett haladnia a belső katonaföldrajzi gerincen, amit az átjárókon tehetett meg. Ez volt az oka annak, hogy a Székesfehérvár, Esztergom, Komárom, Győr, Pápa, Veszprém alkotta térség rendkívül felértékelődött, mert egyfelől a kárpát-medencei török hódoltság központját, Budát, másfelől pedig a birodalom fővárosát, Bécsset védte. A Habsburg–török fegyveres küzdelem hadműveleti szinten e térségben dőlt el.

A fentiekkel azt szerettük volna bizonyítani, hogy a kárpát-medencei török hódoltság nem lehetett egységes földrajzi régió, mert a benne katonai erővel összefogott közép és kistájak arculatát eltérő geográfiai tényezők határozták meg. Azonban a védelem szükséglete – mint antropogeográfiai faktor – a hatalmas terület egymástól markánsan különböző alkotó elemeit mégis egy rendszerbe foglalja: csak az ebből eredő szemlélettel közelíthetünk a török hódoltság földrajzi problémájához.

The Turkish occupation of Hungary as a geographical region**Abstract**

The 150-year long Turkish occupation did not only hinder the development of Hungarian society regarding its social structure and its economy, it reshaped the spatial dimension of the Carpathian basin significantly as well. The emergence of the Great Plain as we know it today, the Puszta as a geographical factor came about thanks to the Turkish rule. The Turks occupied not only the Great Plain but significant territories of Transdanubia as well. So the Turkish Empire comprised of territories which were quite different and which did not form a homogeneous geographical region. The keeping of these territories together was a military issue, because one can notice the rare geographical phenomena that in this era military affairs meant the geographical region shaping power for a transitional period. Therefore the drawing of the geographical picture of the territories under Turkish rule can only happen by making use of the military geographical approach.

Felhasznált irodalom

- Ballenegger Róbert** (1917): Az Alföld erdeinek hajdani elterjedéséről, Erdészeti Lapok (LVI. évf.), 13–14. szám, 319–326. oldal.
- Beluszky Pál** (2001): A Nagyalföld történeti földrajza, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Bendefy László–Nagy Imre** (1969): A Balaton évszázados partvonalváltozásai, Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Cholnoky Jenő** (é. n.): Hazánk és népünk, A magyarság hajdan és most, Somló Béla Könyvkiadó, Budapest.
- Eperjessy Kálmán** (é. n.): A települési rend bomlása, In: Magyar művelődéstörténet 3. kötet, szerk.: Domanovszky Sándor et al. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 129–158. oldal.
- Frisnyák Sándor** (1992): Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és -átalakítás értékeléséhez). In: Mérlegen a Tisza-szabályozás, szerk.: Fejér László–Kaján Imre, Magyar Hidrológiai Társaság Történeti Bizottsága, Budapest, 3–18. oldal.
- Frisnyák Sándor** (2004): A Kárpát-medence feudális kori térszerkezete, In: Frisnyák Sándor: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok, Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 71–77. oldal.
- Glaser Lajos** (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések, Földrajzi Közlemények, 1939. (LXVII. évf.), 4. szám, 297–307. oldal.
- Haraszi Sándor–Pethő Tibor** (1963): Útikalandok a régi Magyarországon, Tánács Könyvkiadó, Budapest.
- Hóman Bálint–Szekfü Gyula** (1935): Magyar történet 3. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Ihrig Dénes** (szerk.) (1973): A magyar vízszabályozás története, Országos Vízügyi Hivatal, Budapest.
- Kalmár Gusztáv** (1929): A török uralom hatása a Dunántúl népességére, Föld és Ember, 1929. (IX. évf.), 2. szám, 49–64. oldal.
- Mendöl Tibor** (1947): Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében, In: Bulla Béla–Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza, Egyetemi Nyomda, Budapest, 74–102. oldal.
- Nagy Miklós Mihály** (2004): A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. In: Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (1895–1920), szerk.: Frisnyák Sándor–Csihák György Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 3–15. oldal.
- Nagy Miklós Mihály** (2006): A Délvidék mint geopolitikai puffer. In: A Dél-vidék történeti földrajza, szerk.: Kókai Sándor Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 161–177. oldal.

- Ortvay Tivadar** (1882): Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig I-II., A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.
- Perjés Géza** (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Perjés Géza** (1975): Az országút szélére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben, Magvető Kiadó, Budapest.
- Prinz Gyula** (é. n.): Az államföldrajzi kép, In: Cholnoky Jenő et al.: Magyar föld, magyar faj 3. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Rapaics Raymund** (1916): Az alföldi erdők multjából, Uránia, 1916. (XVII. évf.), 12. szám, 362–363. oldal.
- R. Várkonyi Ágnes** (2000): Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon, In: Táj és történelem, Tanulmányok a történeti ökológia világából, szerk.: R. Várkonyi Ágnes Osiris, 156–183. oldal.
- Somogyi Sándor** (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai (16–19. század), Stúdium Kiadó, Nyíregyháza.
- Teleki Pál** (1936): A gazdasági élet földrajzi alapjai, Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest.
- Vági István** (1934, 1935): Van-e hazánkban ezeréves pusztá, vagy azt a török hódoltság okozta. Megváltozott-e a Nagy-Alföld éghajlata a török hódoltság miatt aszályosabb irányban, továbbá a talajok is alig javíthatóan megromlottak-e a valóságban I–IV., Erdészeti Lapok 1934. (LXXIII. évf.), 8–9. szám, 670–682. oldal, 10. szám, 787–801. oldal, 12. szám, 1040–1052. oldal, 1935. (LXXIV. évf.), 2. szám, 142–153. oldal.

NAGY MARIANN: Nemzetiségi régiók, agrárregiók a 19/20. század fordulóján

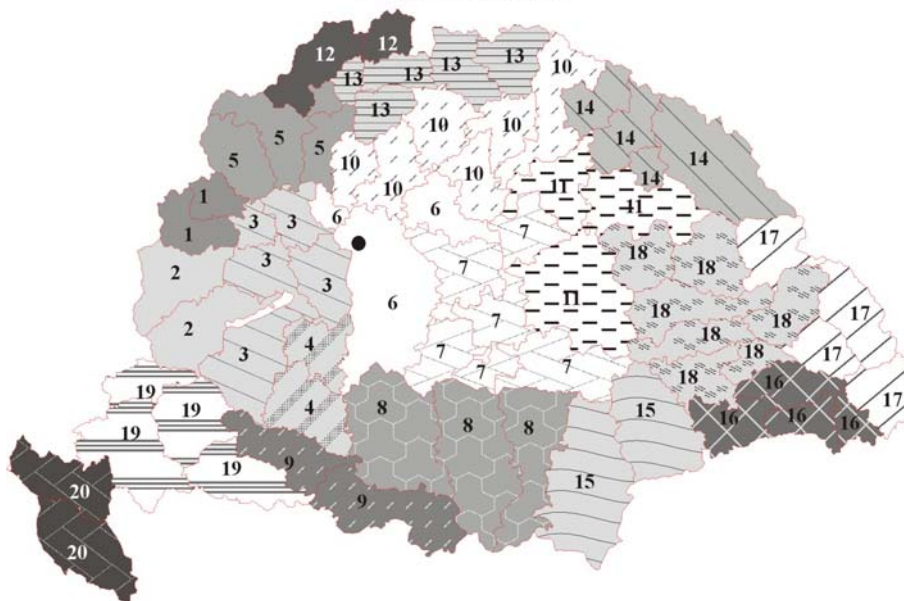
Tanulmányunkban a dualizmuskori nemzetiségi régióknak¹ – különös tekintettel a felső-magyarországi szlovák régióra –, a korabeli Magyarország gazdaságának regionális szerkezetével való kapcsolódási pontjait vizsgáljuk. Mivel a történeti Magyarország dualizmuskori gazdaságának regionális szerkezetét még sem a történettudomány, sem a földrajztudomány kutatói² nem állították elemzésük középpontjába, elsősorban a közelmúltban e tanulmány szerzőjének Magyarország 20. század eleji agráriumának regionális szerkezetét bemutató könyvére³ támaszkodunk úgy, hogy néhány fontosabb, az ipari és szolgáltató szektor fejlettségét is jelző mutatóval is kiegészítjük elemzésünket. Már az agrárregiók⁴ kialakításánál is elkerülhetetlen volt ugyanis annak a figyelembe vétele, hogy a természeti adottságok, a termelési szerkezet és tényezők valamint a hagyományos termelési kultúra mellett milyen egyéb körülmények (vasútsűrűség, ipari foglalkoztatottak aránya stb.) gyakoroltak meghatározó hatást az egyes régiók kialakulására és fejlettségi szintjére. Fontosnak tartjuk előrebocsátani, hogy a mezőgazdasági termelés legfontosabb adatait a korabeli források csak megyei bontásban⁵ közlik, ezért a nemzetiségi régiókkal történő összevetésben sem alkalmazunk további (járási szintű) bontást. Ez a tény és az, hogy pl. a mezőgazdasági jövedelmi viszonyokat tükröző statisztikai változók szükségszerűen nem tükrözik a jövedelemképződés valamennyi tényezőjét, arra inti az olvasót, hogy az egyes megyékre kiszámított mutatók nem abszolút mértékben, hanem relatíve irányadók. Arra alkalmasak, hogy az egyes régiók összehasonlíthatóak legyenek. A mikroszintű kutatások – egy-egy falu, gazdaság, kistájak szintjén – majd pontosítani tudják az általunk közölt adatok egy részét, jelezhetik az egyedi eltéréseket.

A nemzetiségi régiók (1. térkép) közül a szlovák, a ruszin, Nyugat-Magyarország és a Délvidék azok, amelyek a cluster-elemzéssel⁶ (2. térkép) az adott országrészben létrejött agrárregióknak megfeleltethetők. A többi nemzetiségi régió közül a magyar többségű megyék 8 agrárregiót foglalnak magukba, a román, a székely és a szász-román régiók 2–3 megyéje pedig keveredik egymással. Ez is mutatja többek között, hogy a nem magyar nyelvű etnikumok elterjedését és letelepedését a földrajzi környezet nagymértékben befolyásolta.

A nemzetiségi régiók

1. térkép

A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete
a cluster-elemzés alapján

2. térkép

1	ÉNy-Dunántúl	11	Keleti átmeneti
2	DNy-Dunántúl	12	ÉNy-Felföld
3	Közép-Dunántúl	13	Északi-Felföld
4	DK-Dunántúl	14	ÉK-Felföld
5	Kisalföld	15	DNy-Erdély
6	Duna-Tisza köze	16	Dél-Erdély
7	Tiszántúl	17	Kelet-Erdély
8	Dél-Alföld	18	Erdélyi Medence
9	Szlavónia	19	Horvát megyék
10	Északi átmeneti	20	Tengerpart

A 20 agrár régióból 3 alkotja a szlovák nemzetiségű régiót, melyekből az egyik, a Kisalföld (Pozsony, Nyitra, Bars) a Dunántúl 4 alrégiójával kapcsolódik egy nagy régióvá a cluster-elemzésben. Ez nem véletlen, mivel az így létrejövő Dunántúl és Kisalföld nagytáj volt valamennyi változó⁷ szerint a Nagyalföld mellett a mezőgazdasági szempontból legfejlettebb, leghatékonyabb gazdálkodást űző térség. A másik két régió az Ény-Felföld (Trencsén, Árva) és az Északi-Felföld (Liptó, Sáros, Szepes, Turóc, Zólyom), melyek ketten alkotnak egy nagy tájat. Itt a szlovákok aránya 1910-ben 76,3% volt, a Kisalföldön pedig 57,4%. Rendkívül figyelemre méltó, hogy a cluster-elemzés⁸ során sem keverednek etnikai összetételükben tőlük lényegesen különböző megyékkel. Élesen elváltak ugyanakkor az ún. Északi átmeneti régiótól (2. térkép 10-es számmal jelölt megyék) is, amelyben jelentős szlovák kisebbség élt (22%).

A szlovák régióban, ahol a magyarországi szlovák lakosság több mint kétharmada lakott – a magyarok egyötödét, a németek és ruszinok együtt valamivel több mint 10 %-át alkották az itt élőknek – a népességnek mindössze 60%-a élt a mezőgazdaságból.⁹ Ez rendkívül kedvező arány, mivel a nyugat-magyarországi régiótól eltekintve itt volt a legalacsonyabb a mezőgazdasági népesség aránya. A három régió között azonban jelentős eltérés volt: az Ény-Felföldön majdnem 72% (csak a horvát megyékben és a keleti peremrégiókban magasabb), a másik kettőben¹⁰ viszont a magyar többségű régióknál is alacsonyabb.

nyabb volt az agrárhányados. Mindez összefügg azzal, hogy a szlovák régióban épült ki Magyarország Budapest és környéke után második legjelentősebb iparvidéke. Az ipari népesség aránya (1. táblázat) az Északi Felföld megyéiben a legmagasabb az országban, az országos átlag majdnem másfélszerese volt. Ezt a mutatót alátámasztja az egy lakosra jutó biztosított gyáripari tőke (1. táblázat) nagysága is, amely csak a magyar és a szlovák régióban haladja meg az országos átlagot, az összes többiben el sem éri. De míg a magyar régióban 181 korona gyáripari biztosított tőke jut egy lakosra, addig a szlovákban 194 korona. A szlovákon belül pedig a Kisalföldön 178 korona, az Északi Felföldön 262 korona. E mutató esetében érdemes néhány megyét is kiemelni: Liptóban 489, Sárosban 384, Pozsonyban 327, Szepesben 174 korona. A vasútsűrűség ugyanakkor az átlagnál alacsonyabb volt, a térség helyzete közepesnek mondható. Az általános gazdasági fejlettséget jellemzi még többek között az egy lakosra jutó hitelintézeti vagyon (1. táblázat) értéke is. A szász–román régióban a szász hitelszövetkezetek története a 19. század első felére nyúlik vissza és őket még az ország legkiválóbb termőtalaján búzát és kukoricát termelő Délvidéken élő birtokosok sem tudták megelőzni. A délvidékiek hitelintézeti vagyona után azonban sorrendben a harmadik a szlovák régió, a magyar többségű megyéket is megelőzve. Természetesen eltérően alakult az egy lakosra jutó hitelintézeti vagyon a 3 régióban: a Kisalföldön és az Északi Felföldön megközelítően ugyanannyi volt (239, illetve 248 korona), Árva és Trencsén megyékben azonban csak 50 korona, az országos átlag fele.

1. táblázat

Nemzetiségi régiók	Lakosság 1910	1910		1914		1909	
		Ipai népesség		Gyáripari tőke		Hitelintézeti vagyon	
		Ipai népesség %	Indexek Országos átlag = 100	korona/ lakos	Indexek Országos átlag = 100	korona/ lakos	Indexek Országos átlag = 100
<i>Szlovák</i>	2 038 636	18,87	116	193,49	144	215,32	51
<i>Kisalföld</i>	1 025 705	18,38	113	178,41	132	238,79	57
<i>Északnyugati Felföld</i>	38 9182	14,30	88	122,71	91	101,47	24
<i>Északi Felföld</i>	623 749	22,53	139	262,44	195	247,79	59
Délvidék	1 928 371	15,58	96	90,79	67	279,29	66
Nyugat-Magyarország	377 989	22,36	138	118,74	88	159,78	38
Ruszin	848 160	10,87	67	36,16	27	80,33	19
Román	2 785 364	11,49	71	72,25	54	201,16	48
Szász	366 116	14,35	88	87,90	65	287,23	68
Magyar	9 232 529	19,36	119	180,72	134	696,85	166
Magyar (Budapest nélkül)	8 352 158	16,60	102			208,48	50
Székely	637 562	14,46	89	114,49	85	101,53	24
Horvát	2 671 760	10,38	64	73,07	54	194,23	46
Országos átlag	20 886 487	16,24	100	134,80	100	420,80	100

A szlovák régióban, hasonlóan a ruszin régióhoz, meglehetősen nagy volt a nők férfiakhoz viszonyított aránya, amelyet a kivándorlás¹¹ okozott. A kivándorlási veszteség¹² valóban jelentős (2. táblázat) volt, de nem a legnagyobb, „csak” az országos átlag másfélszerese. Ez az arány egyébként ugyanakkora volt, mint a legvegyesebb etnikai összetételű Délvidéken és nem érte el a ruszin régióét, sőt a szász–román régióét sem, ahol viszont az országos átlag két és félszerese volt. Mindazonáltal, a kivándorlás következtében legjelentősebb embervesztést elszenvedett etnikai csoport kétségkívül a szlovákság, (a szlovákoknál a kivándorlási arány évi 10,1% volt 1899–1913 között) és csak őket követik a ruszinok (8,1%) és a németek (7,5%). A három szlovák régióból a Kisalföldet nem érintette

érzékenyen a kivándorlási veszteség, mert ott az országos átlagnál jóval alacsonyabb volt, egyedül Nyitra megyében haladta meg azt valamelyest. Az Északi Felföldön,¹³ azon belül is Szepes és Turóc megyékben viszont az országos átlag három-négyszeresét is elérte, de nem kímélte Sárospát és Liptót valamint az Ény-Felföldön Árvát sem. A kivándorlók három-negyede a mezőgazdasági népességből, főként a szegényparasztság soraiból került ki.¹⁴ Lássuk tehát milyen agrárviszonyok jellemzik a szlovák nemzetiségű régiót és annak jól elkülöníthető agrárrégióit a 20. század elején, miért jelentkezik ilyen élesen már a kivándorlási veszteségben is az egyes régiók közötti eltérés.

2. táblázat

Nemzetiségi régiók	Kivándorlási veszteség az 1900. évi lakosság %-ában, 1901-1913	Vándorlási mérleg az 1890-es népesség %-ában 1890-1910	A lakosság növekedése 1869-1910 %	A mezőgazdasági keresők közül ír-olvas %
<i>Szlovák</i>	7,2	-13,2	19,6	71,8
<i>Kisalföld</i>	3,7	-11,1	28,7	80,0
<i>Északnyugati Felföld</i>	6,8	-13,2	17,1	61,5
<i>Északi Felföld</i>	13,1	-16,5	8,5	66,0
Délvidék	7,3	-9,0	22,3	64,2
Nyugat-Magyarország	2,7	-16,1	20,9	91,4
Ruszin	8,9	-9,3	46,5	35,5
Román	4,5	-0,2	24,6	39,0
Szász	13,2	-7,2	13,0	61,1
Magyar	3,8	-1,8	44,0	73,5
Székely	2,8	-3,7	25,8	58,2
Horvát	5,7	-5,5	42,6	48,8
Országos átlag	5,1	-4,7	34,5	60,9
Indexek (országos átlag = 100)				
	141	284	57	118
	72	239	83	131
	133	283	50	101
	255	354	25	108
	142	192	65	105
	53	345	61	150
	173	199	135	58
	89	3	71	64
	258	154	38	100
	74	38	127	121
	111	117	123	80

A *szlovák régió* igen szélsőséges természeti adottságú vidékeket foglalt magában: a Kisalföld egy részét illetve magas hegyvidéki tájakat, aminek következtében területének az átlagosnál kisebb hányadát, mindössze 40%-át tette ki a szántó, 35%-át viszont erdők uralták. Ez a regionális átlag úgy alakult ki, hogy a 3 kisalföldi megyében a szántó aránya 55% volt, míg az erdők csak a terület 25%-át foglalták el. A többi 7 megyében viszont fordított volt a helyzet: a szántó 31%-ot, az erdő 41%-ot tett ki. A művelési ágak szerinti megoszlás mellett az egy hold szántóra jutó kataszteri tiszta jövedelem nagysága (3. táblázat) is egyértelműen mutatja a Kisalföldnek az átlagosnál jóval kedvezőbb természetföldrajzi helyzetét: a Kisalföldön 40%-kal nagyobb volt az országos átlagnál, a másik két régióban viszont a felét sem érte el.¹⁵ A szántó vetésterületének megoszlásában a gabonanövények közül szembevetendő a zab és az árpa, valamint a burgonya részesedése a két északi régióban, szemben a Kisalfölddel, ahol az árpa mellett a rozs, illetve a búza jelentősebb, továbbá országo-

san kiemelkedő területet foglaltak el az ipari és a takarmánynövények is. A két északi régiót egyértelműen árpa-, zab- és burgonyatermelőnek nevezhetjük, itt ezen növények alkották az emberi táplálkozás alapját, s ennek megfelelően ez a három növény foglalta el a szántó 70%-át. A kataszteri jövedelem értékei jelzik, hogy Trencsén és Árva megyék különválása az Északi Felföldről szükségszerűen következett be a cluster-elemzés során. Ha pedig megnézzük a gazdálkodás egyik fontos mutatóját – az ugar arányának alakulását (3. táblázat) a szántóterületen¹⁶ belül –, akkor egyértelmű lehet számunkra, hogy a magyar királyi Földművelésügyi Minisztérium miért éppen Zsolna székhellyel szervezte meg 1908-ban azt a kirendeltséget, amely kezdetben három megyében (Árva, Liptó, Trencsén), majd 1911-től Zólyomban is a mezőgazdasági termelést és belterjes gazdálkodást ösztönző „akcióba” kezdett.¹⁷ A beszercebényai kereskedelmi és iparkamara már az 1890-es években kérte, „hogy szakközegekkel mérjék fel a havasi legelőket, állítsanak fel havasi mintagazdaságokat az állam költségén.”¹⁸ Az ország más, gazdaságilag elmaradott peremvidékéhez (ruszin,¹⁹ székely)²⁰ hasonlóan az akció keretében igyekeztek elősegíteni a „fajmarha, a jófajta sertések és fajbaromfik beszerzését; meghonosítani a házinyúltenyésztést; gazdaköröket alapítottak, ahol szakszerű felolvasást tartottak a nép szakismereteinek gyarapítására; mintagéptelepeket állítottak fel, melyeket csekély díj fejében bérbe adtak gazdaköröknek; jófajta oltványok beszerzésével segítették a gyümölcstermelés fejlesztését; felkarolták a szövetkezeti ügyet és a létesített tejszövetkezeteket anyagilag is támogatták; téli háziipari tanfolyamok szervezésével pedig a háziipar fejlesztésére is súlyt helyeztek.”²¹ A szántón belüli kedvezőtlen ugar arány mellett problémát jelentett az is, hogy a tagosítás nagyon lassan haladt előre. Még 1914-ben is a szlovák nemzetiségi régióban állt a legtöbb tagból egy birtok²² a korabeli földadókataszter szerint. A legsúlyosabb helyzet ebből a szempontból Trencsén és Árva megyékben volt, mivel ebben a régióban egy birtok átlagosan 29 tagból állt. Az Északi Felföldön „csak” 18 tagból, ami az országos átlag kétszerese volt.

Bár a növénytermelés természetföldrajzi feltételei az átlagosnál kedvezőtlenebbek voltak a szlovák régió területének nagyobb részén, teljesítményének és hatékonyságának mutatói általában meghaladják az országos átlagot. Az egy holdra jutó átlagtermések magasabbak voltak az országos átlagnál, s a 9 nemzetiségi régió között a 2–4. helyet foglalta el (búza rozs, árpa, kukorica, burgonya, cukorrépa). Hasonlóan jó helyezést ért el a régió a szántó, a rét, illetve az egész művelt terület²³ egy holdjára jutó bruttó termelési értékeket nézve (4. táblázat).

Minek volt köszönhető ez a teljesítmény? Az igaerő-ellátottságnak valószínűleg nem, mert az meglehetősen alacsony színvonalú²⁴ volt. Talajművelő eszközökkel (vetőgépek, gözekék) és takarmány-előkészítőgépekkel viszont jól felszerelt volt. Az előbbieket elsősorban a Kisalföldet, az utóbbiak az Északi Felföldet is jellemezték. A gépesítettség mellett még a munkaerő termelékenységének²⁵ vizsgálata adhat választ kérdésünkre (4. táblázat). Az egész régiót tekintve a termelékenység (a növénytermelést vizsgálva) kedvezően alakult, azonban a 3 régió ebben is jelentősen eltért egymástól. Míg a Kisalföldön 390 korona, addig az Északi Felföldön 260, az Ény-Felföldön pedig mindössze 227 korona nettó növénytermelési érték jutott egy mezőgazdasági keresőre. A nettó állati termék tekintetében viszont az Északi Felföld megyéiben nemcsak az országos átlagnál teljesítettek jobban, de a kisalföldi megyéknél is. Az Északi Felföld az egy mezőgazdasági keresőre jutó nettó állattenyésztési értékben Nyugat-Magyarország kivételével valamennyi nemzetiségi régiót maga mögé utasította. Ehhez a kiemelkedő teljesítményhez a magas színvonalú munkaerő járult hozzá elsősorban. Nem csak a 6 éven felüli lakosságon belül volt magas (sorrendben a 3.) ugyanis az írni-olvasni tudók aránya,²⁶ hanem a mezőgazdasági keresőkön belül is (2. táblázat). A Kisalföldön 80%-uk, az Északi Felföldön pedig 66%-uk írt-olvasott, de még Trencsén és Árva megyékben is valamivel meghaladta az országos átlagot ez az arány. Az

egész szlovák régióban a munkaerő termelékenysége tehát a mezőgazdaságban az országos átlagnak megfelelően alakult, ami a kisalföldi magas színvonalú növénytermelési és az északnyugat-felföldi állattenyésztési termelékenységnek köszönhető.

3. táblázat

Nemzetiségi régiók	Egy hold művelt területre jutó kataszteri tiszta jövedelem, korona	Ugar a szántó %-a 1914	A művelt terület (szántó, rét szőlő) megoszlása a gazdaságok nagysága szerint 1895-ben		
			100 hold alatt %	100-1000 hold %	1000 + hold %
<i>Szlovák</i>	8,9	9,5	70,9	15,0	14,1
<i>Kisalföld</i>	13,8	4,7	61,6	18,3	20,1
<i>Északnyugati Felföld</i>	3,5	17,7	84,7	9,8	5,6
<i>Északi Felföld</i>	4,2	13,2	77,7	12,8	9,5
Délvidék	17,4	2,6	69,4	15,5	15,1
Nyugat-Magyarország	14,9	4,5	63,0	12,9	24,1
Ruszin	3,5	21,5	78,3	12,9	8,8
Román	5,5	15,5	79,3	10,9	9,8
Szász	5,2	15,7	87,1	8,9	4,0
Magyar	10,6	7,9	55,5	17,8	26,8
Székely	3,2	21,7	84,7	11,2	4,2
Horvát	9,5	7,0	87,5	4,7	7,8
Országos átlag	9,9	8,9	68,0	14,2	17,9
Indexek (országos átlag = 100)					
	90	107	104	106	79
	139	53	91	129	112
	35	199	125	69	31
	42	148	114	90	53
	176	29	102	109	84
	151	51	93	91	135
	35	242	115	91	49
	56	174	117	77	55
	53	176	128	63	22
	107	89	82	125	150
	32	244	125	79	23
	96	79	129	33	44

Említettük, hogy a régióban igen kedvezőtlenül alakult az igaerő-ellátottság, emellett azonban a számosállat létszám is meglehetősen alacsony volt, egyedül a szarvasmarha-sűrűség haladta meg az országos átlagot. Az állatállomány szerkezete viszont magyarázza az állattenyésztés termelékenységéről a fentiekben elmondottakat. Magyarországon itt ment végbe legnagyobb mértékben a fajtaváltás a szarvasmarha-tenyésztésben (a tarkák aránya 99% volt, szemben az országos 70%-kal) és a takarmánytermesztés fontosságával összhangban intenzív állattartás folyt. Ezt erősíti meg a tehenekre jutó tejterménység és a szövethozott tagokra jutó tejtermék értékének nagysága is, amelyek jóval magasabbak voltak az országos átlagnál. A tejszövetkezeti mozgalom azonban nem volt erős. Nyugat-Magyarország mellett a juhállományban itt alkották legnagyobb részét a húshozók, de jelentős volt a racka is, amelynek gyapja a háziipar fontos alapanyagának számított. Említésre méltó az a tény, hogy míg országosan a zsírsertés volt az uralkodó, addig a szlovák régióban²⁷ a sertések 61%-a húsfajta. Az állatorvosi ellátottság a délvidéki régióval együtt a legjobbnak számított.

4. táblázat

Nemzetiségi régiók	Egy hold művelt (szántó, kert, rét, szőlő) területre jutó bruttó termelési érték, korona 1906-1910	Egy mezőgazdasági keresőre jutó nettó termelési érték			Egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó termelési érték		
		Növény-termelés korona	Állat-tenyésztés korona	Mezőgazdaság korona	Növény-termelés korona	Állat-tenyésztés korona	Mezőgazdaság korona
Szlovák	144	316	249	565	133	104	237
Kisalföld	161	390	249	639	159	102	261
Északnyugati Felföld	127	227	172	399	102	77	179
Északi Felföld	127	260	318	578	108	133	241
Délvidék	147	506	284	790	203	114	317
Nyugat-Magyarország	158	477	371	848	194	151	345
Ruszin	95	159	226	385	61	87	148
Román	111	178	212	390	77	92	169
Szász	124	193	277	470	86	123	210
Magyar	132	383	300	683	153	120	273
Székely	110	145	198	343	62	84	146
Horvát	135	174	235	409	80	108	187
Országos átlag	130	301	264	565	126	110	236
Indexek (országos átlag = 100)							
	111	105	94	100	106	95	100
	124	130	94	113	126	93	111
	98	75	65	71	81	70	76
	98	86	120	102	86	121	102
	113	168	108	140	161	104	134
	122	158	141	150	154	137	146
	73	53	86	68	48	79	63
	85	59	80	69	61	84	72
	95	64	105	83	68	112	89
	102	127	114	121	121	109	116
	85	48	75	61	49	76	62
	104	58	89	72	63	98	79

Milyen arányban részesedtek az egyes ágazatok a mezőgazdasági termelés értékéből a 3 régióban és az egész szlovák térségben? Általánosságban elmondhatjuk, hogy a szlovák régió mezőgazdaságában a szántóföldi termelés játszott vezető szerepet, a mezőgazdaság nettó termelési értékének 44%-a származott az állattenyésztésből, hasonlóan a magyar többségű megyékhez vagy Nyugat-Magyarországhoz. Ennél jóval alacsonyabb arányt csak a búzatermelő Délvidéken találunk. Az állattenyésztés termelési értékének háromnegyedét pedig a szarvasmarha-tenyésztés adta. Magyarországon a vizsgált időszakban a mezőgazdaságilag legfejlettebb megyék gazdálkodásában a szántóföldi termelés dominált. A 71 megye közül 38-ban a mezőgazdaság nettó termelési értékének több mint a felét ugyan az állattenyésztés adta, de közülük 30 a leggyengébb teljesítményt nyújtó megyékhez tartozott. Azokon a területeken, ahol a növénytermelés számára nem voltak kedvezőek a földrajzi adottságok, ott az állattenyésztésre helyezték a hangsúlyt. Ezeknek a megyéknek a többségében azonban az egy mezőgazdasági lakosra és keresőre jutó nettó mezőgazdasági termelési értéke (4. táblázat) is alacsony volt, ami arra utal, hogy az állattenyésztés általában nem tudta megfelelően pótolni, kiegészíteni a növénytermelés alacsony jövedelmét. Ez csak az Északi Felföld 5 megyéjében sikerült. Az egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó mezőgazdasági termelési érték ugyanis az adott területen élő mezőgazdasági népesség életszínvonalának legátfogóbb mutatója. Országosan legkiemelkedőbb életszínvonala a két multikulturális régió (Nyugat-Magyarország és a Délvidék) mezőgazdasági népességének

volt. Náluk már jóval alacsonyabb volt a magyar többségű megyékben élőké, de még az országos átlag fölött volt, hasonlóan a szlovák régióhoz.

A három szlovák régió közül a Kisalföldön az állattenyésztés 39%-át adta a nettó mezőgazdasági terméknek, az Ény-Felföldön 43%-át, az Északi Felföldön pedig 55%-át. Az Északi Felföldön a mezőgazdaságból élők színvonalát tehát jelentősen növelte az intenzív állattenyésztésből származó jövedelem. Hasonlóan alakult a helyzet a szász-román régióban is, ahol a Brassó megyeiek²⁸ valamennyi megye közül a nyolcadikok a mezőgazdasági népesség életszínvonalának sorrendjében. Brassó megyében jelentős mennyiségű és kitűnő minőségű takarmánytermelés folyt, ami szorosan összefüggött a nagyon magas színvonalú trágyázással. Ennek segítségével érték el az egyébként rossz minőségű talaj²⁹ termékenységének növelését is. Az istállózó állattenyésztés pedig kiemelkedő színvonalú volt. A kortársak így látták: „Akár őshazájukból magukkal hozott érzék és tudás (hol szintén gyenge, rossz földön gazdálkodtak, tehát a trágyát már megbecsülniök kellett, de ott már akkor a márgával való földjavítás ismeretes volt) akár az erdélyi gyengébb és trágyázás nélkül nem termő talaj kényszerűsége, akár már a régebbi időkben vezetőik által beléjük oltott szaktudás volt az oka: de tény, hogy Erdélyben a trágyakezelés és helyes trágyázás iránti magasabb érzéket csakis náluk tapasztaltam. [...] Első utunk a községi apaállatok istállójába vezetett. [...] A vízvezetékekkel és villanyvilágítással is felszerelt istálló pazarló berendezésű volt. [...] A nagy vagyont érő, remek szép apaállatok tartása 9–10 ezer koronával terheli a nevezetes község büdzsáját. A feketehalomi szász gazdák apaállománya meghaladja a 4000 darabot.”³⁰

A művelt terület gazdaságkategóriák szerinti megoszlásának vizsgálatakor a szlovák nemzetiségi régióban az országos átlagnál az 1–5, 5–10, 10–20 holdas, illetve a 200–500, 500–1000 holdas nagyságúak aránya nagyobb. Közelebbről nézve az előbbieket a két északi régióra jellemzőek, míg az utóbbiak egyértelműen a Kisalföldre. A Kisalföldre éppen ezért azonban jellemző a bérmlő, elsősorban a cselédek foglalkoztatása. Ezzel szemben a magyar többségű megyékben az átlagosnál jóval nagyobb arányú a 200–500, 500–1000 és az 1000 hold feletti nagyságok előfordulása. Mindez azt is jelenti, hogy a 100 hold feletti gazdaságok aránya az Északnyugati és Északi Felföldön legfeljebb 20%-át tette ki a művelt területnek, a magyar többségű megyékben viszont kb. 44%-át (3. táblázat). Mind az északnyugati, mind az Északi Felföldön a művelt terület ötödét 20–50 holdas gazdaságok, negyedét a 10–20 holdasok foglalták el. Ezekre a térségekre tehát nem a nagybirtok, hanem a kisparaszti, családi gazdaságok túlsúlya jellemző. Viszonylag magas³¹ volt az 1–5 holdas törpegazdaságok részesedése is mindkét régióban.

Hogy alakultak a jövedelmi viszonyok regionális eltérései a 24 éven felüli férfi földbirtokosok és bérlők körében? Önálló gazdálkodónak lenni nem feltétlenül jelentett magas jövedelmi szintet. Hiába volt önálló gazdálkodó az őstermelő férfiak kétharmada pl. Árvában, jövedelemszintjük nagyon alacsony volt. Míg Árvában 2,8%-uk fizetett 20 K feletti földadót, Bács-Bodrogon 74,2% volt ez az arány. De az országos átlag (31,8%) kétszerezését érték el a 20 korona feletti földadót fizetők Csanád, Moson, Békés, Sopron és Torontál megyékben is. A szlovák régió belül a Kisalföldön 40%, az Északi Felföldön 12,6% tartozott ebbe a kategóriába. Még nagyobb eltéréseket találunk az egyes megyék között, ha az 50 korona földadónál többet fizetőket vizsgáljuk. Átlagosan a 24 éven felüli férfiak 11,4%-a fizetett 50 korona felett. A megyék egyharmadában legalább ennyi vagy ennél több volt ezen férfiak aránya, a fennmaradó kétharmadban azonban az átlagnál jóval kevesebb. Nem érte el az egy százalékot többek között például Árva, Sáros, Fogaras, Csík, Udvarhely megyékben. Ugyanakkor Mosonban 46,4, Bács-Bodrogon 46,3%-uk fizetett 50 koronánál többet. A Kisalföldön 13,3%-uk, az Északi Felföld 5 megyéjében 1,9%-uk fizetett ilyen összeget.

Mivel a művelt terület egy holdja után fizetett földadó arányosan illeszkedett az adott terület kataszteri jövedelemmel jellemzett minőségéhez, a legjobb minőségű földek egy holdja után 4–5 korona földadót fizettek (Bács-Bodrog, Békés, Csanád), míg a legrosszabbak után jóval egy korona alatt. A földadó lineáris adórendszerként működött, azaz Baranya megyében pl. 5 koronát 1,64 hold művelt terület után fizettek, 50 koronát pedig 16,44 hold után. Ennek megfelelően Árva vagy Csík megyében 5 koronát 10–12 hold után kellett fizetni, s ezzel arányosan 50 koronát legalább 100–120 hold megléte esetén. A Kisalföldön a művelt terület egy holdja után 3,46 koronát, az Északi Felföldön csak 1,05 koronát az ÉNy-Felföldön pedig 0,87 koronát fizettek. A Kisalföldön már egy legalább 20 holdas birtokos is tehetősnak számított, mivel évente 50 korona feletti földadót³² kellett fizetnie. A két északi régióban ekkora összeget csak legalább 50–60 holdas birtok után kellett. Magas a Kisalföldön a még jól élő, 20–50 korona között fizető birtokosok és bérlők aránya is: 27,3%. Ugyanakkor a két északi régióban az ebbe a kategóriába tartozók részesedése legfeljebb a fele az országos átlagnak.³³ A földadóban azonban csak a növénytermelés utáni adózás tükröződik, a fentiek esetén figyelembe kell vennünk azt a már említett fontos tény, hogy az Északi Felföld 5 megyéjében a lakosságnak sikerült a kedvezőtlen természeti adottságok miatt a növénytermelésből származó alacsonyabb jövedelmet az intenzív állattenyésztésből pótolni.

A földadó nagyságának regionális eltéréseit vizsgálva szembetűnően éles a határvonal a 10 koronánál többet illetve kevesebbet fizetők sorrendje között. Az ország keleti és északi peremterületeinek régióiban (beleértve az Északnyugat-Felföldet és az Északi Felföldet) a 24 éven felüli birtokosok 70%-a legfeljebb 10 korona földadót fizetett. Az itt élők tehát zömében rossz minőségű és kis területen gazdálkodtak, amely önellátásukra sem volt elég. A már említett állami kezdeményezés mellett – a három északi szlovák megyében – már az 1890-es években megindult a „hegyvidéki akció”, a 20. század elején pedig a Székelyföld felemelésére is kezdeményeztek hasonló lépéseket.

A kis területű és egyben gyenge minőségű talajjal rendelkező gazdaságokból származó jövedelmet egyrészt az intenzív állattenyésztéssel lehetett pótolni (és amint ezt az Északi Felföld esetében láttuk, sikerült is – állatállomány szerkezete, nettó mezőgazdasági termelési értékből az állattenyésztés részesedése). Voltak azonban, akik az országon belül más vidékekre vándoroltak vagy csak a nagy munkaerő igényű nyári idénymunkák idejére kerestek kiegészítő megélhetési forrást az Alföldön. Előfordult az is, hogy még távolabbi helyekre is elmentek alkalmi, 5–6 havi munkára: Nyitra megyéből pl. „600–1000 ember szokott leginkább Romániába kivonulni évenként a mezei munkák idején”.³⁴ A legvonzóbb célpont az országon belül kétségtelenül Budapest, illetve Pest megye volt. A világvárossá fejlődő Budapest gyáriparában és különösen építkezéseinek közismert, hogy sok tízezer, a szlovák régióból érkezett és munkát kereső szlovák dolgozott. 1891 és 1900 között az Északi Felföldről 31 117 fő (ebből Budapestre 26 453) vándorolt ebbe a régióba, míg a Kisalföldről 40 556 fő (Budapestre 38 857). A következő 10 éves periódusban a szlovák nemzetiségi régió vesztesége a régió kívüli megyékkel és városokkal szemben 84 908 fő volt, az 1900. évi lakosság 4,2%-a. Ennek 74%-a volt a Budapesttel szemben elszorított népességvesztés (62 587 fő). Ebben az időszakban az Északi Felföld belső vándorlási vesztesége (Budapesttel szemben) 22 384 fő volt, míg a Kisalföldé 40 203 fő. A főváros és környékének gyáripára és építkezései természetesen nemcsak a szlovák régióra, hanem az ország többi vidékére is jelentős szívó hatással bírtak. A nemzetiségi régiók közül Nyugat-Magyarországot (Sopron, Moson) sújtotta leginkább a belső vándorlási mérleg vesztesége. Ha az egyes megyéket vizsgáljuk külön-külön, akkor viszont kétségtelen, hogy Sáros állt az első helyen, majd őt követte Árva, Zemplén,³⁵ Szepes, Ung.

Az Északi Felföld régióiban azonban létezett esély a gyáripari elhelyezkedésre is (és amint az ipari foglalkoztatottak arányából kiderült, sokan meg is tették), ahol azonban a

keresetek, hasonlóan az ország egyéb területeihez, vagy akár Németországhoz, Angliához mesze elmaradtak az USA hasonló munkaköreinek béreitől. Az Újvilágban boldogulók példájáról szóló történetek, az ügynökségek propagandája, amint azt már tanulmányunk elején is kifejtettük, sokakat vonzott a tengerentúlra. Érdekes azonban néhány adattal érzékeltetnünk, hogy Európa más országai, akár délen, akár északon még nagyobb arányban vettek részt az Egyesült Államok benépesítésében, mint Magyarország. Svédországból 1879–1893 között 1000 lakosra 8 fő kivándorló jutott, 1899–1913 között pedig 4,4 fő, Olaszországban 5,3 fő, Magyarországon pedig 4,6 fő.

A magasabb bérért a tengerentúlra vándorlók jelentős részének annak ellenére, hogy ott az iparban vagy a bányászatban dolgozott (az itthoni ipari-bányászati munkabérek 3–4-szereséért) elsődleges célja az volt, hogy néhány év múlva visszatérve Magyarországra elég nagy földet vásárolva gazdálkodóként élhessen idehaza. Ez és a földvásárlásokat igazoló egyéb források³⁶ azt jelzik, hogy az ipari társadalom előtti rétegek nehezen szakadtak el mentalitásukban a hagyományos gazdálkodási formától és társadalmi csoportjuktól: sem itthon, sem a tengerentúlon egyelőre nem akartak az ipari társadalom új osztályában gyökeret verni. A mobilitás – akár az országon belül, akár országok között – hasonlóan a történelem során bármikor tapasztalt nagyobb el-, ki- és visszavándorlásokra, nemcsak menekülést jelent. Azt is jelenti, hogy az egyén keresi a lehetőséget a boldogulásra, életszínvonalának emelésére. Mindazonáltal a belső vándorlásban részt vevők, akik végleg kiszakadtak eredeti közösségükből és szórványokban telepedtek le, lassanként megindultak a nyelvi asszimiláció útján.

Összességében elmondhatjuk, hogy a nemzetiségi régiók, így a szlovákok lakta térség eltérő mezőgazdasági viszonyait a természeti adottságok okozták. Ezek ellensúlyozására, a nemzetiségi peremvidékek agrár viszonyainak modernizálására és a természeti környezetbe illő termelési viszonyok kialakítására indultak meg az állami támogatások. A mezőgazdaságban ugyanúgy, mint a gazdaság vagy a társadalom egészében „az átalakulást eredményező elsődleges tényező a tudás és az idő felhalmozódása.”³⁷ Ez az idő tényező volt az egyik fő oka a kulturális késésnek, az egyes régiók között létrejött fejlettségbeli szintkülönbségnek. Ugyanakkor épp ez a tudás, a humán erőforrás relatív fejlettsége segítette hozzá a szlovák régiót ahhoz, hogy az öt legkedvezőtlenebb peremvidék közül (ruszin, horvát, székely, szász-román) kiemelkedhessen.

Lábjegyzetek

¹ *Katus László*: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. In: *Die nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie, 1900–1918*. Szerk.: Hanák Péter. Budapest, 1966. 149–216. A területileg már ekkor (1900-ban, ezen népszámlálás alapján csoportosított Katus) sem egybefüggő magyar többségű csoportot kettébontottuk és a székelyeket külön kezeljük.

² Néhány az ország egészére és a szlovák régióra vonatkozó alapmunka a teljesség igénye nélkül: *Berend T. Iván–Szuha Miklós*: A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944. Budapest, 1973.; *Katus László*: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: *Magyarország története, 1848–1890*. Főszerk.: Kovács Endre, Budapest, 1979. 913–1039. és uő.: *Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914)*. In: *Magyarország története, 1890–1918*. Főszerk.: Hanák Péter. Budapest, 1978. 263–293., 338–403., *Polányi Imre*. A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905). Budapest, 1987. *Szarka László*: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918. Pozsony, 1999. *Vadkertyova, Katarína*: Majetková rozvrstvenie pôdz a štruktúra obyvateľstva v poľnohospodárstve na Slovensku v rokoch 1890–1910. *Historický časopis* (26) 1978/4.

- ³ *Nagy Mariann*: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. PhD-értekezés. Kézirat. Debrecen, 2000. Rövidítésekkel megjelent a Doktori Mestermunkák sorozatban a Gondolat Kiadó kiadásában Budapesten 2003-ban. Jelen tanulmányban minden adat (amennyiben külön nem jelezzük) a tanulmány végén felsorolt források alapján a szerző saját számításain alapul.
- ⁴ Úgy véljük, már ezzel is megtörjük azt a több évtizedes hagyományt a magyar történetírásban, hogy az egyébként pusztán az adatgyűjtést és -közlést szolgáló, Keleti Károly által kialakított statisztikai régiókat hasonlítsuk össze. Ezek a régiók semmilyen szempontból nem jelentenek valós gazdasági körzeteket, így bármiféle gazdasági (és társadalmi) szempontból történő összehasonlításuk értelmetlen.
- ⁵ A járási szintű adatokat helyhiány miatt sajnos kiselejtezték a Statisztikai Hivatalban. Kemény György közgazdász a 20. század elején még hozzájuthatott a járási szintű adatokhoz és ezek segítségével különíthette el meglehetősen pontosan az egyes földrajzi tájegységeket. *Kemény György*: Magyarország mezőgazdasága. Földrajzi Közlemények. XIV. köt. I. füzet. 8–57. és IV. füzet. 146–204. Budapest, 1917. *Fodor Ferenc* – a magyar tájelméletben a 'gazdasági táj' fogalmának meghonosítója is – Kemény nyomdokain indult, de a hiányzó járási szintű adatok miatt a földrajzi tájegységek elhatárolásánál később már csak megyei csoportosítást alkalmazhatott. *Fodor Ferenc*: Magyarország gazdaságföldrajza. A főiskolai hallgatóság, a magyar gazdaközösség, közgazdák, iparosok és kereskedők számára. Budapest, 1924., Uő.: Magyarország mezőgazdasági földrajza. Budapest, 1929.
- ⁶ Valamennyi regionális vizsgálatunkat (nemzetiségi, természetföldrajzi és a cluster-elemzés eredményeképpen létrejött régiók esetében) a korabeli elérhető statisztikai kiadványok teljes körű adatfeldolgozásával létrejött kb. 700 változó segítségével végeztük. A cluster-elemzéshez – hasonlóan a Bácskai Vera–Nagy Lajos által végzett 19. század első felében működött piackörzetek kialakításához a 19. század elején – részben faktorelemzéssel csökkentettük a változók számát. A cluster-elemzéshez elsősorban a k-közép módszert alkalmaztuk: általában minden változócsoporthoz esetében elvégeztük a csoportosítást 10 és 25 között valamennyi clusterszámmal. Egyfelől a cluster-terek szakmai-tartalmi elemzésével, másfelől statisztikai próbák segítségével döntöttük el, hogy melyik a legjobb csoportosítás. (Az a legjobb osztályozás, amelyenél a csoporton belüli variancia legkisebb, a csoportok közötti variancia pedig maximális.)
- ⁷ Változóink részben megoszlási viszonyszámok, amelyek a struktúrát (a növénytermelés, az állatállomány, az eszköz- és gépállomány szerkezete, birtokstruktúra stb.) jellemezik, részben egységnyi művelt területre, illetve egy lakosra, egy keresőre vetített intenzitási viszonyszámok, amelyek az egyes megyék fejlettségi szintjét mutatják. Fontosak a termelést pénzértékben kifejező aggregátumok, mert ezek teszik lehetővé a mezőgazdaság különböző szektorainak összehasonlítását, valamint hozzájárulásukat a bruttó hazai termékhez (GDP).
- ⁸ A cluster-elemzés változói között nem szerepelt a nemzetiségi megoszlás.
- ⁹ Az országos átlag 67% volt, a nyugat-magyarországi régióban 58, de a horvát megyékben 78 és a román többségű régióban is elérte a 71%-ot.
- ¹⁰ Kisalföld: 61,2%, Északi-Felföld: 52,6%.
- ¹¹ *Pechány Adolf*: A tótokról. Budapest, 1913. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Szerk.: Szabó Oreszt. 146. és uő.: A felvidéki kivándorlás. Nagymagyarország, 1928.; *Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940. Budapest, 1982. 70–87.
- ¹² Az 1901 és 1913 között történt kivándorlás és visszavándorlás mérlege az 1900-as népszámlálás lakosságához viszonyítva.
- ¹³ Szepes: 1000 főből 172, Turóc: 149, Sáros: 147, Liptó: 118, Turóc 52. Néhány megye a ruszin és román-szász, valamint a jelentős szlovák kisebbség lakta magyar régióból: Ung: 195 fő, Nagy-Küküllő: 179, Abaúj-Torna: 154, Zemplén: 149, Kis-Küküllő: 146, Ugocsa: 123.
- ¹⁴ Nyitra 5 járásából pl. 1893-ban 1124-en vándoroltak ki Amerikába, köztük 198 iparos, 306 birtokos, a többi pedig napszámos. *Thuróczy Károly*: Nyitra megye. Megyei monográfiák. Budapest, 1896. 12.
- ¹⁵ Országosan az első tíz megyében benne van Nyitra és Pozsony (Bács-Bodrog vezeti a sort, ahol 19,9 K jut egy holdra). A legalacsonyabb értékeket képviselő megyék – 3 koronát sem éri el – az északkeleti, keleti peremterületek: Csík, Udvarhely, Fogaras, Máramaros, Beszterce-Naszód, Árva.

- ¹⁶ Az országos átlag: 8,9%, amihez képest a szlovák régió átlaga (9,5%) nem magas, de ez olyan szélsőséges értékeket takar, mint Árva megye, ahol 30,1% vagy Pozsony megye, ahol 2,7%). Az Északi Felföld valamennyi megyéjében is meghaladta a 10%-ot.
- ¹⁷ Az állami segélyakciók az első világháború kitöréséig folytatódtak, s a kormányzat 1914 áprilisában is tárgyalásokat folytatott újabb tervezetek megvalósítása érdekében. Lásd: Szarka i. m. 119.
- ¹⁸ A beszercebányai kereskedelmi és iparkamarának jelentése a kerületét képező Árva, Bars, Hont, Liptó, Nógrád és Zólyom vármegyék továbbá Selmecebánya tvj. Közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben. Beszercebánya, 1892. 30.
- ¹⁹ Bereg megyét kivéve a ruszin régióban az ugar aránya a szántó területből 20–30% között volt.
- ²⁰ A székely régióban Csíkban a szántó majdnem fele ugar volt, de a többi megyében is 10–30% közötti.
- ²¹ *Pechány Adolf*: A tótokról. Budapest, 1913. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Szerk.: Szabó Oreszt. 151–153.
- ²² Az országos átlag: 9,7; a szlovák régióban 14,9, a szász–román régióban 11,9, a székelyben 11,2, a ruszinban 11,0. A Kisalföldön 8,8 volt ez az érték.
- ²³ Művelt terület alatt a szántó, rét, kert és szőlő együttesét értjük.
- ²⁴ Az ezer hold szántóföldre jutó összes igásállat sűrűsége itt a legalacsonyabb, az ezer mezőgazdasági keresőre jutó létszámban is csak a ruszin régiót előzi meg.
- ²⁵ Az egy mezőgazdasági keresőre jutó érték (növénytermelés) adatait a táblázat mutatja. A szlovák régió sorrendben a 4. (316 korona).
- ²⁶ Az országos átlag 1910-ben 65,4%, Nyugat-Magyarországon (Moson és Sopron megyék) 89%, a magyar régióban 75,1%, a szlovákban pedig 73,2%.
- ²⁷ Országosan csak 20% a hússertések aránya.
- ²⁸ Brassó megye (436 korona nettó állati termék jut egy lakosra, Kis-Küküllőben 212, Nagy-Küküllőben 273 korona) kiemelkedő teljesítménye tette lehetővé a szász–román régióknak a nemzetiségi régiók között elfoglalt ötödik helyét a mezőgazdaságból élők színvonalának sorrendjében. Ennek következtében nem sokkal marad el az országos átlagtól a régió.
- ²⁹ Brassóban a művelt terület egy holdjára jutó kataszteri tiszta jövedelem értéke 6 korona volt (országos átlag: 9,9 korona).
- ³⁰ *Enesei Dorner Béla*: Az erdélyi szászok mezőgazdasága. Győr, 1910. 251–252., 109.
- ³¹ Az országos átlag 7% volt, az ÉNy-Felföldön 9%, az Északon 8,6%, a székelyeknél 7,9%, a horvátoknál 9,5%, a magyar többségű megyékben 6,2%.
- ³² Az 50 korona feletti adóösszeget sajnos nem bontja részletesebben a forrás. (Statisztikai melléklet „Az országgyűlési képviselők választásáról” szóló törvényjavaslatához. In: Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXIII. Kötet. Budapest, 1913. 185–547.)
- ³³ Az országos átlag 20,4%.
- ³⁴ *Thuróczy* i. m. 10.
- ³⁵ Zemplén megye vándorlási mérlegén is látszik, hogy a megyei szintű adatok használata ebben a megyében pl. gondot okoz, hiszen az É–D irányban hosszan elnyúló megye északi és déli része között nagy különbség volt (természeti adottságaiban, emiatt gazdálkodásában és etnikai összetételében is).
- ³⁶ „Egy-két esztendő múlva visszatérve, a magukkal hozott, vagy előbb is haza küldött tőkét adósságaik törlesztésére és telkek vásárlására fordítják. A postahivatalok által szolgáltatott adatok szerint 1887-ben csak a posta útján és deklarált küldeményekben 901324 frt 79 kr érkezett Amerikából Szepes megyébe.” Sváby Frigyes: Szepes megye. Megyei monográfiák. Budapest, 1889. 167.
- ³⁷ *McGuire, Joseph, W.*: A vállalkozási magatartás elméletei. Bp., 1971. 293.

Források

- A Magyar Szent Korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február 28-iki állapot szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 41. kötet. Budapest, 1913.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 52. kötet. Budapest, 1912.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve; föld- és házbirtokviszonyok. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. kötet. Budapest, 1915.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 61. kötet. Budapest, 1916.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Végeredmények. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet. Budapest, 1912, 1920.
- A Magyar Szent Korona országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 63. Budapest, 1923.
- A Magyar Szent Korona országainak 1901–1915. évi mezőgazdasági termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 66. kötet. Budapest, 1924.
- A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása, 1899–1913. MSK Új sorozat 67. Budapest, 1918.
- A Magyar Korona országainak gyáripára az 1906–1913 évben. Szerk.: Edvi Illés Aladár. III. köt. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XIV., XV., XVI., XVII., XVIII. Budapest, 1906–1910.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése és az összeírás főbb eredményei községenként. Budapest, 1897.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. IV. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint. Budapest, 1900.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. V. Végeredmények. Budapest, 1900.
- A Magyar Szent Korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 35. Budapest, 1913.
- Az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott földadókataszter kiigazítás végeredményeinek kimutatása. Budapest 1917.
- Fejér vármegye adóközsegeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Budapest 1914. (Valamennyi magyarországi vármegyére külön füzet jelent meg.)
- Površina i katastralni čisti prihod poreznih obćina županije Bjelovarsko-Križevačke po težatbenim vrstima i razredima nakon katastralnog izpravka, provedenog na temelju zak. član. V:1909. Budapest 1915. (Valamennyi horvátországi vármegyére külön kötet jelent meg.)
- A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki gazdasági akciók 1909. évi működésének ismertetése. Budapest, 1910. A m. kir. Földművelésügyi minister kiadványai, 1910, 21.
- Statisztikai melléklet „Az országgyűlési képviselők választásáról” szóló törvényjavaslathoz. In Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXIII. kötet. Budapest, 1913. 185–547.

TÓTH IMRE:
IDENTITÁS ÉS REGIONALIZMUS. A REGIONÁLIS IDENTITÁS
EGY ESETE (?) – NYUGAT-MAGYARORSZÁG

A regionális tudomány sem nemzetközi, sem pedig hazai viszonylatban nem sorolható a nagy múltú társadalomtudományi szakágak közé. Az ötven évnél nem idősebb, ám rendkívül dinamikusan fejlődő, rangos hazai szakembergárdát felvonultató diszciplína számos gazdaság- és társadalomföldrajzi, közgazdaságtudományi, politológiai és szociológiai komponense mellett a lehetségesnél talán kevesebb történettudományi nézőpontú eredménnyel büszkélkedhet. A történészek kellő szakmai alapossággal tárták és tárják fel a különböző uralkodói centrumok, kormányzati központok történetét, ám az „unionista” fejlődési perspektívákkal nem egyező tradíciók kutatását sokáig nem tekintették igazán fontosnak.

Ennek az is oka lehet, hogy a modern történetfelfogás sokáig valamiféle ósdi, „feudális” csökevényként tekintett a helyi autonómiákra, melyek felszámolását a hatékony egységállamok létrehozása érdekében, vagy nemzeti szempontból (lásd a XVI. századtól 1867-ig autonóm közjogi státusszal rendelkező, és egyébként széles körben kutatott Erdély történetének kérdését) üdvösnek tekintette. Bár történészek a nemzetállami integráció létrehozását ma is alapvető princípiumnak tekintik, egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak kisebb egységek historikus jellegzetességeinek kutatása felé.

A másik – ennél kétségkívül fontosabb – ok, hogy hazánkban a közép- és korai újkorai európai monarchiák némelyikében megfigyelhető tartományiságról nemigen beszélhetünk (Gulyás 2002). Létezett ugyan néhány, hosszabb-rövidebb ideig külön igazgatással rendelkező terület (pl. az említett Erdély, Horvátország, a déli területeken kialakított katonai Határőrvidék), de Magyarország a késő Árpád-kort leszámítva nem tartozott az olyan mozaikszerűen felépülő országok sorába, melyekben a miniatűr államiság vonásait viselő, önálló részállamok sorakoztak egymás mellett. Csak példaként: a Német-római Császárságot alkotó államok a német Aranybullában biztosított belső autonómia és az 1555-ös vallásbékében szavatolt vallási autonómia mellé 1648 után már megszerezték a külpolitikai önállóságot is (Hahner 2006. 193.). A háborúk, a dinasztikus politika kiszámíthatatlan szeszélye folytán sokszor egymás szomszédságában lévő, de egymástól eltérő kultúrával, tradíciókkal rendelkező területek, eltérő nyelven beszélő lakossággal kerültek ugyanazon határok mögé.

Ráadásul mialatt Nyugat-Európában – a különféle korporációk (universitasok, céhek, városok) működése révén – az államépítkezés nem(csak) felülről, hanem alulról is zajlott, a társadalom lokális-horizontális szerveződése révén sikerült áttörni a vertikális (felülről szervezett) struktúrájú államot, sőt az integráció erővonalai alulról bontakoztak ki, Kelet-Közép-Európában ezek a próbálkozások vagy nem vezettek eredményre, vagy csupán korlátozott sikert hoztak. Az egyének elsősorban vallási, rendi közösségek tagjainak érezték magukat.

A középkori magyar történeti államtér feldarabolódásából eredő számos változás, a különféle Habsburg kormányzati regionalizációs koncepciók felbukkanása (lásd részletesebben: Hajdú 2004). azonban már óhatatlanul felveti a kérdés vizsgálatának szükségességét. Ehhez hozzávehetjük, hogy a regionalizáció gondolata a XX. században sem volt ismeretlen a hazai közgazdasági-közigazgatási és politikai gondolkodás számára. (A két háború közötti időszakban például számos regionalizációs javaslat látott napvilágot, noha a hivatalos politika holdudvarában ténykedő Benisch Artúr, Hantos Gyula, Magyary Zoltán, Prinz Gyula elméletei a papíron maradtak.) (Nemes Nagy 1997. 13.)

A kormányzati centrumok versus régiók kérdéséhez hasonló a helyzet a nemzeti és a regionális identitás történetének kutatásával kapcsolatban is. Utóbbi Magyarországon – szemben az előzővel, azaz a nemzetállami azonosságtudat vizsgálatával – rövidebb múltra tekinthet vissza. A kérdésről történő gondolkodást mégis indokoltá teszi, hogy általános felfogás szerint a régió – mint igazgatási, gazdasági intézményesülés – sajátos szellemiséget rejt, közös történelmi múltat, tradíciót is feltételez. Illene tehát megtalálnunk ezeket a hagyományokat, vagyis muszáj közelebbről szemügyre vennünk az identitástudat térbeli kiterjedéseit, csakúgy, mint az egyes identitások egymásra rétegződését.

Egyszersmind vigyáznunk kell arra is, hogy a *régió*, mint bűvyszó nehogyan mesterkélt ön-identifikációs elméleteket hívjon életre. A regionális témájú történeti kutatások során ezért joggal vetődhet fel az a kérdés is: vajon Magyarország egyes területein – így Nyugat-Magyarországon – volt-e bármiféle olyan helyhez kötődő, de nem lokális identitáskonstrukció, mely a mai európai regionális kooperáció bázisa lehetne.

Mivel a régiók nem csupán szub-, hanem szupranacionális, vagyis „ki-, ill. felfelé” nyitott egységek, érdemes azt is szemügyre vennünk, vajon a vizsgált térség népessége mennyire kötődött a nemzetállami identitáskonstrukcióhoz, diagnosztizálható-e az egyes identitások (pl. etnikai, lokális stb.) egymásra rétegződése, létezett-e olyan nemzetek feletti (pl. birodalmi) identitás, mellyel a lakosság képes volt azonosulni. Mindazonáltal érdemes hangsúlyozni, hogy a múltbéli történeti folyamatok nem folytathatók ott, ahol különféle erőhatások következtében megszakadtak, épp ezen erők némelyikének (pl. az etnikai diszkontinuitás, ki- és betelepítések, egyes csoportok vallási-faji indokok alapján történt felszámolása) visszafordíthatatlan következményei miatt. Dolgozatunkban arra keressük a választ, hogy – a földrajzi helyzete, lakosságállománya, kereskedelmi és egyéb szerteágazó kapcsolatai miatt – a Nyugattal közvetlen összeköttetésben álló térség lakóinak körében kimutathatóan jelenlévő, vagy elhanyagolható volt-e a renditől, vallástól eltérő identitástudat.

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy ismereteinkből arra következtethetünk: Nyugat-Magyarország egyes városaiban erős lokális identitás fejlődött ki. (Dolgozatunkban nem célunk egyetlen, szűk közösség öndefiníciós univerzumának történelmi gyökereit bemutatni, csak röviden utalunk egy általunk vizsgált városi közösség – Sopron lakossága – önazonosság-tudatát meghatározó és formáló tényezőkre. Ilyennek tartjuk a városi fejlődés objektív-történeti elemeit, a kollektív emlékezet szerepét, az elképzelt történelem és a tudatos önképfarmálás, a helyi mitográfia integráló hatásait. Ezt erősítette, hogy a Bécs közelségében, egyszersmind a magyar államterület részeként működő város a császár és király között egyensúlyozva, a város létét biztosító autonóm polisz-szervezési attitűdöt hozott létre.)

A térségben a modernkor felé haladva az osztrák tartományok és Európa felől érkező műveltség nagymértékben hatott a modernizáció általános vonásainak (a városkép, a cégtáblák, egy-egy foglalkozás szerszámkészlete, az újságolvasás kultúrája, a nők helyzetének alakulása, a szabadidős tevékenység stb.) megjelenésére. Az itt lévő települések lakossága ezek által képes volt szervesen integrálni a modern polgári környezetkultúra elemeit, elősegítve magának a polgárosodásnak a folyamatát. E polgárosodás legjobb bizonyítéka a társadalom önszerveződésének XIX. századi foka, az egyesületi formák széles tárházának kialakulása.

A „városállamisodásból” táplálkozó lokális és – a Magyarországon hosszú ideig élő – rendi tudat, valamint a felekezeti alapú identitásképzés mellett csak halványan jelentek meg az etnikai identitás csírái. A nemzeti összetartozás élménye csupán egyike volt a társadalmakat jellemző kollektív identitásnak, maga a nemzetfogalom is csupán a XVIII. század végén kapta meg modern jelentését. Akkortól a rendi különbségeket egységesítő,

jogegyenlőségre alapuló állam homogenizálta az addigi színes identitásokat és beolvasztotta azokat a nemzeti identitásba (Sashalmi 2006. 185). De vajon maradéktalanul végment-e, és mennyi időt vett igénybe ez a folyamat egy olyan régióban, mint az osztrák–magyar határtérség?

A nyugat-magyarországi-burgenlandi terület nem alkot homogén régiót, azaz nem rendelkezik egységes gazdasági, természeti és társadalmi sajátosságokkal. A terület a történelemben soha nem olvadt egyetlen integráns egységbe. Erről tanúskodik a térség egészét, vagy azt legalább nagy részben „lefedő” elnevezés hiánya is. A Nyugat-Magyarország megjelölés – a Nyugat-Dunántúlhoz hasonlóan – a 19. század végéig legfeljebb pusztán földrajzi értelemben és fogalomként volt képes kifejezni Magyarország nyugati vármegyéinek, illetve az Ausztriához kapcsolódó határterületnek az egyneműségét. Mivel a nyugat-magyarországi peremvidék demográfiailag, néprajzilag, sőt természetföldrajzi szempontból is igen heterogén volt, használatosabbak voltak azonban azok az elnevezések (Szigetköz, Rábaköz, Fertőmellék, Alpokalja, Vulka völgye, Lajtaköz, Vasi hegyhát, Mura völgye, ill. Hanság, Fertő-vidék, Felső-Őrség stb.), amelyek pontosabban határolták körül a vidék egy-egy tájegységét. A térség politikai egységként legfeljebb a honfoglalás utáni évtizedekben volt leírható a nyugati gyepeként, gyepeülvékként. Ennek határait és kiterjedését azonban csupán virtuális értelemben kereshetjük, mert az koronként változott.

A XX. század elején a terület Német-Ausztriához csatolásának hívei kezdték el használni, a térség német etnikai jellegét jobban kifejező *Német-Nyugatmagyarország* (*Deutschwestungarn*) elnevezést. Osztrák körökben hamar igény támadt azonban arra, hogy a túlságosan körülményes, illetve a magyar államiságra erőteljesen utaló elnevezések helyett új, a nemzeti törekvéseket jobban kifejező kategóriát alkossanak. Ezzel a céllal kezdték alkalmazni a néprajzi szóhasználatból kölcsönvett *Heinzenland* (*Heanzerei*) fogalmát, mely kissé idealizáltan, némi folklorisztikus romantikával fűszerezve, de úgy tűnt alkalmas lesz a német népiség valamiféle politikai-földrajzi keretének meghatározására (Sinowatz 1961. 124.). Rövidesen kiderült azonban, hogy a – ráadásul eredetileg csúfnévként használt – *Heanzen* kifejezés csak a kérdéses német nyelvterület egy részének megjelölésére alkalmas (Schlag 2001. 164.). Így került sor annak a teljesen új, és végül marandónak bizonyult területnévnek a megalkotására, melynek mintájaként az erdélyi *Siebenbürgen* elnevezés szolgált. 1918-ban; az akkor még négy megyét átfogó térség számára területi autonómiát követelő programnyilatkozatok kezdték el használni a *Vierburgenland* kategóriát, mely később Pozsony megye kiesésével *Dreiburgenlandra*, azt követően pedig egyszerűen „Burgenlandra” változott. E néven kezdték emlegetni az osztrák kormány hivatalos dokumentumaiban, így került be a Szövetségi Alkotmánytörvény szövegébe, majd ezt használták nemzetközi érintkezés során is. Egyesek a területrendezések után Magyarországon maradt, határ menti országrészt változatlanul *Deutschwestungarnként* emlegették, sőt teszik ezt néhol még ma is.

Magyar részről sem a *Heinzenland*, sem a *Vier- és Dreiburgenland*, illetve *Burgenland* terminust nem használták. Az 1919. január 29-én kiadott német autonómiatörvény német nyugat-magyarországi (*Deutsch-Westungarn*) autonóm terület létrehozásáról rendelkezett. Az elnevezésnek kevésbé volt szeparatisztikus üzenete, ugyanakkor kifejezte a német nyelvterület politikai önállóságát, a magyar államiság keretein belül. A végül Ausztriához került 4010 négyzetkilométernyi területre Magyarországon a későbbiekben az „egykori nyugat-magyarországi megyék” nyakatekert frazeológiáját alkalmazták, vagy változatlanul Nyugat-Magyarországnak titulálták a térség egészét. Különösen így volt ez, amikor magyar revindikációs törekvések kerültek terítékre. Szórványosan fordul csak elő a Burgenland név magyarítása „Várvidék” formában. Ez sem a tudományban, sem a közbeszédben nem vált elterjedtté.

Érdemes megjegyezni, hogy a Magyarországtól elcsatolt területek új, utódállami elnevezései közül, leginkább a „Burgenland” területnév honosodott meg idehaza. Ennek oka talán éppen az, hogy a térség – ellentétben Felső-Magyarországgal, a későbbi Felvidékkel, Erdéllyel, Vajdasággal stb. – soha nem alkotott jól elkülöníthető történeti egységet, ezért addig önálló elnevezéssel sem rendelkezett. A különböző névváltozatok keletkezése már utal arra, hogy a XIX–XX. században a térséggel kapcsolatban megfogalmazott identitás-elképzelések a nemzeti-nacionalista elgondolások jegyében születtek.

A nemzeti törekvések alapvetően két koncepcióban fogalmazódtak meg. Az egyik területi alapon határozta meg a nemzet lényegét, míg a másik a közös nyelvet, tradíciókat, az egyazon azonos kultúrát tette a nemzeti közösség. Az állam-, illetve kultúrnemzeti koncepciók mindazonáltal sajátosan hatottak egy olyan határrégió társadalmára, mint az Ausztriát Magyarországgal összekapcsoló (és nem elválasztó) térség. A két birodalomfél között húzódó adminisztratív határ elmosódott, mondhatnánk virtuális választóvonalat jelentett a térség lakossága számára. A határon átnyúló, több irányú kötődések miatt a területhez, határokhoz kapcsolódó államnemzeti konstrukció itt nehezebben vert gyökeret az emberek gondolkodásában. A közös történelmi hagyományokra, nyelvi, kulturális azonosságra építő kultúrnemzeti felfogás a Nyugat-Magyarországra jellemző multiethnikus környezetben, és az ott meglévő, hosszú évszázados múltra visszatekintő multiethnikus kapcsolatok miatt ugyancsak nehezkeseen vert gyökeret.

A térségben élő horvátság és németiség nem volt képes azonosulni a magyar kultúrnemzet koncepcióval. Amiből logikusan következett a XIX. századi hazaelképzelések kiforratlansága. Mi léphetett azonban a részben idegen magyar nemzetgondolat helyére? Elsőként logikusan a horvát vagy a német-osztrák nemzetfelfogás manifestációit kell megkeresnünk. Azt látjuk azonban, hogy a helyi horvátság számára Horvátország távoli, belső autonómiával, saját báni kormányzattal, parlamenttel rendelkező állam volt, melynek belső életében a „távolra szakadt” horvátok nem vettek részt. (A térség horvát falvainak lakossága 1848-ban jellemzően vagy közömbösen vagy ellenséggé fogadta a Bécs felé menekülő Jellasicsot is.) A haza és a nemzet fogalma szembekerült egymással, s a szembeállásból részben a haza került ki győztesen, részben egy harmadik út. A két nacionalizmus között egyes horvát értelmiségiek sajátos, szubethnikai közösségként definiálták magukat, 1918 után közös etnikai azonosító kódot (gradistyei horvátok) kialakítva maguknak.

A XIX. század elejének hazaelképzelései nehezen körvonalazhatók a soproni németek megnyilvánulásaiban is. Az őket ért hatások nyomán igencsak vegyes képet alkothatunk identitásukat illetően. A reformkortól mindenesetre kezdett tisztázódni a németiség gondolkodásában a haza fogalma, s azzal egyre inkább Magyarországot azonosították. Erre utal, hogy a nem magyar anyanyelvű polgárság is ismerte Magyarország történelmét és kultúráját. Szívesen azonosult ugyanakkor a német vezetésű, nemzetek feletti felvilágosult birodalommal is. Osztrák nemzettudat kialakulását – mint általában – itt sem tudjuk kimutatni. A multiethnikus nagybirodalom politikai elitje elsősorban a dinasztiahoz, illetve magához a monarchiához kötődött. Hasonló mentalitás jellemezte az államot működtető polgári és katonai bürokrácia tagjait. Ezzel a szellemiséggel és lelkülettel azonban nem találkozott nap mint nap a határtérség lakossága, mely nem sok jelét adta, hogy erős birodalmi tudatnak és kötődésnek. A birodalom szupranacionális jellege ráadásul gátja volt a helyi német nemzeti öntudat kifejlődésének is, ám annak az útját nem zárta el teljesen. Meghatározóak voltak ugyanis a többségében evangélikus németek ellenérzései a katolikus udvarral és általában Ausztriával szemben. A XIX. századi Sopron lutheránus lelkészeinek legjobbjai ezért – miközben elutasították az osztrák katolikus dominanciát – Németországban tanultak, ragaszkodtak a német kultúrához és írásbeliséghez, s ez utóbbit közvetítették híveik felé is. (Boronkai 2002. 246.) A különböző hatások nyomán az a kép bontakozik ki – s ezt

tükrözik a XIX. század végén német nyelven rendszeresen megjelenő két soproni lap írásai is –, hogy a térség németisége valamiféle sajátos, helyhez kötődő identitást alakított ki, vagyis a helyi polgár a magyar és osztrák állam közötti „mindenki földjén” a területi lojalitást előszeretettel helyezte a (nemzet)állami lojalitás elé. (Egyes – kétségekívül túlzó – nézetek szerint a nyugat-magyarországi németiség a magyarokkal és a horvátokkal való keveredés révén kialakult, önálló népet alkot, mely egyfajta átmenetet képez a magyar és a német etnikum között.) (Traeger 1928. 178.) A különállás érzését erősíthette az az autonómiagondolat is, melyet a forradalmak idején sikerült törvényként elfogadtatni, s melyhez a helyi németek a nyugat-magyarországi kérdés eszkalálódása idején is következetesen ragaszkodtak. Gazdasági, egzisztenciális és politikai mozzanatok mellett mindez valószínűleg hozzájárult a soproni németek 1921. decemberi népszavazás során tanúsított ellentmondásos magatartásához. A területhez kötődő identitás nem volt ugyan annyira erős, mint pl. Schleswigben, ahol a népszavazáson kék-fehér-piros schleswigi zászlók alatt vonultak fel a helyiek, ám ahhoz elegendő volt, hogy a város német lakosságát megossza a hovatarozás kérdésében. Még szembetűnőbb ugyanez a kettősség a későbbi osztrák oldalon, ahol az 1918 decemberében kikiáltott – rövid életű és kétség kívül bizarr – *Heinzenland Köztársaság* jelenítette meg az „el Magyarországtól, de külön Ausztriától”- gondolatot. A kísérlet – szemben a *Lajtabánság* pseudoállam kikiáltásával – inkább tekinthető spontán népi kísérletnek. Amint azt a névválasztás is mutatja az „ötletgazdák” legalábbis igyekeztek valóban meglévő lokális identitásra építeni akciójukat.

Az első világháború utáni békék új határt húztak Ausztria és Magyarország közé (Gulyás 1992). Az új helyzetben új identitás reprodukciókkal találkozhatunk. Az Ausztria keleti tartományává lett Burgenlandban hamar felismerték a regionális építkezés szükségességét. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a tartomány korábban nem létező entitásként alakult meg. Az osztrák kormány önálló szövetségi egységként (ún. *Verwaltungsstelle*), önálló kormányzati struktúrával konstituálta meg az egykori nyugat-magyarországi térséget. A szervezeti megformálás mellett nagy figyelmet fordítottak a tartományi öntudat (*Landesbewusstsein*) megeremtésére. Ennek részeként igyekeztek az Ausztriával illetve Németországgal kimutatható kontinuuus jegyeket felerősíteni, illetve a Magyarországgal kapcsolatos diszkontinuitást hangsúlyozni. A burgenlandi konstrukció problémái ellenére a külső veszély (magyar revízió) és a belső problémák (gazdasági ellehetetlenülés, a tartomány felosztásának veszélye stb.) jól megfigyelhető identitás erősödéshez vezetett. Burgenland jó néhány évvel az átcsatolást követő „beszoktatási periódus” után sem vált Ausztria szerves részévé. Ludwig Leser tartományfőnök-helyettes 1926-ban a tartománygyűlés előtt kénytelen volt elismerni, hogy bár a Magyarországhoz kötődő hazafias érzést a „burgenlandiság” érzése váltotta fel, sajnálatos módon azonban a burgenlandiak nem viseltetnek szimpátiával Ausztria többi része iránt. Vagyis a „burgenlandiság” nem vonta maga után az osztrák öntudat kifejlődését. A vidék falvainak, városainak lakói mindennapjaikban valóban idegenkedve ejtettek szót az *osztrák hivatalnokról*, arról, hogy termékeiket *Ausztriában* értékesítik. Ilyen és ehhez hasonló kitételek általánosak voltak a keleti határ mellett. Burgenlandot valamiféle különleges, Magyarország és Ausztria között létező entitásként definiálták saját polgárai. (Haslinger 2000. 83–84.)

Az egységgé válás mindazonáltal nem csupán fogalmi szinten ölt testet. Az önazonosság-konstrukció kifejlődéséhez olyan könnyen megragadható, regionalizációs, ha úgy tetszik anyagi, tárgyasult folyamatok is támasztékul szolgálnak, mint a közlekedés, a kommunikáció, az infrastruktúra állapotjavulása, a mobilitás növekedése, a gazdaság működését szolgáló feltételrendszer átalakulása, és gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok intenzívvé válása. Mindehhez hozzájárul a szolgáltatások bővülése, a kínálat szélesedése, a közszolgáltatások fejlődése és egyszerűsödése, valamint az oktatás minőségi átalakítása, növekvő

rugalmassága. Utóbbiakra az osztrák és burgenlandi politikai vezetés az 1960–70-es évektől nagy súlyt fektetett. Ezek mellett azonban a két háború közötti Burgenland önmeghatározási kísérlete, valamint a mintakövetés is alapot biztosított a mai tartományi identitás kifejlődéséhez – mindezt természetesen olyan környezetben, ahol az ehhez hasonló hagyományok hosszú évszázadokra nyúlnak vissza.

Nyugat-Magyarországon a régióformáló folyamatok sokkal lassabban zajlottak, zajlanak, mint Burgenlandban, ahol a regionalizáció (azaz a határmegvonásból és a tartományba szervezésből eredő térfelosztás), a regionalizmus (azaz a térségi tudat, identitás kialakulása és kialakítása), sőt a regionalizálódás (azaz a gazdaság és a társadalom térségi szerveződése) is előbbre tart, mint a határ innenső oldalán.

Magyarországon a két háború közötti, felülről diktált etno-nacionalista identitás konstrukciót német részről elutasítás fogadta. A Sopronban rendkívül erős lokális identitás (a civitas fidelissima-gondolat) ugyanakkor szűk keresztmetszetű, és a németiség egy jó részét illetően kirekesztő volt. A soproni városvezetés 1921 után a hűség-hűtlenség erősen problematikus és absztrakt kategóriáját állította politikájának középpontjába. A helyi németiség a két háború között bár őrizte nemzeti azonosságát, annak egy része – köztük is elsősorban az 1921-ben Magyarországot választók csoportja – azonban magyar nyomás alatt kénytelen volt a mindennapi életben elfojtani identitását, hogy hűségét illetően ne merülhessenek fel kételyek. Utóbbi komoly akadályokat gördített a soproni németek csoportkohéziójának kialakulása elé. Részben ennek tudható be, hogy a nyugat-magyarországi németiség a trianoni Magyarország legradikálisabb magjává vált. Az etnikai homogenizációs törekvések, majd a 30-as évektől virulenssé vált pángermán veszélytudat, és az ebből következő németellenes hisztéria polarizálta közösségüket, melynek a VDU köré gyűjtött tagjai eljutottak a szecesszió gondolatáig, s ebben az – utóbb egyébként félreállított – burgenlandi náci vezetésről is impulzusokat kaptak.

Az 1918 utáni határok meghúzása más és más hatást váltott ki osztrák és magyar oldalon. Ausztriában a „burgenlandiság” gondolatát külső és belső impulzusok is érlelték, elhalványítva mind az – éppen csak alakulófélben lévő – osztrák nemzettudatot, illetve a pángermán tudattal való azonosulást (bár ez utóbbira a hivatalos burgenlandi politika nagy hangsúlyt helyezett). Magyar oldalon a Monarchia felbomlása, az elhatárolódás, a magyar nacionalizmus erősödése a nyomokban fellelhető regionális identitás végét jelentette.

1945 után az etnikai homogenizáció drasztikus formái [pl. a (nyugat-)magyarországi kitelepítése], illetve az osztálystruktúrát preferáló politikai mechanizmusok tovább csökkentették a regionális identitás kialakulásának esélyét (Gulyás 2005). Manapság azonban a gazdasági kapcsolatok újraszervezése, és egyes – a regionális kapcsolatok kialakításában elsődlegesen érintett közösségek (pl. a határ két oldalán élő ún. gradistyei horvátok) – nagyban hozzájárulhatnak az egykori kulturális, gazdasági, etnikai stb. szálak és tudati elemek reprodukálásához. Nem árt azonban megjegyezni, hogy a homogenizációs törekvések e népcsoportot is veszélyeztették. Példaként állíthatjuk e tekintetben a nyelvfejlődésben lezajló változásokat. Magyarországon a második világháború után a politikai befolyással rendelkező „Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége” igyekezett semlegesíteni a nyugat-magyarországi horvátok (csakúgy, mint a szlovénok) önállóságát. Ezt a célt szolgálta a „szerbhorvát” nyelv iskolai oktatása, mely a horvát népcsoport helyi dialektusának csendes elhalását igyekezett szolgálni. (Csenar 1992. 97–98.) Manapság pedig – ellentmondásos módon – a létező és szellemi határok eltűnése okoz problémát. A modernizációs folyamatok tudniillik nem csupán helyreállíthatnak, hanem rombolhatnak is bizonyos – identitásképző – jellegzetességeket. A burgenlandi horvátok különböző dialektusokban beszélnek, a nyilvánosságban azonban egy standardizált változatot, a „burgenlandi horvátot” (gradiscancko hrvatski) használják. Utóbbi szerint írnak mindkét hetilapjukban,

és az ORF-Burgenland horvát rádiós és televíziós adásaiban is ezt a változatot alkalmazzák. Ezen a nyelven folyik az oktatás a kétnyelvű iskolákban. Ámde a helyi sajátosságok e tekintetben kezdenek háttérbe szorulni, hiszen az utóbbi években közeledés figyelhető meg a burgenlandi és a modern horvát nyelv között (Baumgartner 2006.).

A tudati elemek elolvadása illetve hiánya azt jelzi, hogy az alapvetően területi beosztás alapján zajló nyugat-magyarországi regionális térszerveződést (is) erős identitásdeficit jellemzi. A nyugat-magyarországi-burgenlandi térséget gazdasági és (dolgozatunkban ezúttal nem említett) kulturális folyamatok révén lehet újra-, illetve megkonstruálni. Ennek alapja lehet a nyugati magyar határterület fejlődési dinamikája, melynek előzménye, hogy a térség – épp a határ közelsége miatt – kevésbé részesült a szocialista korszak gazdasági diszfunkcionalitásának hátrányaiból. Az ennek köszönhető modernebb gazdaságszerkezet, szakmakultúra, valamint az a mindennapi kapcsolatrendszer, mely az itt élőket szomszédos térséghez fűzi, segítheti a gyorsabb regionális integrációt. Ehhez hozzászámíthatjuk azokat a szociálpszichológiai előnyöket is, melyeket a határtérség lakói az osztrák (egyben nyugati) területek fejlődésével való lépéstartás, egyfajta mintakövetés révén szereztek.

Felhasznált irodalom

- Baumgartner, Gerhard** (Autor, Redaktion, Inhalt, Text) (2006): Burgenland 1921–2001. CD-ROM, Kroatiches Kultur- und Dokumentationszentrum.
- Boronkai Szabolcs** (2000): Haza és Hazafiság a 19. századi soproni német nyelvű prédikációkban. Soproni Szemle, 2000. 229–248. o.
- Csenar Jurica** (1992): Die Burgenländischen Kroaten von der Zerplitterung zur Vereinigung. In: Traude Horvath–Eva Müllner (Hg.): Hart an der Grenze. Burgenland und Westungarn. Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1992. 91–102.
- Gulyás László** (1992): A magyar–osztrák határ története. Trianoni határaink története V. KAPU 1992/12. szám 54–58. old.
- Gulyás László** (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 168–188. old.
- Gulyás László** (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Hahner Péter** (2006): A régi rend alkonya. Egyetem történet 1648–1815. Panem, Budapest.
- Hajdú Zoltán** (2004): A közigazgatási régió történeti, funkcionális összefüggései és alakváltozásai Magyarországon. Magyar Tudomány, 2004. 9. 942. o.
- Haslinger, Peter** (2000): A regionális identitás kialakításának egy esete. Burgenland 1921–1938. Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom, 2000. 4. 93–104. o.
- Nemes Nagy József** (1997): Régiók, regionalizmus. Educatio, 1997. 3. sz. 407–423.
- Sashalmi Endre** (2006): A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Pannonica, S.l.
- Schleinzer, Friedrich** (1985): Von Westungarn zum Burgenland. Magyarischer und deutschösterreichischer Nationalismus 1867–1922. Burgenländische Heimatblätter, 1985. 3 97–106. o.
- Schlag, Gerald** (2001): Aus Trümmern geboren... Burgenland 1918–1921. Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum. / Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB) Band 106.
- Sinowatz, Fred** (1961): Zur Gesichte des Landesnamens. Burgenländisches Heimatblätter.
- Szatmári Péter** (2000): Az osztrák nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920–30-as években. Századok, 2000. 6.
- Traeger Ernő** (1928): Az elszakított nyugati részek. Magyar Szemle, 1928. október.
- Tóth Imre** (2006): A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között. Sopron.

KUGLER JÓZSEF:

A régiótörténet-írás néhány kérdése a Kárpát-medence régiói sorozat kapcsán

A Regionális Kutatások Központja 2003-ban indította el a Kárpát-medence régiói sorozatát azzal a céllal, hogy feltárja, e természetföldrajzi nagytáj miként integrálódhat gazdasági nagytérséggé az egyre inkább meghatározóvá váló világ gazdasági pólus, az Európai Unió térszerkezeti rendszerébe. Földrajzi fekvése mellett, a Kárpát-medencét történelmi tradíciói is alkalmassá tehetik erre a feladatra, mivel már az elmúlt évszázadok (évezred) alatt is közvetítő szerepet töltött be a kontinens fejlettebb nyugati és a fejletlenebb keleti-délkeleti országai (térségei) között (Szűcs J. 1983). Itt találkozunk ugyanis az európai szellemiséget meghatározó nyugati és keleti kereszténység, a középkori és korai újkor építészet emlékei (gótika, reneszánsz, barokk, klasszicizmus) éppúgy e térség sajátjai, mint az ortodox templomok vagy balkáni népi építészet még fellelhető darabjai. Továbbá a formálódó régióközpontok is részben a táj medencejellegéből, részben pedig a történelmi tradíciókból adódóan nagyobb részt a Kárpátok által közrezárt vidékeken alakították ki vonzáskörzeteiket az elmúlt századokban. A sorozat céljaként fogalmazódott meg többek között még az is, hogy a regionális tudomány alkalmazását, kutatási módszereit meghonosítsa a határon túli magyar tudományos életben, ezért lehetőség szerint határon túli fiatal szakembereket is bevontak a munkába és egyúttal a továbbképzésbe.

Kontinensünk nyugati felében, az Európai Unió által összefogott egyre erősödő gazdasági térben az elmúlt évtizedekben mélyreható változások mentek végbe. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy az országhatárok elválasztó szerepe, amely Európa e szerencsésebbnek mondott felében is hosszú ideig érvényesült – példaként említhető a német–francia határ – fokozatosan veszített jelentőségéből, és az unión belül olyan jelentős gazdasági nagytérségek (erőközpontok) alakulhattak ki, amelyek országhatárokon is átívelnek, mégpedig úgy, hogy azok a nemzetállamok területi szuverenitását legfeljebb csak kis mértékben nyirbálták meg. Az egyik ilyen erőközpont a Földközi-tenger spanyolországi, franciaországi és olaszországi gyorsan fejlődő régióit fogja össze, a másik pedig Dél-Angliából indul ki, és a Benelux- államok, Franciaország, Németország, Svájc, valamint Észak-Olaszország határ menti területei (régiói) kapcsolódnak hozzá, noha Svájc, mint köztudott mind ez ideig nem csatlakozott az unióhoz. Belgium pedig, mint az már közel két évszázados történelme során máskor is előfordult, éppen egyik „szétszakadási” periódusát próbálja meg túlélni. A régiók, főként pedig az egyes térségekben élők regionális tudatának erősödése, a központi államhatalomtól való függetlenedési törekvések, – mint azt a belga, a spanyol vagy akár az olasz példa is jelzi, – átmenetileg vezethet ugyan a szeparatista tendenciák erősödéséhez. A belső ellentétekkel azonban mind ez ideig sikeresen megbirkóztak az érintett államok, és a más-más országhoz tartozó szomszédos régiók együttműködése a formálódó gazdasági erőközpontok teljesítménye sem szenvedett csorbát, az uniós integráció hajtóerői fennmaradhattak.

Kissé talán csóválhatják fejüket a Magyarországgal szomszédos államok szakemberei is. Miről is lehet itt megint szó, gondolhatják, talán a magyar szupremácia vagy a magyar irredentizmus új megjelenési formája ütötte fel ismét fejét. Az egymásról szerzett sokszor keserű történelmi tapasztalataink, az évszázados szembenállás talán kölcsönös gyanakvással tölthet el bennünket. Mégis a nyugat-európai változások, az államok és nemzetek kölcsönös kiengesztelődésének példája, a gazdasági hatékonyság közös gondolkodásra kell, hogy ösztönözze a feleket, a folytonos viták és nézeteltérések közepette is. A Kárpát-medence, mint földrajzi egység, és mint nagyobb kiterjedésű történelmi régió is kedvező lehetőséget kínál a regionális együttműködésre vagy akár a területi kiegyenlítésre, mégpedig

úgy, hogy a jelenlegi országhatárok változatlanok maradnának, elválasztó szerepük azonban jelentősen csökkenne (Horváth Gy. 2005).

Az ipari forradalom kibontakozása a Kárpát-medencében az 1848/49-től vette kezdetét, a magyar szabadságharc sorsát ugyan megpecsételte a túlerő, a feudalizmus felszámolását azonban már nem lehetett elodáztatni. A kiegyezés pedig nyugodt politikai keretet teremtett az immár Osztrák-Magyar Monarchiaként ismertté váló államalakulat számára. A gyorsütemű gazdasági fejlődés eredményei, annak területi kihatásai is hozzájárultak ahhoz, hogy körvonalazódjanak az államkerten belül a régiók (Gulyás L. 2002). A fejlődés főként a nehézipari térségeket (szénbányászat, kohászat) és részben a monarchia piacait ellátó agrárvidékeket érintette, mindenek előtt azonban a főváros centrum- és hajtóerő-szerepe erősödött meg (Berend-Ránki 1976). Magyarországon a dualizmus kori közigazgatási átszervezés után is megyék jelentették a legfontosabb közigazgatási egységeket, és a vármegyei rendszerbe illesztették bele a korábbi szabadalmi területeket is, a megyehatárok többsége azonban nem tükrözte a városok, a közigazgatási és gazdasági központok által kialakított vonzáskörzeteket, és területi kiterjedésüket illetően is jelentős eltérések mutatkoztak (Hajdú Z. 2001). Ugyanakkor vannak már jelei annak is, hogy igazgatási-területszervezési céllal több megyét összefogó „regionális” egységeket is létrehoztak, mint például a vasút- és postaigazgatások, tanfelügyelőségek vagy a katonai és belügyi igazgatás esetén (csendőrkerületek). Földrajzi fekvésük alapján a népszámlálási statisztikák közreadása is jelzett valamiféle regionális szemléletet. A történelmi Magyarország felbomlásával a Kárpát-medence formálódó regionális szerkezete nagymértékben átalakult, amit az új országhatárok elválasztó szerepe és főként az egyes államok centralizációs törekvései is erősítettek (Gulyás L. 2005).

Mivel valódi régiók az elmúlt évszázadok során nem alakultak ki a történelmi Magyarországon, így a régiótörténet-írás, mint tudományos diszciplína sem teremthető meg. Mégis akadnak olyan szintetizáló munkánk, amelyek legalább valamelyest példaként szolgálhatnak. Mindenekelőtt a Borovszky Samu (1910) szerkesztésében megjelent Magyarország vármegyei sorozat érdemel említést, amelyik főként a kiegyezést követő évtizedek változásainak leírása, a közel félévszázados fejlődés eredményeinek közzé tétele a dualizmus kori megyehatárok között. Alapos statisztikai elemzés, a maga korában igen korszerű adattár, áttekinthető megye (tér-ség)ismertetés. Így egyebek mellett a természeti viszonyok és a települések mellett a gazdasági élet részletes ágazatok szerinti bemutatását is elvégezték a szerzők. A térségi (megyei) sajátosságok kiemelése vagy országos eseményekhez, trendekhez való viszonyítása inkább csak alkalmasként fordul elő. Kogutowicz Károly (1930) munkáját leginkább a geográfiai szakirodalom tartja példaértékűnek. A szerző a Kárpát-medencét jól elkülönülő természeti tájai és az ott élő ember tájálakító tevékenysége nyomán kívánta sokoldalúan bemutatni. Így nagyobb tájegységként veszi figyelembe a Dunántúlt és a Kisalföldet, a Nagyalföldet, a Felföldeket, Erdélyt valamint Horvátországot és a Tengeremelléket.

A Kárpát-medence régiói sorozat esetében az egyes kötetek térségi határainak kialakításakor természetesen a jelenlegi országhatárokat vették alapul a szerkesztők, mivel a jelenlegi államkeretek természetszerűleg meghatározók. Így a mai Magyarországon kívüli Kárpát-medencei térségek esetében a következő felosztás mellett döntöttek: Dél-Szlovákia egy kötetben került bemutatásra, hivatalosan ugyan az országban négy fejlesztési régiót (Pozsony, Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákia) hoztak létre, mindegyik régióinak azonban a Magyarországgal szomszédos területei kaptak nagyobb figyelmet. Kárpátalja is önálló kötetként szerepel, amit részben területi kiterjedése és népességszáma, valamint az elmúlt évtizedek sajátos történelmi fejlődési pályája is alátámaszt. Erdély esetében hozzászámítva a Partiumot is, a három kötetbe történő rendezést találták optimálisnak. A Székelyföld mellett, amelynek határa igazodik a jelenlegi közigazgatási beosztáshoz, Dél-Erdélyt és Északnyugat-Erdélyt foglalja össze külön-külön kötet, részben alkalmazkodva a romániai régiók határaihoz is. A Székelyföld önálló ré-

gióként való megjelenítését részben földrajzi fekvése, részben pedig történelmi múltja indokolja. Évszázadokon keresztül a székelyek által lakott vidék szabadalmas területként integrálódott a középkori államkeretbe, és az évszázadok során kialakult egyfajta sajátos székelytudat is, ami segítheti a régiós tudat megerősödését is. A Vajdaság mindenképpen önálló régió, hiszen csaknem egyedüli olyan Kárpát-medencei térség, amelyik az elmúlt évtizedek (hetvenes-nyolcvanas évek) alatt jelentős önállóságot vívott ki magának, jóllehet a Jugoszlávia felbomlását követő években éppen a szerb centralizációs törekvések erősödtek meg a maradék a délszláv államterületen. Végül Horvátország, Szlovénia és a Várvidék (Burgenland) határ menti térségeinek bemutatása is egy kötetet tölthet meg, jóllehet Horvátország területi kiterjedése, történelmi tradíciói alapján egy sajátos önálló Kárpát-medencei történelmi régióként is értelmezhető. A magyarországi kötetetek is természetesen egy-egy régióval foglalkoznak. Így áll össze tehát a sorozat tervezett 14 kötete.

Az egyik igen fontos szerkesztési alapkérdés volt, hogy milyen súllyal szerepeljen az egyes kötetekben a régiótörténet, és mely időszakot, milyen terjedelemben foglalja magában. Mindezeknek az elvárásoknak pedig úgy kellett eleget tenni, hogy a szerkesztői célkitűzéssel összhangban az olvasó minél szélesebb és sokoldalúbb tájékoztatást kapjon a térségről (régioról), főként annak jelenéről és a fejlődés várható irányáról, a szomszédos régiók közötti kapcsolatokról, egyáltalán a régióépítésről. A történeti bevezető rész tehát e célt vállalta fel, vagyis a rendelkezésre álló feldolgozások, kézikönyvek, történeti-gazdaságtörténeti munkák és a statisztikai adatbázis alapján 2–3 ív terjedelmű összefoglalót adni. Az időtávlatokat tekintve pedig elsősorban a modernizációs idősakra, az 1848/49 és 1989/90 közötti évtizedekre helyezve a hangsúlyt. Külön is kiemelve az államfordulatok, a határváltozások diktálta új feltételeket. A történeti részeknek is érinteni kellett a térség társadalmi-gazdasági átrétegződési folyamatát, a településhálózati és demográfiai változásokat, az infrastrukturális fejlődést, és a tér átalakulását, a belső és külső térkapcsolatokat. Természetesen a történeti fejezetek szerzői egyéni érdeklődésüknek is teret engedhettek az összefoglalók megírásakor. A magyarországi kötetek esetében az elsőként megjelent déldunántúli volt a minta. Horváth Gy. (2006) a modernizációs folyamatok bemutatására, a közlekedés- és infrastruktúra-fejlesztések eredményeire helyezte a hangsúlyt, megállapítva ugyanakkor azt is, hogy ezek a folyamatok más Kárpát-medencei térségekkel összehasonlítva jobbra csak mérsékelt fejlődést eredményeztek. Többé-kevésbé hasonló szempontok alapján készült el a Nyugat-magyarországi régió közelmúltjának, az 1867 utáni változásainak elemzése is (Honvári J. 2007). A Kárpát-medence határon túli térségeivel foglalkozó történeti tanulmányok szerzői is többé-kevésbé megfogadták a vázolt elveket. A Székelyföld esetében igen hasznosnak bizonyult a székelység középkori és koraújkori történetére vonatkozó kiegészítés (Kánya J. 2003), míg az északnyugat-erdélyi kötetben jobbra csak a 1918/19 utáni államfordulat okozta térségbeli változásokat ismerhettük meg (Báthory L. 2006). A Dél-Szlovákiával és a Vajdasággal foglalkozó kötet pedig a hazai és a határon túli olvasóközönség történelmi ismereteit jelentősen bővíti, mivel nemcsak az utóbbi másfél évszázad eseményei, hanem ezeréves vagy annál is régebbi történések, illetve azok elemzése is helyet kapnak benne (Gál Z.–Roskó P.–Schmidt A. 2004, Gulyás L. 2007).

Összességében megállapítható, hogy a Kárpát-medence régiói sorozat eddig megjelent kötetének történeti bevezető részei az első honi régiótörténet-írási próbálkozásokat jelzik. Az idő rövidege és a korábbi időszakban elmaradt történeti-térségi kutatások hiánya miatt többnyire csak az országos eseményeket, folyamatokat feltáró, illetve a helyi (települési, megyei, kistérségi) jelenségeket taglaló szakirodalom állt a szerzők rendelkezésére, akik ezeket felhasználva tárták fel a múltra vonatkozó területi-térségi összefüggéseket. A régiótörténet-írás remélhetőség ezzel a lépéssel további ösztönzést nyerhet részben a kutatások, részben pedig a módszertani megújulás terén is.

ABSTRACT

Some questions about the region-historiography in relation to the Regions of the Carpathian Basin

The Hungarian Academy of Science Centre of Regional Studies started its Carpathian Basin Regions series in 2003 with the aim of revealing how this economic region could integrate into the spatial system of the EU. The series present in each volume a region according to uniformed editorship in order to get to know the past, present and the future of the area even more perfectly. The historical part is organically involved in each volume. The authors took the first step for creating the missing Hungarian region-historiography.

Felhasznált irodalom

- Báthory Lajos** (2006): Északnyugat-Erdély gazdasági és társadalmi helyzete 1918–1989 között. In: Északnyugat-Erdély. (Szerk.: Horváth Gyula) MTA RKK–Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 27–58. o. (Kárpát-medence régiói 4.)
- Berend T. Iván–Ránki György** (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Borovszky Samu** (szerk.) (1910): Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye I–II. OMT, Budapest.
- Gál Zoltán–Roskó Péter–Schmidt Andrea** (2004): A Felvidék története. In: Dél-Szlovákia (szerk. Horváth Gyula) MTA RKK–Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest. 27–81. o. (Kárpát-medence régiói 2.)
- Gulyás László** (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs, 168–188. old.
- Gulyás László** (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest.
- Gulyás László** (2007): Történeti áttekintés. In: Vajdaság (Szerk.: Nagy Imre) MTA RKK–Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 76–149. o. (Kárpát-medence régiói 7.)
- Hajdú Zoltán** (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Honvári János** (2007): A nyugati periféria történeti folyamatai. In: Nyugat-Dunántúl. (szerk.: Rechnitzer János) MTA RKK–Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 21–55. o. (Kárpát-medence régiói 5.)
- Horváth Gyula** (2005): A Kárpát-medencei régiók közös kohéziós politikájáról. In: Közelítések – A határon átnyúló kapcsolatok kilátásai és a mezőgazdaság regionális kérdései az Európai Unió keleti peremén (szerk.: Baranyi Béla) MTA Regionális Kutatások központja, Debrecen. 13–28. o.
- Horváth Gyula** (2006): A lassú fejlődés történeti folyamatai a Dél-Dunántúlon. In: Dél-Dunántúl. (szerk.: Hajdú Zoltán). MTA RKK–Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 27–62. o. (Kárpát-medence régiói 3.)
- Kánya József** (2003): Történeti áttekintés. In: Székelyföld. (Szerk.: Horváth Gyula) MTA RKK–Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 27–65. o. (Kárpát-medence régiói 1.)
- Kogutowicz Károly** (1930): Dunántúl és Kisalföld írásban és képen I–II. Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, Szeged.
- Szűcs Jenő** (1983): Vázlatok Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó, Budapest. (Gyorsuló idő).
- Tóth József** (1996): A regionális fejlődés kezdetei és mai problémái a Kárpát-medencében. In: Határon innen – határon túl. Nemzetközi földrajzi tudományos konferencia. (Szerk.: Pál Ágnes–Szónokyné Ancsin Gabriella.) József Attila Tudományegyetem, Szeged. 27–44. o.

Gulyás László:
A szlovákiai magyar kisebbség újabb etnoregionalista kísérlete:
A Bósza-tervezet 2007–2008*

Bevezetés

Az 1989–1990-es közép-európai rendszerváltások egyik fontos következménye, hogy Közép-Európa térszerkezetében jelentős változások történtek, beindult a regionalizmus és a regionalizáció.¹ A fogalmak tisztázása érdekében itt jelezzük, hogy regionalizáció alatt azt értjük, amikor az állam felülről akar kialakítani gazdasági-közigazgatási-politikai területi egységeket. Míg regionalizmus alatt azt amikor egy alulról – például a települések szintjéről – kiinduló folyamat próbál meg létrehozni területi egységeket.²

Az 1993-ban függetlenségét elnyerő szlovák állam esetében – abból következően, hogy nem „tisztá” nemzetállam – mind regionalizmus, mind a regionalizáció szorosan összefonódott a nemzeti és kisebbségi problémákkal.³ Ennek következtében éles küzdelem bontakozott ki a többségi szlovák nemzet által szorgalmazott regionalizációs törekvések⁴ és a kisebbségi magyarok által elindított etnoregionalista kísérletek körül.⁵

Jelen tanulmányban egy ilyen tipikus esetet, az ún. Bósza-féle autonómia kísérletet mutatjuk be.

A Bósza-féle autonómia-mozgalom politikatörténete

2007. július 13–14-én egy magánszemély Bósza János,⁶ kezdeményezésére Dunamocson – Komáromtól néhány km-re – 24 magyar nemzetiségű személy ült össze, hogy az autonómiáról tanácskozzék. A két napos tanácskozás második napján létrehozták a Dél-Földvidéki Önrendelkezésért Tanácsot (DFÖT).

A DFÖT megalakulása heves reakciókat váltott ki a szlovák oldalon, Ján Slota – a Szlovák Nemzeti Párt (SNS) elnöke – „Szlovákia integritását és jövőjét fenyegető veszélynek” nevezte a szervezetet. Kijelentette, pártja mindent elkövet azért, hogy a belügyminisztérium ne jegyezze be a Dunamocson létrejött civil szervezetet, mert annak tagjai Szlovákia szétverésének szándékával szervezkednek. Slota felszólította kormánykoalíciós partnereit, a Robert Fico miniszterelnök vezette SMER-t és a Vladimír Meciar nevével jegyzett Néppártot (HZDS), hogy „álljanak az SNS oldalára” és jelezte, hogy a szlovák ellenzéki pártoktól, különösképpen a Kereszténydemokrata Mozgalomtól (KDH) is elvárja, hogy „hazafias helytállást” bizonyító magatartást tanúsítsanak.

Fico miniszterelnökként Slota mellé sorakozott fel, ezt jól mutatja a DFÖT megalakulására reagáló nyilatkozata: „Mindennek megvan az ideje, ez a polgári társulás még be sincs jegyezve, és én bízik benne, hogy nem is lesz! Mert ez a polgári társulás revizionista és irredenta tevékenységével az ország területi épsége ellen irányul. Bízom benne, hogy a felelős hatóságok intézkednek ez ügyben.”

Az ellenzékben lévő Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH) eleget tett Slota felhívásának és felszólította az Magyar Koalíció Pártjának (MKP) vezetését, hogy egyértelműen fejtsék ki álláspontjukat az autonómiatanács törekvéseivel kapcsolatban. Erre Berényi József MKP-alelnök közölte, hogy pártjának nincs semmilyen kapcsolata a civil szervezettel. Hozzátette: csak jövő tavaszra készül el az MKP stratégiai programja, amelyben szó lesz az önrendelkezés valamilyen formájáról is. Ráadásul Duray Miklós – akit meghívtak a

* Ez a tanulmány a Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült.

dunamocsi tanácskozássra, de nem ment el – azt üzenté a szervezőknek, hogy nem egyezik bele, hogy nevét, személyét bármilyen összefüggésbe hozzák ezzel a kezdeményezéssel.

Közben a szlovák Belügyminisztérium 2007. augusztus 8-án elutasította DFÖT elnevezésű polgári társulás bejegyzését, alkotmányellenesnek találva az autonómiát szorgalmazó társaság legalizálását.⁷ Jól mutatja a magyar kisebbség megosztottságát, hogy Csáky Pál – az MKP elnöke – a bejegyzés elutasításának hírére nem kívánta kommentálni, mondván, hogy pártjának semmilyen kapcsolata nincs a társasággal.

2007 augusztus közepén Bósza János másodjára kérte a Belügyminisztériumtól a Dél-Fölvidéki Önrendelkezésért bejegyzését, de az 2007. augusztus 24-én másodjára is elutasította a bejegyzési kérelmet.⁸

Bósza János a kettő Belügyminisztériumi elutasítás indoklásait figyelembe véve átdolgozta a DFÖT bejegyzési kérelmét és azt 2007 szeptemberében ismét – immár harmadjára – benyújtotta. Az átdolgozás egyik fontos eleme volt, hogy a Dél-Fölvidéki Önrendelkezésért Tanács (DFÖT) nevet Dél-Fölvidéki Autonómia Tanács (DFAT) elnevezésre változtatta. De október közepén a Belügyminisztérium harmadjára is elutasította a bejegyzési kérelmet, arra hivatkozva, hogy a polgári társulás neve történelmi szempontból megkérdőjelezi Szlovákia területének egységét és oszthatatlanságát. Bósza ezek után kifejtette, hogy a társulás nevét tekintve a Belügyminisztérium a harmadik elutasításában olyasmit kifogásol, amit korábban maga ajánlott. Hangsúlyozta, hogy a belügyminisztérium összes kifogására tekintettel voltak, amikor a harmadik bejegyzési kérelmet megfogalmazták. Bósza ugyanakkor rámutatott, hogy első kérelmük elutasításának indoklásában maga a minisztérium javasolta azt a nevet, amit a harmadik kérelemben benyújtottak – ezért hagyták ki a névből az „önrendelkezésért” kifejezést – és most mégis a név miatt nem jegyezték be a szervezetet.

A harmadik elutasítás után Bósza János és csapata – amely különben 2007 őszén nagyon keményen és folyamatosan csatázott a Magyar Koalíció Pártjával is – stratégiát váltott. 2007. november 17-én Komáromban felállították egy új mozgalom (párt) kezdeményezési bizottságát. A mozgalom elnevezése „Mozgalom a Regionalizmusért” (MaRe) lett. Elsődlegesek céljait az alábbi pontokban foglalták össze:⁹

1. Az országon belüli önrendelkezés (nemzetközileg is elismert emberjogi normák szabályai szerint) a határok tiszteletben tartása mellett, a közös területi autonómia azonos jogokkal történő kikövetelése. Két, vagy több hivatalos nyelvvvel!
2. Gazdaságilag erős régiók létrehozása.
3. A szlovák nemzetállamból polgári elven működő Szlovákia létrehozása, minden állampolgárának nemzetiségi (nemzeti, etnikumi) jogainak a figyelembevételével.
4. Esélyegyenlőséget az élet minden területén!

Első körben úgy nézett ki, hogy a stratégiaváltás bevált, mivel 2007. december 21-én a Belügyminisztérium bejegyezte Bósza János civil szervezetét Nomos Regionalizmus néven és erről 2008. január 6-án értesítette is őket. Bósza, mint a Nomos Regionalizmus elnöke, a bejegyzés után adott első interjújában rögtön leszögezte: függetlenül attól, hogy hívják a szervezetet, és milyen név alatt szerepel a belügyminisztérium jegyzékén, eredeti célkitűzései nem változnak – területi autonómiát szeretne Dél-Szlovákiában.

Azt, hogy Bósza és mozgalma pontosan milyen autonómiára is gondol, azt a Bósza által fenntartott – magyarországi szerveren működő –, „Commora Aula” honlapon tették közzé, illetve 2007 decemberében megküldték a szlovák parlament képviselőinek is.

A Szlovák Nemzeti Párt (SNS) szinte azonnal megtámadta a bejegyzett szervezetet és autonómiastrategiáját, erre Bósza televíziós vitára hívta ki a párt elnökét Slotát. A kihívást Slotá elfogadta, majd helyettesét, Anna Belousovovát küldte maga helyett a stúdióba. A 2008. január 16-án megtartott televíziós vita során Belousovová jelezte, hogy Slotával együtt indítványozni fogják a Nomos betiltását.

A fenyegetés két nappal a televíziós vita után valósággá vált, a Belügyminisztérium betiltotta a Nomos működését. A döntést azzal indokolta, hogy Bócsa Magyarországon bejegyzett internetes honlapján (www.comorra.hu) úgymond nem tágit az autonómiatervek kérdéskörétől. A betiltó határozatra reagálva Bócsa jelezte, hogy alkotmányos keretek között tovább kíván harcolni azok jogaiért, akik mögötte állnak, mert a belügy döntése ellenkezik a törvényi rendelkezésekkel. Ezért Bócsa fellebbezett a döntés ellen, illetve levelet írt Hannes Swobodának, az Európai Szocialisták Pártja (PES) frakcióvezetőjének, melyben felhívja a figyelmet a szlovák belügyminisztérium megszüntető határozatára, illetve részletezi a civil szervezet bejegyzésének kálváriáját. Bócsa a levélben azt írja: az SNS vezetői nyomást gyakoroltak a belügyminisztériumra, és hazug, megalapozatlan vádakkal illették őt, melyeknek „egyetlen céljuk az etnikai alapú diszkrimináció és a felvidéki magyarság további elnyomása (diszkriminálása), megfélemlítése és asszimilációja”. Bócsa a levele zárásaként így fogalmazott: „Meggyőződésem, hogy mindez ellentétes az EU jogrendszerével és annak emberjogi normáival.”¹⁰

Jelen tanulmány lezárásakor még nem ismerjük a fellebbezés eredményét, de azt biztosan jósolhatjuk, hogy az „egyszemélyes autonómia harcos” – ezzel a névvel illetik Bócsát a napi publicisztikában, ezzel jelezve, hogy az MKP nem áll mögötte – és a szlovák nacionalisták küzdelme a 2008-as évben tovább fog folytatódni.

A Bócsa-féle tervezet

A politikatörténeti felvezetés után ismerkedjünk meg Bócsa-tervezetének tartalmával.¹¹ Mint az *1. térképről* látható, a „Dél-főlvideki Autonómia Környék” elnevezésű terület Somorjától egészen Királyhelmeig terjed. A Dél-főlvideki Autonómia Környék fővárosa Kassa lenne, míg területét három megyére osztaná Bócsa (lásd *1. táblázat*).

1. térkép. A „Dél-főlvideki Autonómia Környék” területe

Forrás: www.comorra.hu

Mint a térképről látható az autonóm tartomány 16 szlovákiai járást érint területileg, részben vagy teljes terjedelmében. Ezek a járásek az alábbiak:

- Teljes terjedelmében az autonóm területhez tartozik: Dunaszerdahely (Dunajská Streda), Komárom (Komárno), Nagykürtös (Veľký Krtíš) Rozsnyó (Rožňava) Kassa és vidéke (Košice-vidiek) Gölnicbánya (Gelnica).

- Területének nagyobb részével az autonóm területhez tartozik: Érsekújvár (Nové Zámky) Galánta (Galanta) Léva (Levice) Vágsellye (Šaľa) Losonc (Lučenec) Rimaszombat (Rimavská Sobota) Töketerebes (Trebišov).
- Területének kisebbik részével az autonóm területhez tartozik: Nyitra (Nitra) járásból Zoboralja, Nagyrőce (Revúca) járásból Tornalja (Tornaľa) és környéke, Nagymihályi (Michalovce) járásból Nagykapos (Veľké Kapušany) és környéke.

Itt kell felhívunk a figyelmet arra, hogy melyik járás mekkora területtel tartozzon az autonóm területhez – azaz hol legyen az autonóm terület északi határa – Bósza az ún. Hodža–Bartha-vonal alapján döntötte el.

A Hodža–Bartha-vonal 1918 őszén született meg, amikor 1918. nov. 28-a és december 6-a között az alakulófélben lévő csehszlovák állam képviselőjében Milan Hodža Budapesten tárgyalásokat folytatott Szlovákia déli határáról.¹² 1918. december 6-án Hodža aláírt egy megállapodást a magyar felet képviselő Bartha hadügyminiszterrel, és az így létrejövő vonal Pozsony fölül indulva nagyjából a szlovák–magyar etnikai határt követve Kassa fölött haladt az Ungig, s ott északra fordulva érte el a magyar határt. Ezt a vonalat azonban a csehszlovák kormány nem ismerte el, Hodžát visszahívták Budapestről és Edvard Beneš – mint csehszlovák külügyminiszter – Versaillesben egy ennél délebbre húzódó vonalat harcolt ki csehszlovák–magyar határként.¹³

Bósza viszont úgy érvelt, hogyha a szlovákok képviselőjében Hodža 1918-ban elismerte szlovák–magyar etnikai határvonalként a Hodža–Bartha-vonalat, akkor ezt kell tekinteni a Dél-Északkeleti Autonómia Környék északi határának.

1. táblázat A „Dél-Északkeleti Autonómia Környék” megyéi

A megye neve	Megyeszékhely	Lakossága
Komárom megye	Révkomárom	568 000
Losonc megye	Losonc	187 702
Kassa megye	Kassa	517 599
Összesen	–	1 273 389

Forrás: A szerző saját szerkesztése

Mint a táblázatból látható, Bósza fenti gondolatmenete miatt a Dél-Északkeleti Autonómia Környék 1,2 millió lakossal rendelkezne. Csakhogy az 1,2 millió lakosból csak 480 000 lenne magyar, azaz a lakosság 38%-a. Ez a gyakorlatban annyit jelentene, hogy a Dél-Északkeleti Autonómia Környék” 1,2 millió lakosából 700 ezer fő lenne szlovák, azaz az autonóm területen belül szlovák többség lenne. Mindez azért, mert Bósza ragaszkodása a Hodža–Bartha-vonalhoz nem veszi figyelembe az 1918 óta eltelt időszak alatt bekövetkezett etnikai változásokat. Bósza azt a problémát, hogy az autonóm területen belül szlovák többség van az autonómia-terv két pontjával kívánta ellensúlyozni:

- Egyrészt az autonómiatervezet 11. pontja kimondta, hogy „Dél-Földvidéken a magyar nyelv egyenrangú az állam hivatalos nyelvével. Kivételt képezhetnek olyan települések, ahol a dél-földvidéki magyarság arányaiban nem éri el a 3%-t. Az autonóm tartomány helyi önkormányzatai biztosítják mindkét nyelv természetes és hivatalos használatát, elfogadva minden olyan rendszabályt, amelyre szükség van megismerésük érdekében, megteremtve minden olyan feltételt, amely garantálja teljes egyenlőségüket.”
- Másrészt az autonómiatervezet 15. pontja párhuzamos szlovák és magyar igazgatási/önkormányzati rendszert hozott létre, amikor az alábbi módon sorolta fel a Dél-Földvidék Önkormányzati felállítandó intézményeit:

- ”a) Az autonóm tartomány intézményei:
 – Önkormányzati Parlament
 – Dél-Fölvidék Kormánya
 – Dél-Fölvidék Elnöke
 b) A dél-fölvidéki magyarok intézményei:
 – Dél-Fölvidéki Magyar Tanács
 – Dél-Fölvidéki Magyar Elnök
 c) A dél-fölvidéki szlovákok intézményei:
 – Dél-Fölvidéki Szlovák Tanács
 – Dél-Fölvidéki Szlovák Elnök
 d) A dél-fölvidéki romák intézményei:
 – Dél-Fölvidéki Roma Tanács
 – Dél-Fölvidéki Roma Elnök
 e) A települési önkormányzatok intézményei:
 – Megyei Hivatal
 – Városi Hivatal
 – Községi Hivatal
 – Polgármester.”

Úgy véljük, a Bósza autonómiatervezete egy nagyon fontos kérdést vet fel: Lehet-e úgy autonómiát üzemeltetni, úgyhogy a magyar kisebbség még a felállítandó autonóm területen – azaz Dél-fölvidéki Autonómia Környéken – belül is kisebbségben van?

Napjainkban a kérdés megválaszolhatatlan, mivel a szlovák fél mindenféle jogi eszközzel igyekezik megakadályozni a Bósza-féle tervezet megvitatását. Ráadásul az a tény, hogy a tervezett autonómia területen belül a szlovákok lennének többségben lehetővé teszi, hogy a Magyar Koalíció Pártja is elhatárolódjék a tervezettől.¹⁴

Lábjegyzetek

¹ Illés I. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.

² Süli-Zakar I. (2003): A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.

³ Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.

⁴ Erről bővebben lásd Gulyás L. (2007): A Szlovák Köztársaság első regionalizációs kísérlete, avagy az 1996. évi közigazgatási reform. *Szónokyné* et al. (szerk.): A határok kutatója. Tanulmánykötet Pál Ágnes tiszteletére. Szeged–Szabadka. 2007. 99–106. old.

⁵ Erről bővebben lásd Gulyás L. (2007): A szlovákiai magyar kisebbség etnoregionalista kísérlete: a komáromi tervezet 1994. I. m. Gulyás L–Gál J. (szerk): Európai kihívások IV. Konferenciakötet. SZTE Mérnöki Kar. Szeged. 533–538. old.

⁶ Személyéről bővebben lásd: Exkluzív interjú Bósza Jánossal, a Dél-Fölvidéki Önrendelkezésért Tanács kiötlőjével. www.commora.hu

⁷ Az első elutasítás szövegét lásd www.commora.hu

⁸ A második elutasítás szövegét lásd www.commora.hu

⁹ Lásd www.commora.hu

¹⁰ A Hannes Swobodának írt levelet lásd a www.commora.hu-n

¹¹ A teljes tervezetet lásd a www.commora.hu-n

¹² A Hodža–Bartha tárgyalásokról lásd *Ormos Mária* (1985): Padovától Trianonig. 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 109–111. old.

¹³ A kérdéskörrel lásd bővebben Gulyás László (2006): A szlovák–magyar határ születéséről lásd A magyar–szlovák határ kérdése a versaillesi békekonferencián. Első rész: A csehszlovák területi igények betérjesztése Fórum. 2006/2. szám 117–132. old. Második rész: A csehszlovák területi igények tárgyalása. Fórum. 2006/3. szám 129–144. old.

¹⁴ Erről lásd a Magyar Koalíció Pártjának honlapját: www.mkp.sk

RECENZIÓK

Szerkesztőségünk azt tervezi, hogy a „Recenziók” rovatba rendszeresen beszámol, azon új könyvekről, melyek Közép-Európa történetével, földrajzával, gazdaságtörténetével, regionális fejlődésével foglalkoznak. Ezúton jelezzük, hogy a szerkesztőség várja az újabb recenzálandó könyveket és recenziókat.

Folyóiratunk első számában kettő olyan könyvet recenzálunk, melyek közös sajátossága, hogy eredeti verziójukat szerzőjük PhD-disszertációként védte meg.

A szerkesztőség

KRÁMLI MIHÁLY:

***A császári és királyi haditengerészet és Magyarország.
Magyarország szerepe a közös haditengerészet fejlesztésében.
Doktori mestermunkák. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány. Pécs, 2004. 270. p.***

Krámlí Mihály primer források bevonásával alapkutatásokat végzett, egy olyan területet dolgozott fel, aminek vizsgálatára a szakirodalom eddig kevesebb figyelmet fordított. A könyv alapjául szolgáló mű PhD értekezés volt, amely a Pécsi Tudományegyetem Multidiszciplináris Doktori Iskola keretében készült el, a témavezetője Harsányi Iván professzor volt.

A bécsi Kriegsarchiv haditengerészetet érintő dokumentumai mellett feldolgozta a magyar Kereskedelemügyi Minisztérium témával kapcsolatos megmaradó iratait, abban a tengerészeti osztály és a magyar megrendelések viszonylag gazdag forrásanyagát. Sajnos a Magyar Országos Levéltárban a Danubius Fiumére vonatkozó anyagából csak töredékek maradtak fenn. Értékes iratokat talált a Közlekedési Múzeum Archívumában is.

A császári és királyi hadiflotta fejlesztése, az adriai flotta megteremtése komoly összegeket emésztett fel a közös ügyi költségvetésből. A fejlesztés indokolta a két államalkotó fél delegációjának az együttműködését és egyetértését, adott esetben alkuját, de ez az „együttélés” a Monarchia egészére is elmondható.

A nemzetközi nagyhatalmi pozíció egyik látványos területe volt a hadiflotta fejlesztés, amely 1890–1914 között intenzív szakaszába lépett. Ennek eredményeként a 20. század elejére az osztrák–magyar haditengerészet a világ 8. legerősebb flottájává vált. Ennek felépítését, rendszerét, a költségvetési vitákat elsőként mutatja be a szakirodalomban.

Hogy elérjék a magyar delegáció támogatását, fontos volt a nagy flottafejlesztési programok előtt a magyar beleegyezést kompenzálni. Az osztrák fél beleegyezett abba, hogy a flotta fejlesztésében a kvótaarányos beszállítások és megrendelésekből ott, ahol a magyar fél nem képes a kvótaarányának megfelelő teljesítményre, kompenzációként más területen a kvóta fölötti arányt alkalmazza.

Megelevenedik előttünk a közös pénzügyminisztérium tevékenysége, ami kezdetben a közös ügyek költségvetésének az összeállítására korlátozódott, 1878-tól Bosznia Hercegovina okkupációját követően annak közigazgatásának irányítása is a hatáskörébe tartozott.

A kiegyezés után a közösség legfőbb pillérei a közös minisztériumok, a legfőbb számvevőszék, a közös érdekű ügyek (vámbevételek, őrlési monopólium, a katonai és egyéb alapítványok bevételei); a kvóták (1868–1871 között 30%, 1872 30,22%, 1873–1899 között 31,4%, 1900–1907 között 34,4%, 1907–1918 között 36,4%) voltak.

A két államrész közös pénzügyeinek fedezetéül elsősorban a kvóta- és a vám- és kereskedelmi bevételek álltak rendelkezésre. A vámbevételek 1885-1913 között 32%-át tették ki

a közös államháztartás fedezetének. A kvóta-hozzájárulás tekintetében a fenti időszakban a magyar fél 35%-ot fedezett, ami nagyjából az utolsó érvényes kvótának felel meg. Ha az egy főre eső kvóta-hozzájárulást vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a magyar részvétel magasabb, 43%-os. A téma szempontjából mindenképpen a közös államháztartás vizsgálata is indokolt. A nettó kiadások tekintetében a közös költségvetés a dualizmus időszakában (1868–1913) négyszeresére nőtt, amit átlagban 95-97%-os arányban a hadügyi kiadások tettek ki. Ezt bizonyítja, ha a közös minisztériumok költségvetését vizsgáljuk, saját költségvetésük növekedését, a közös államháztartás alakulását több időintervallumban.

A hadi kiadásokban megfigyelhető fokozatosan a haditengerészetre fordított összegek növekedése 1905-től.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a fejlesztéseket jórészt hitelekkel tudják megvalósítani. A haditengerészet fejlesztésében az 1904-es esztendő fontos fordulópontként jelentkezett. Ebben az évben döntöttek egy nagyarányú fejlesztésről, illetve több éves rendkívüli hitelt szavaztak meg számára. A kormány a Kereskedelemügyi Minisztériumot felhatalmazta, hogy tárgyaljon a haditengerészettel.

A haditengerészet igyekezett megnyerni a flottafejlesztéshez a magyar delegációt, hogy a szavazás során megkapják a szükséges hiteleket, a magyar delegáció viszont ezt igyekezett kihasználni, alkalmazva a kompenzáció eszközét, miszerint a magyar ipar, ahol arra képes, a kvótaarányon felül szállíthasson a haditengerészetnek.

Különösen élesen merült ez fel az 1906. április 6-i konferencián, melyet Szerényi József államtitkár vezetett, aki a Kereskedelemügyi Minisztérium tényleges irányítójának számított, illetve később is fontos szerepe volt a monarchia felszámolása során elkezdett alku folyamatban.

Az 1904-es és 1906-os megállapodás kimondta elvként a magyar ipar kvóta arányú részesedését a közös haderő szállításaiból.

Szerényi azt kérte a tárgyalásokon, hogy ahol nem képes a magyar fél betartani a kvótát, a hadseregszállításainál kapjon kárpótlást, mintegy kompenzációt a magyar fél. Végül kompromisszumos megoldás született, a teljes kompenzáció kimaradt a megállapodásból, de az 1904-es megállapodás titkos záradékában a lövedékszállítás esetén 50%-os lehetőséget biztosítottak a magyar ipar számára.

Hasznos adalékot olvashatunk Szerényi József szerepéről, aki nemcsak a kvótatárgyalásokon volt szakértő, hanem később, mint interparlamenti képviselő, népszövetségi delegált, döntőbíró, iparfejlesztő politikus is rendkívül elismert szakember hírében állott.

A szerző kiválóan mutatja be a kvótaszerű elosztás kérdését, ennek külön fejezetet szentel. Megelevenednek a megrendelések körüli viták, majd a megállapodáshoz vezető út. Teljes képet kapunk a korabeli hadiflotta fejlesztéséről, illetve a magyar tengerhajó-gyártás történetéről. Részletesen elemzi a magyar tengeri hajógyártás megalakulását és történetét, az erős állami támogatás szükségességét, annak hatását, bekapcsolódva a monarchia flottafejlesztési programjába. A csúcsteljesítmény a rövid életű 20 000 tonnás legendás Szent István csatahajó volt.

Fontos felvetése még a könyvnek az a szerep, amit a hadiipar (hadihajógyártás) a magyar iparosodás és kapitalizmus kibontakozásában betöltött, nemcsak a szakembergárdának köszönhetően, hanem úgy is, hogy munkahelyet biztosított több ezer ember számára.

Mint a doktori értekezés bíráló bizottságának tagja, külön öröm számomra, hogy lehetőségem nyílik az általam is fontosnak ítélt munka rövid bemutatására. Sajnálom egyben, hogy az igen gazdag mellékletben (fotók, parancsnokok, hajók és hajótípusok), vagy külön fejezetben az eredeti disszertációban szereplő flottamegosztást nem tárgyalta az utódálamok között az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményeként.

Szávai Ferenc

GULYÁS LÁSZLÓ:

Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig
 Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest 2005.

A régió kifejezés ma gyakran használt divatos szó. Használják országos és helyi politikusok, újságírók, közgazdászok, történészek, geográfusok, projectmenedzserek és még hosszan lehetne a listát folytatni. A régiók keletkezésével, kiformalódásával, fejlődési pályájuk alakulásával, az ezeket befolyásoló tényezőkkel az ún. regionális tudomány foglalkozik, mely a közgazdaságtudomány, a történelemtudomány és a földrajztudomány hármas határvidékén született meg. Ennek megfelelően a regionális tudomány művelői a közgazdászok, a gazdaságtörténészek és a politika- és társadalom-földrajzosok közül kerülnek ki. Magyarországon a tudományág hazai úttörői 1984-ban hozták létre az MTA Regionális Kutatások Központját. Az elmúlt 20 évben a magyar regionális tudomány rohamléptekkel fejlődött. A 90-es évek végén a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán Buday-Sántha Attila vezetésével megalakult a Regionális Doktori Iskola.

A recenzált kötet Gulyás László ezen doktori iskola keretei között megírt és 2004-ben megvédett PhD-disszertációjának bővített változata. A kötet számokkal leírható mutatói elmélyült és kiterjedt kutatómunkáról tanúskodnak: terjedelme 16,5 ív, 831 lábjegyzet, 410 tételből álló irodalomjegyzék, továbbá 51 ábra és 28 térkép segíti a szerző mondanivalójának jobb megértését.

A szerző az első fejezetben az Osztrák–Magyar Monarchia strukturális jellemzőit elemzi. Véleménye szerint a 19. században a Monarchián belül három irányból indult meg a regionális fejlődés. Egyrészt a területiális elkülönülésre törekvő különféle nemzeti programok, másrészt az uralkodó elit által megkísérelt átszervezések, harmadrészt pedig a gazdaság önfejlődéséből adódó területi különbségek kialakulása mutat a régiók megszületésének irányába. Látszik, hogy Gulyás László a történészek céhéből érkezett a regionális tudományba mivel e fejezetben belül nagy részletességgel foglalkozik a nemzeti programokkal, azaz a Monarchia nemzetiségi problematikájával. Felhívja a figyelmet arra, hogy a Monarchia a századfordulón a világ negyedik legnépesebb nagyhatalma volt, de ez a népesség 11 különböző nyelvet beszélő nemzetre/kisebbségre tagolódott. Ráadásul a két uralkodó nemzet – a német és a magyar – az összlakosságnak kevesebb, mint az 50%-át adta. Megállapítja, hogy a Monarchia osztrák felében – a Lajtántúl – a tartományi tagozódás nem felelt meg a nemzeti tagozódásnak, ugyanakkor a Monarchia magyar felében – azaz a történelmi Magyarországon – a magyar uralkodó osztály a nagy létszámú nemzetiség jelenléte ellenére az országot egységes nemzeti államnak tekintette. Felfogásuk szerint Magyarország különböző nemzetiségei politikai szempontból egyetlen nemzetet alkotnak, az egységes magyar politikai nemzet tagjai.

A második fejezet a kisnemzeti széttagoaltsághoz vezető utat – az első világháború (1914–1920) és azt követő versaillesi rendezés 1919–1920 időszakát – mutatja be. Az angolszász szakirodalom feldolgozásával sorra veszi a Monarchia megcsonkításának, átszervezésének és feldarabolásának különféle forgatókönyveit. Ezzel párhuzamosan kitér a kisnemzetek – a délszlávok és az ún. csehszlávok emigráció – hadicéljaira is. A fejezet a Monarchia bukásával zárul.

A harmadik fejezet az 1920-1938-as időszak regionális fejlődését mutatja be a kisnemzeti széttagoaltság állapotában. Szól a békekonferencia által teremtett helyzetről, amelynek fő jellemzője a nemzeti szempont irányába történő elmozdulás volt. Azonban ez nem volt teljesen eredményes, hiszen az újonnan létrejött államok (Jugoszlávia, és Csehszlovákia), illetve az újjászületett (Lengyelország) és megnagyobbodott államok (Románia) nem voltak tiszta nemzetállamok, kereteik közé jelentős számú kisebbséget zártak. Gulyás László két utódállam – Jugoszlávia és Csehszlovákia – regionális prob-

lematikáját tárgyalja részletesen, Csehszlovákia esetében bemutatja Szlovenszko problematikáját, a cseh-szlovák viszony gazdasági és politikai vetületeit, továbbá a szlovenszko magyar kérdést. Különösen fontos két megállapítása, egyrészt kimondja, hogy a Csehszlovák Köztársaságban a nemzetiségpolitikát jogilag meghatározó keretek és a mindennapok gyakorlata között óriási űr tátongott, azaz a kisebbségek, különösen a magyar kisebbség a gazdasági és politikai élet területén komoly hátrányba kerültek. Ezzel a megállapításával megkérdőjelezi az 1945 utáni magyar történetírás azon sztereotípiáját, mely szerint a két világháború közötti Csehszlovákia a térség egyetlen igazi demokratikus országa volt. Másrészt tényekkel, adatokkal alátámasztva azt állítja, hogy Csehszlovákián belül a cseh gazdasági elit a prágai politikai elit teljes támogatásával saját gazdasági érdekeinek megfelelően mintegy belső gyarmatként kezelte Szlovákiát. Ez a megállapítása napjainkban egyre népszerűbbé válik az 1993 utáni szlovák történetírás körében.

A szerző által vizsgált másik utódállam Jugoszlávia, ahol szintén gazdasági jellegű adatsorokkal mutatja be a jugoszláv államon belüli regionális fejlettségbeli különbségeket. A fejezet záró részében külön foglalkozik ki a Vajdasággal. Szintén adatsorokkal és példák sorával bizonyítja, hogy a Vajdaság, mint régió fejlődését negatívan befolyásolták Belgrád politikai és gazdasági lépései.

A negyedik fejezet 1938-1945-ös időszakban a német „Új Rend” kialakulását elemzi Közép-Európában. A „Südosteuropa” és a „Neuer Plan” fogalmak tisztázásával indít, majd feltárja Csehszlovákia szétesésének és Jugoszlávia feldarabolásának gazdasági és regionális mozgatórugóit. Szakirodalmi érdekessége ezen fejezetnek, hogy egy, a nagyközönség által szinte alig ismert német űtközőállam (Prinz Eugen Gau) tervét is részletesen górcső alá veszi. Ezek után a „visszatért Délvidék” és az „önálló szlovák állam” gazdasági fejlődését vizsgálja. Figyelemre méltó azon megállapítása, mely szerint mindkét terület a háborús viszonyok ellenére komoly gazdasági fellendülést mutat a második világháború éveitől.

Az ötödik fejezet első harmada a II. világháború utáni regionális fejlődés általános trendjeit vizsgálja, arra keresi a választ, hogy az államszocialista időszakban (1948–1990) hogyan alakult Közép-Európa regionális fejlődése. Hangsúlyozza, hogy a szocialista tábor léte, a szocialista „világpiac” kialakítására és működtetésére tett kísérlet (lásd KGST életre hívása és működtetése) valamint a lefojtott nacionalizmus (lásd szocialista hazafiaság fogalmának erőltetése) és az ebből fakadó erőteljes határmenti izoláció a régiók fejlődését negatívan befolyásolta. A szocializmus évtizedei alatt a közép-európai regionális fejlődés teljes mértékben alárendelődött a Szovjetunió gazdasági és politikai érdekeinek. A fejezet második harmada Csehszlovákia, míg harmadik harmada Jugoszlávia regionális fejlődéséről szól. A szerző bemutatja, hogy közvetlenül a második világháború után mind a csehszlovák, mind a jugoszláv politikai elit komoly kísérletet tett arra, hogy államának szláv jellegét megerősítse. Ilyen szempontból a Beneš-dekrétumok, a szlovák-magyar lakosságcsere, a német kisebbség felszámolása (mindkét államban), a délvidéki megtorlások és egyéb etnikai tisztogatások ugyanazon logikai sorba illeszkednek. Szintén részletesen foglalkozik a mindkét állam regionális problematikájával. Megállapítja, hogy a szlovákiai magyar kisebbség társadalmi-gazdasági struktúrája a szocializmus évtizedei alatt kedvezőtlenebbül alakult, mint a szlovákságé. Ez komoly területi különbségek kialakulásához vezetett magán Szlovákián belül (fejlett szlováklakta területek, elmaradott magyarlakta területek).

A jugoszláv állam esetében Gulyás részletesen bizonyítja, hogy a föderatív jugoszlavizmus bevezetése azt eredményezte, hogy Jugoszlávián belül a gazdasági, a politikai és a nemzeti kérdés hármas összefonódása jött létre, ami eleve magába kódolta a későbbi súlyos etnikai konfliktusokat. Az egymással versengő nacionalizmusok – elsősorban a horvát-szerb, illetve szerb-albán viszonylatban – gazdasági téren is megütköztek.

A Vajdaság mint régió fejlődését vizsgálva Gulyás ugyanarra a következtetésre jutott a Titó-i Jugoszláviával kapcsolatban, mint a két világháború közötti jugoszláv állam esetén, nevezetesen, a jugoszláv állam diszkriminációs gazdasági és regionális politikája következtében gazdasági fejlettség tekintetében a Vajdaság egyre jobban lemaradt Jugoszlávia egyéb fejlett területeitől (Szlovénia, Horvátország).

A hatodik fejezet az 1990-es rendszerváltás utáni korszakot vizsgálja. Részletesen tárgyalja Csehszlovákia békés (vér nélküli) és Jugoszlávia polgárháborúk sorozatával járó felbomlásának folyamatát. A fejezet második felében a szerző azt a meggyőződését fejtegeti részletesen, hogy 1990 után a régiók feltámadásáról beszélhetünk. Véleménye szerint a regionalizmus egyre erőteljesebbé válik Közép-Európában. Hangsúlyozza az eurorégiók fontosságát, kiemeli azok pozitív hatását a határmenti térségekre. Konkrét példán – a Szeged központú –, Duna–Tisza–Körös–Maros Eurorégión keresztül szemléltet egy lehetséges jövőbeni forgatókönyvet, mely a régió határmenti periférikus térségeinek problémáira megoldással szolgálhat.

Gulyás László könyve előszavában azt a célt tűzte ki maga elé, hogy két régió – a Felvidék és a Vajdaság – hosszú távú összehasonlító történeti folyamat elemzését végzi el. De valójában könyvében ennél jóval tovább ment, sikerült megragadnia azon hosszú tendenciákat melyek egész Közép-Európa fejlődését befolyásolták az elmúlt száz évben. Eredményei az alábbi három pontban összegezhetők:

1. Igazolta, hogy Közép-Európában egy-egy régió fejlődését alapvetően befolyásolja a régió és az adott állam viszonya. A régió fejlődése elsősorban attól függ, hogy az adott államot vezető politikai elit gazdaságpolitikája milyen szerepet oszt a régióra. Alapvetően kettő forgatókönyv lehetséges: az első forgatókönyv szerint az államot vezető politikai elit fejőstehénként kezeli a régiót, azaz gazdaságilag kizsákmányolja (a Vajdaságnak mind a két világháború között, mind a második világháború után ez a sors jutott), a második forgatókönyv szerint az államot vezető politikai elit valamilyen politikai okból megpróbálja az adott régiót fejleszteni (lásd Szlovákia mesterséges felfuttatását a szocialista érában).

2. Igazolta, hogy Közép-Európában egy-egy régió fejlődését alapvetően befolyásolja a régió lakóinak nemzeti hovatartozása. Gulyás adatok sorával bizonyította, hogy a gazdaságpolitika, a regionális politika és a nemzeti kérdés a több nemzetiségű államok esetében mindig összefonódik. Ennek leggyakoribb megnyilvánulási formája, hogy az adott állam „uralkodó nemzete” saját gazdasági és politikai érdekeit a többi nemzet vagy kisebbség rovására igyekszik érvényesíteni.

3. Igazolta, hogy a versaillesi békerendszer Közép-Európa dezintegrációjához vezetett és hosszú távon bebizonyította életképtelenségét. Közép-Európában a több nemzetiségű államok esetében a föderatív államforma (lásd a jugoszláv és a csehszlovák példát) nem működött. Az ezen államformát választó államok politikai elitjei képtelenek voltak a regionális különbségek kezelésére.

Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy Gulyás László könyvét első látásra a felszínes olvasó könnyen besorolhatja az ún. „magyar sérelmi történetírás” kategóriájába, melynek legfőbb tárgya azon sérelmek felsorolása, melyek a magyarságot, különösen a kisebbségi sorsra jutott magyar kisebbséget érték az elmúlt 80 évben. Ez a könyv azonban meghaladja ezt a kategóriát, Gulyás közép-európai nézőpontból vizsgálódik, ez pedig azon megállapításhoz vezet el, hogy az egykori Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolása nemcsak Magyarország fejlődését, hanem a térség valamennyi országának fejlődését hátrányosan befolyásolta. Úgy véljük, hogy mind közép-európai nézőpontja, mind módszertani újításai (a regionális és a nemzeti kérdés összekapcsolása) miatt Gulyás László kötete széleskörű érdeklődésre tarthat számot.

Győrbíró-Szabó András